

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU 184434

UNIVERSAL
LIBRARY

हरि नारायण आपटे

यांचें

संक्षिप्त चरित्र.

किंमत १० आणे.

हरि नागयण आपटे
यांचे
सांक्षिप्त चरित्र.

— — — — —

लेखक .
बापूजी मारुठ आंबेकर

पुणे येथे
आयभूषण छापखान्यात अनंत विनायक पटवर्धन
यांनी छापून प्रसिद्ध केले

ता. ३ मार्च सन १९२२.

— — — — —

किंमत दहा आणे.

हे पुस्तक

प्रिय भगिनी रमावहिर्नी आपटे
(हरिभाऊच्या पत्नी)

यांस

त्यांच्या मजवरील बंधुप्रेमाबद्दल

आदरपूर्वक

अर्पण केले आहे.

—पुस्तककर्ता.

प्रस्तावना.

हरिभाऊंचे मी लिहिलेले एक अल्प चरित्र मासिक मनोरजनाच्या सन १९१९ मधील एप्रिलच्या अंकांत प्रसिद्ध झाले होते. त्यानंतर त्याच्या अनेक मित्रपरिचिताकडून माहिती मिळवून एक सविरनर चरित्र प्रसिद्ध करावे असा विचार होता. त्याकारिता काही प्रयत्नही केला; पण तो अल्पावधीत यशस्वी होणे तितके सोपे नाही असे वाटल्यावरून हल्लीचे हे संक्षिप्त चरित्र प्रसिद्ध करित आहे. ज्यांचे चरित्र कोणत्या ना कोणत्या तरी रीतीने तरुण पिढीस बोधक व मार्गदर्शक होईल अशी आपल्या इकडे अनेक माणसे झाली. यापैकी कोणाच नमुनेदार असे चरित्र प्रसिद्ध झाल्याचे उदाहरण सांबडलेच तर ते अपवादादाखलच सांपडेल. याचे मुख्य कारण म्हटलें म्हणजे तसे चरित्र लिहिण्यास अवश्य असलेल्या सामुग्रीचा अभाव हें होय. रोजच्या दिनचर्येत विशेष घडलेल्या गोष्टीची रोजनिशी ठेवण्याची पाश्चात्य देशाप्रमाणे आपल्या इकडे पद्धत नसल्यामुळे चरित्रास अत्यंत उपयोगी पडणारे अस एक मोठे साधन आपणास उपलब्ध होत नाही हरिभाऊ व त्याचे अनेक परिचित स्नेही याच्याजवळ अशा रोजनिशा असल्या तर त्यांचे एखादे मोठे चरित्र निर्माण होणे खाचित सुलभ झाले असते नुसत्या आठवणींवर मदार ठेवून एखाद्याचे चरित्र लिहू न म्हटल्यास ते केव्हाही सर्वांगपरिपूर्ण असे होणार नाही.

हरिभाऊंच्या ५५।५६ वर्षांच्या गजबजलेल्या ह्यातति त्याचे निरानराळ्या वेळी जे निरानराळे स्नेही होते त्याजकडून त्या त्या वेळची काही महत्त्वाची माहिती मिळाल्यास पहावे, या विचाराने मी काही खटपट केली. हरिभाऊंच्या एखाद्या स्नेह्याची गाठ घेऊन “आपला हरिभाऊंशी जमुक वेळी विशेष घरोबा होता तेव्हा त्या वेळची काही विशेष माहिती द्याल का?” असा प्रश्न केल्याबरोबर त्या गृहस्थानी मोठ्या प्रेमाने म्हणावे, “होय, आपण म्हणता त्याप्रमाणे हरिभाऊंचा आमचा फार निकट संबंध ! पुष्कळ माणसे पाहिली, पण हरिभाऊंसारसा माणूस मिळणे काठेण ! त्यांचे आमच्यावर काय प्रेम होते म्हणून सांगू !” “त्यावेळेचे काही मनोरंजक किंवा मनोबोधक असे प्रसंग सागाल काय!”

असे विचारांतच “ त्यांच्या आमच्या वेळच्या काय गमती सांगाव्या ! तो काळ आमच्या सर्व आयुष्यात मोठा मजेचा गेला ! ” असे त्याने उत्तर द्यावे. झाले, हरिभाऊसंबंधाचा त्या गृहस्थांची माहिती अशाच प्रकारच्या दोन तीन वाक्यांत संपावयाची ! “ काही विशेष गोष्टी सांगा ” म्हटले की “ तशा गोष्टी कशा सागतां येतील ! आम्ही काय टिपण थोडेंच करून ठेवले आहे ! पण एकंदरीने मनुष्य मोठा बहारदार ! ” असे उद्गार त्याच्या तोंडून निघावयाचे. सारांश काय की रोजच्या दिनचर्येतील स्मरण ठेवण्यासारख्या गोष्टीचा संग्रह करून ठेवण्याची आपल्या इकडे वहिवाट नसल्यामुळे एका माणसासंबंधाने इजारा माणसाना माहिती विचारली तरी ती चार दोन कायम ठशाच्या वाक्यांतच प्रायः मिळावयाची !

चरित्रास उपयोगी अशा माहितीचे दुसरे साधन म्हटले म्हणजे पत्रव्यवहार हे होय. बाही बाबतीत आपल्या इकडे असावी तशी स्थिति नसते. एक तर पत्रव्यवहार ही संपादन करण्यालायक अशी एक कला आहे, ही आपल्या इकडे पुष्कळाना कल्पनाच नसते, ज्या थोड्याना ती असते त्याच्यात या साधनाचा पद्धतशीर उपयोग करणारे असे त्याहूनही थोडे आणि यामध्ये पत्रव्यवहारातील महत्त्वाचे कागदपत्र नीट जतन करून ठेवणारे तर फारच विरळा ! आमच्या इकडे पत्रव्यवहार बहुधा कधी खुशालीपलीकडे जावयाचाच नाही. एखाद्याने त्या पलीकडे तो नेऊन इतर काही महत्त्वाच्या गोष्टीचा त्यांत समावेश केलाच तर “ पत्रात हे हे काय याने मारूड लिहिले आहे, ” असेच जो तो म्हणणार व त्याकडे दुर्लक्ष्य करणार. वस्तुतः रोजनिशी व पत्रव्यवहार याचा अधिकार फार मोठा आहे. या दोन्ही साधनांची सिद्धता असल्यास एखाद्या सामान्य मनुष्याचे चरित्रही प्रसंगवशात् हृद्यंगम असे करिता येईल. मग हरिभाऊसारख्यांच्या चरित्राची गोष्टच बोलावयास नको. चरित्रलेखनासंबंधात आपल्या इकडे अशा अडचणी असल्यामुळे ते कार्य व्यवस्थित रीतीने शोवटास नेणे किती कठिण असते हे लक्षांत येईल.

चरित्राची मिळावी तशी सामुग्री उपलब्ध होणे हे बरेच आयासाचे असून तसे आयास करून ती मिळविणे हे बरेच कालावधीचेही काम आहे. सुदैवाने हे सर्व योग जमून आले तर हरिभाऊंचे एक सविस्तर चरित्र प्रसिद्धी होईल.

पण तोंपर्यंत त्यांच्या आयुष्यक्रमाची साधारण रूपरेखा दर्शविणारे असे तरी निदान एखादे संक्षिप्त चरित्र वाचकांपुढे असावे याच उद्देशाने हे लहानसे पुस्तक लिहिले आहे. हरिभाऊंच्या तिसऱ्या श्राद्धतिथीनिमित्त त्याचे एक अल्प चरित्र प्रसिद्ध करावे अशी काही मित्रांकडून सुमारे तीन चार आठवड्यांपूर्वी सूचना येताच मासिक मनारंजनात प्रसिद्ध झालेल्या ज्या चरित्राचा आरंभी निर्देश केला आहे, त्याचेच पुनर्मुद्रण करावे असा पहिला विचार होता. पण पुस्तक छापून छापवयाचेच तेव्हा त्यात आणखी काही माहिती घालता आल्यास ती घालावी असे साहाजिकच वाटले आणि त्याप्रमाणे तजवीज करून हे पुस्तक तयार केले.

एखाद्याच्या चरित्राची माहिती चरित्रनायकाचे आस व इष्टमित्र यांच्या आठवणीवरच आधारलेली असली म्हणजे त्यासंबंधात एक विशेष सबरदारी घेणे जरूर पडते. एखाद्या आठवणीत कोण्या व्यक्तीचा संबंध आला असला तर त्या आठवणीतील प्रसंगाबद्दल त्या व्यक्तीची मान्यता मिळेल किंवा नाही, याचा पूर्ण विचार करूनच तिचा समावेश पुस्तकात करावा लागतो. नाही तर ती आठवण लिहावी आणि त्या आठवणीतील प्रसंग मुळीच घडलेला नाही असे त्या व्यक्तीने म्हणावे ! असा प्रसंग यावयाचा. विशेषतः एखाद्याचे चरित्र त्याच्या समकालीन पिढीतील किंवा एक माणसे वियमान आहेत अशा स्थितीत लिहावयाचे म्हणजे तर असे प्रसंग टाळण्याबद्दल जितकी सबरदारी घ्यावी तितकी थोडीच होते. शिवाय ज्याचे चरित्र लिहावयाचे त्याचा मोठेपणा वाढविणाऱ्या पण त्याबरोबरच त्याचे आस किंवा इष्टमित्र यांना कमावणाऱ्या आणणाऱ्या अशाही गोष्टी चरित्रातून होता होईतों वगळणे भाग पडते. आधी माहितीचा पुरवठा बेताचाच आणि त्यातही ही निरनिराळी पथ्ये पाळावयाची अशा स्थितीत चरित्र मनोवेषक व वाचनीय करणे हे अर्थातच विशेष कौशल्याचे काम आहे. ते कोणा अधिकारी माणसाच्या हातून होईल तेव्हा होवो ! पण ते होईपर्यंत हरिभाऊ, त्याचा लेखनव्यवसाय व त्या व्यवसायाने केलेले समाजोपकारक कार्य याची साधारण कल्पना तरी या लहानशा पुस्तकाच्या वाचनाने वाचकांच्या मनात आली तरीही पुस्तकप्रसिद्धीचा उद्देश सिद्धीस गेला असे समजता येईल.

चरित्रलेखनासंबंधाने साधारणतः अनिवार्य अशा अडचणी, कोणत्या असतात हे वर थोडक्यांत सांगितलेच आहे. त्याबरोबरच चरित्रनायक हरिभाऊसारखा एखादा प्रथकार असला म्हणजे या बाबतीत सुगमता आणणारी अशीही एक गोष्ट असते तिचा निर्देश करणे जरूर आहे. हरिभाऊंनी आपल्या कादंबऱ्यात समाजातले अनेक प्रवृत्तीच्या, स्वभावाच्या व मनोधारणाच्या माणसाचे शब्दचित्र रेखाटले आहे. यामध्य कित्येक ठिकाणी सहज किंवा बुद्धि-पुरःसर त्याच्या हातून स्वतःच्या स्वभावाचे छिन्नाचित्र उमटलेले दिसते. विशेषतः त्याच्या निकट परिचित माणसास अशी स्थळे चटकन ओळखता येण्यासारखी आहेत. त्यांच्या चरित्रलेखनाचे कामी अशी स्थळे साहाय्यकच उपयोगी पडण्यासारखी असतात. आणि प्रस्तुत पुस्तकात त्यांचा यथावकाश उपयोगही केलेला आहे. आपल्या कादंबऱ्यांत त्यांनी दिलेली कित्येक स्वभाववर्णने व व्यक्त केलेले कित्येक विचार ही त्यांच्या आयुष्यक्रमाचेच प्रतिबिंब दर्शविणारी आहेत. त्यांचा भरपूर रीतीने उपयोग केल्यास इतर रीतींनी मिळावयाच्या माहितीची उणीव बऱ्याच अशांनी भरून निघण्यासारखी आहे. हळीच्या सक्षिप्त चरित्रात त्यांचा उपयोग अर्थातच सक्षिप्त रीतीने होणे केवळ अपारिहार्य होते आणि तो तितक्याच प्रमाणात झाला आहे.

आपले आत्मचरित्र लिहावे असा हरिभाऊंचा फार मनोदय होता. आणि तो शेवटास गेला असता तर मराठी वाङ्मयात एका उत्कृष्ट ग्रंथाची निःसंशय भर पडली असती. पण ती गोष्ट होणे आता शक्य नाही. त्यांच्यासारख्या प्रतिसृष्टि निर्माण करणाऱ्या कादंबरीकाराच चरित्र लिहिणे हे काम तशाच अधिकाराच्या माणसाच्या हातून होणे अवश्य होते. पण या जगात "घडणे जरूर आहेत अशा गोष्टी" व "प्रत्यक्ष घडून येणाऱ्या गोष्टी" यांचा मेळ पडल्यास दुःखाचे किंवा निराशेचे कारणच रहाणार नाही ! हरिभाऊंचा व माझा निकट संबंध त्यांच्या आयुष्याच्या शेवटच्या चारा वर्षांतच होता. या काळात त्यांच्या आयुष्यक्रमासंबंधाने त्यांच्या निकट सानिध्याने माझ्या मनावर जो ठसा उमटला तेवढ्यापुरतेच अधिकारपूर्वक रीतीने बोलणे किंवा लिहिणे मला शक्य आहे. या वर्षीच्या त्यांच्या आयुष्यक्रमासंबंधाने जी माहिती या पुस्तकात आली आहे त्यापैकी बहुतेक भाग हरिभाऊंच्या त्या त्या काळाच्या लेखी मंडळीच्या

नोंडन ऐकलेला अमाच साह. या मंडळीपैकी कित्येकानी आणखी महत्त्वाची माहिती पुगविण्याचे आश्वासन दिलें असून ते त्याच्या हातून पूर्ण केले जाईल असा मला भवमा वाटतो. हा भगवंता सांगला तर हीही नवीन माहिती या पुस्तकाची द्वितीयावृत्ति निगण्याचा सुतो. या याम या अवृत्ति त किंवा स्वतंत्र गीतीने वाचकाभुळे माडण्याचा मी अदृश्य प्रयत्न करीन. प्रस्तुत पुस्तक तयार करण्याचे कामी ज्या गृहस्थानी मला मदत करी त्याचा मी आभार आहे. त्यात विशेषतः प्रो. ना. स. पानसे व रा. रुग्णाजी के. गोसले यांचा विशेष गीतीने निर्देश करणे जरूर आहे. त्याचप्रमाणे पुणे मराठी ग्रंथालयाचे व्यवस्थापक रा. आण्णा नारायण पावगी यांनी संघट्टा यानाल कित्येक पुस्तकांचा उपयोग करण्याचे कामी वेलावेळी मला सहाय्य देल्याबद्दल त्यांचाही मी आभारी आहे.

पुणे, ता. ३ मार्च
स. १९२२.

}

वा. मा. आंबेकर.

अनुक्रमणिका.

१	हरिभाऊचे बाळपण	१-८
२	मुबईहून पुण्यास आल्यावर	९-१५
३	पंचविशीच्या आंतील लेसनव्यवसाय	१६-२३
४	मधली स्थिति	२४-३२
५	करमणुकीचा जन्म	३३-३८
६	कादंबऱ्याचा कार्यभाग	३९-४६
७	स्वभावाशी परिचय	४७-५६
८	अवातर लेसनव्यवसाय	५७-६४
९	परीक्षेची वेळ	६५-६९
१०	आनंदाश्रम	७०-७५
११	आणखी दोन संस्था	७६-८०
१२	आवडत्या कन्येचा वियोग	८१-८७
१३	मित्रपरिवार	८८-९५
१४	राजकीय, सामाजिक व धार्मिक मते	९६-१०२
१५	आयुष्याची अखेर	१०३-११०

जन्म-ता. ८।३।१८६४.] हरि नारायण आपटे. [मृत्यु-ता. ३।३।१९१९.

ह. ना. आपटे यांचें संक्षिप्त चरित्र.

प्रकरण पहिलें.

हरिभाऊंचें बाळपण.

थोडी कुळकथा.

“ आपटे घराण्याचा इतिहास ” प्रसिद्ध झाला असल्यामुळें आतां हरिभाऊंची कुळकथा फारशी लिहिण्याचें कारणच नाही. एका कुळाच्या दहा पांच पिढ्या घेतल्या तर त्यांतील पुरुषांचा एकमेकांशी मेळ क्वचितच लागते ज्या कुळांत तरवारबहादूर होतात त्याच कुळांत तरवागर्गिचें नांव ऐकल्याबरोबर भिऊन पळून जाणारे वीर सांपडतात. वैदिक शास्त्रा यांच्याबद्दल नामांकित असलेल्या कुळांत कित्येक वेदशास्त्ररून्य निपजलेले दिसतात. सारांश, अनेक पिढ्या एकच व्यवसाय व एकच परंपरा चालू असलेली कुळें निघालीच तर तीं अपवादादाखल निघतात. म्हणूनच कुळकथेच्या विशेष भानगर्डांत न पडतां हरिभाऊंच्या वडिलांपासून व चुलत्यापासूनच आपण आरंभ करूं. हरिभाऊंचे वडील नारायण चिमणाजी हे घरगुती अडचणीमुळें तरुणपणीच नोकरीत शिरले. पण ते एकधोरणी, हुषार व निश्चयी असल्यामुळें लवकरच चांगल्या हुद्देदारीच्या जागेवर चढले. हरिभाऊंचे चुलते महादेव चिमणाजी यांचें नांव नामांकित वकील म्हणून सुप्रसिद्ध आहे. शिवाय आनंदाश्रम ही नमुनेदार संस्था स्थापन करून त्यांनीं स्वतःच आपलें स्मारक करून ठेवलें आहे. महादेव चिमणाजी हे बी. ए. झाल्यावर त्यांनीं मुंबईसच एका शाळेमध्ये नोकरी धरली. पण शिक्षकाचें काम त्यांनीं कांहीं थोडों वर्षेच केलें. एल.एल. बी.ची परीक्षा पास झाल्यानंतर त्यांनीं मुनसबीची नोकरी धरली, आणि अह्मीबाग येथें कांहीं दिवस मुनसबीचें काम केलें. पण त्यांच्यासारख्या हुषार व कर्तृत्ववान् माणसास नोकरीचें मेलेले

अन्न न आवडणें स्वाभाविकच होतें. आणि त्याप्रमाणें त्यांनीं नोकरी सोडून देऊन मुंबईस वकिलीचा धंदा सुरू केला. या धंद्यात उत्तरोत्तर त्यांचा उत्कर्ष होऊन त्यांना चांगले पैसे मिळू लागले.

महादेव चिमणार्जी हे वकील झाले त्या वेळचा काळ मोठा धामधुमीचा होता. देशोन्नतीकरितां सुरू झालेल्या अनेक धडपडी व मतांतराच्या उसळलेल्या लाटा यानी अगदीं नादान लोकांचें मनही त्या काळानें आकर्षण केलें होतें. मग महादेव चिमणाजीसारख्या बुद्धिमान माणसाची मनःशक्ति व पैसा देशी उद्योगधंदे वाढविण्याकडे वळला यात आश्चर्य नाही. भागवत नामक कोणा होतकळ माणसाला त्यांनी युरोपात काही काम शिकण्याकरिता पाठविलें. येथे देखीळ चाकू-काऱ्याच्या कारखान्यात त्यांनी शेकडो रुपये ओतले होते. पण या कामी त्यांना यश आलें नाही. एका टॅनिंग व लेदर मॅन्युफॅक्चरिंग कंपनीतही त्यांनी पांच पंचवीस हजार रुपये घातले होते. पण तेही पुनः परत आले नाहीत. महादेव चिमणाजी हे हरिभाऊंचे चुलते होते तरी त्यांचें हरिभाऊंवर अपत्यवत् प्रेम असे. आनंदाश्रमाशी हरिभाऊंचा जो आजन्म संबंध जडला तो महादेव चिमणाजी-मुळेंच. आणि इतरही प्रकारें अण्णासाहेबांच्या आयुष्यक्रमाचा हरिभाऊंच्या जीवनवृत्तावर कसकसा परिणाम झाला हें पुढें यथावकाश समजेलच.

हरिभाऊंचा जन्म.

हरिभाऊंचा जन्म वऱ्हाडात त्यांच्या आजोळी ता. ८ मार्च स. १८६४ सालीं झाला. हरिभाऊंच पाळण्यातलें नांव बाळरुष्ण असें होतें. पण एक मनुष्य एकाच वेळी दोन जागीं असूं शकत नाहीं, त्याप्रमाणेच एका नावाची दोन माणसे एकाच कुटुंबात असू शकत नाहोत. बाळरुष्ण हें नाव आपट्यांच्या कुटुंबात आधीच दुसऱ्या कोणी पटकविलें असल्यामुळें हरिभाऊंना त्या नावावरचा आपला हक्क बिनतक्रार सोडून द्यावा लागला ! लहानपणीच मातृवियोग होणें यासारखे दुसरें दुर्दैव क्वचितच असेल, आणि तेंच हरिभाऊंच्या वाट्यास आले. हरिभाऊंना चवथे वर्ष लागते न लागतें तोंच त्यांच्या मातुश्री इहलोक सोडून गेल्या. त्यांच्या वडिलांची नोकरी फिरतीची, त्यातून हरिभाऊंची आई त्यांना बात्यावस्थेंतच येथें एकटे टाकून सोडून गेलेली. यामुळें हरिभाऊंचा सांभाळ करण्याचा बोजा आधीच लळा असलेल्या त्यांच्या चुलताचुलतीनें शिरावर घेतल्यास नवल काय ! नानासाहेबांनीं दुसरें लग्न केलें, दहा माणसांचे घर-

द्वाजाचें कुटुंब. त्यातून हरिभाऊ म्हणजे थोरला मुलगा. त्यामुळें मर्यादशील नानासाहेब हरिभाऊंना फारसे वेत नसत. पुढें तर आईच्या मृत्यूनें मुलाचा व चापाचा संबंध तुटल्यासारखाच साळा. पुढें जुन्या नव्याच्या शगड्यामुळें होणाऱ्या फाटाफुटांचा हा पायाच होय असें म्हणण्यास हरकत नाही.

हरिभाऊंच्या मातुआंचें देहावसान झालें, तेव्हां महादेव चिमणाजीचें बिन्हाड फणसवाडीत होतें. त्या वेळेत घरांत लहान मूल काय ते हरिभाऊच होते. एकुलतें एक मूल आणि तेंही आईवेगळें. तेव्हा त्याचे सर्वांनी लाड करावे, त्याच्यां खेळकरपणाचे कौतुक करावें, चुलताचुलतीस तर त्याला कोर्ट ठेवूं आणि, कोर्ट न ठेवूं असे होऊन जावे यात काहीं आश्रय नाही. चिमूकल्या हरीने कांही, तरी डोक्यावर घेऊन मार्जावाल्याप्रमाणें ओरडत चाळमर फिरावें अथवा, गारड्याचा खेळ आवरला कीं हरिभाऊंनीं आपल्या खेळण्याचा पसारा मांडून गारड्याच्या पवित्र्यांत उभे रहावें व सर्वांगात झोले देऊन माना हालवून पुंगी वाजविण्याचा आविर्भाव करावा किंवा चाळोतल्या बालूची कोंकणी भाषा बोलून हुबेहुब नकळ करावी ! कौतुकाच्या चुलतीला व आजाला पोराचें कसे व किती कौतुक कळें असे होऊन जायचें. कोणा ओळखीची मागसें आलीं की हरीच्या या सर्व नकला व्हावयाच्या. महादेव चिमणाजीकडे त्यांची अनेक मित्रमंडळी येत. त्यात सरकारी नोकरीस गुलामगिरी हे नांव देऊन तिरस्कारयुक्त बोलल्याचें हरीच्या कानावर येताच “ आपण नाही बुवा जन्मांत कोणाची नोकरी करावयाचे ’ असें सहा सात वर्षांच्या वयापासूनच हरीचें भजन सुरू झालें आणि तेंच अखेरपर्यंत कायम राहिलें. हरिभाऊंचे वडील व नानासाहेबांचे वडील या दोघांचाही सरकारी नोकरींत जन्म गेला. अण्णासाहेबांनाही नोकरीचा थोडा डाग लागला. पण हरिभाऊंनी सरोत्तरच जन्मात कोणाची नोकरी केली नाही.

यावेळी नानासाहेबही नोकरीनिमित्त मुंबईसच असत. आपल्या आतेष्टांपैकी कोणालाही ददात असूं नये, आपल्याला जे कांहीं मिळेल त्यांतच सर्वांचा परामर्ष घ्यावा असा या बंधुद्वयाचा बाणा असे. नानासाहेबांची प्राप्ति अण्णासाहेबांपेक्षां अर्थातच कमी असे. पण नातेवाईकांचा परामर्ष घेण्यांत ते अण्णासाहेबांपेक्षांही सरत असत. आपल्या आतेष्टांतील व्यक्तींचेंच नव्हे तर त्यांच्या सद्द कुटुंबाचेंही, आपलेपणाच्या भावनेनें, त्यांनीं वर्षानुवर्ष पालनपोषण केलें.

नवराबाणको, चार दोन मुलें अशीं जवळच्याच काय, पण दूरच्याही ओपण्यांची कुटुंबें त्यांनीं आपल्या येथें वाढविलीं. कित्येकांच्या तर दोनतीन पिढ्याही यांच्याच येथें वाढल्या. हरिभाऊंच्या काकी सौ. पार्वतीबाई या हरिभाऊंवर अपत्यनिर्दिशेष प्रेम करीत हें न पहावल्यामुळेंच की काय, दुष्ट काळानें या बाईंना इहलोकांतून ओढून नेलें !

हरीची मुंज.

सौ. पार्वतीबाई यांना हरीच्या मुंजीचा फार ध्यास होता. मुलाची मुंज फार हौसेनें करावयाची, याकरितां त्यांनीं जारीनें तयारीही चालविली होती. पण योगायोग तसा नव्हता. हरिभाऊंवर मुंजीच्या अक्षदा पडल्याचें पाहणें त्या बाईंच्या दैवीं नव्हतें ! हरिभाऊंची मुंज पुण्यास जानोरीकराचे वाड्यात (शेवड्याचा बोट) शाली. आणि पुन्हां कांहीं दिवसांनी त्यांची मंडळी मुंबईस गेली, त्याबरोबर तेही मुंबईस गेले. त्यांचें मराठी शिक्षण मुंबईसच झालें. त्यांचा स्वभाव अतिशय मनमिळावू असल्यामुळें बाल्यावस्थेंतच त्यांचा मित्राचा गोतवळा बराच वाढला. हरिभाऊ सर्वांचे लाडके असल्यामुळें त्यांनीं मागितलेली प्रत्येक गोष्ट त्यांना मिळें. पण त्यांत पुस्तकावरच त्यांचें विशेष प्रेम असे आणि महादेव चिमणाजी त्यांना वाटतील तितकी गोष्टींचीं पुस्तकें आपूनही देत. खेळपेक्षा पुस्तकें वाचण्याकडेच त्यांचें लक्ष असे. तरी त्याबरोबर त्यांचा खोटेकरपणाचा व लोकांच्या नकला करण्याचा व्यासंगही चालू होता. मुंज झाल्यावर त्यांना कोणी म्हटलें की, आतां लंगोटी सोडता कामा नये, म्हणजे त्यांनीं मुद्दाम लंगोटी सोडून रस्त्यापर्यंत जाऊन यावें. बायका डाळ निवडण्यास बसल्या असता ती उडवून पळावें, अशा अनंत खोड्या करून हरिभाऊ उच्छाद आणित. तरी पण अण्णासाहेबांचा त्यांना मोठा धाक असे. यामुळें, हरि करील तें करील, या घरातील इतर माणसांच्या कौतुकाचा परिणाम मयादि-बाहेर कधीही गेला नाहीं.

चिमा मावशी.

नानासाहेब व अण्णासाहेब यांच्या कर्त्यासवरत्या बायका चार वर्षांत नाहींशा झाल्यामुळें सर्व कुटुंबाचा बोजा चिमामावशीवर पडला. घरांत नानासाहेबांच्या मातुशी होत्या; पण पंचवीस माणसांचा पसारा आवरण्याइतकी आक्रमशक्ति त्यांच्यांत नव्हती. अर्थात् नानासाहेबांच्या मावशीवरच—बांनाच चिमामावशी म्हणत—सर्व

हरिभाऊंचें बाळपण.

जबाबदारी घेऊन पडली. या बाईं फारच हुषार असत. श्री. काशीताईं कानिट-कर या बाईंचें पुढीलप्रमाणें वर्णन देतातः—

“ नानासाहेब व अण्णासाहेब फक्त हातसर्चांला लागेल येवढी रक्कम आपलेपाशी ठेवून घेऊन बाकी सर्व पैसा तिथ्या (मावशींच्या) स्वाधीन करीत. ती आपल्या सुना, नातवंडे, वगैरेना लत्ताकपडा, दागदागिना, औषधपाणी वगैरे सर्व करी. घरातील वर्षांची धान्य वगैरेची वेगमी करणें, चाकरनोकर पाहून ठेवणें काढणे, लभाच्या मुली असल्या तर त्यांना स्वयळें पहाणें, मुलाना केव्हां मुंजीचा मुहूर्त लाभतो वगैरे पाहून ठेवणें वगैरे सर्व कामे तोच करी. ती व्यवहारात मोठी दक्ष असे. तिचे स्वतःचे मूलचाळ काही एक नव्हतें, पण बाहिरींच्या परिवारालाच आपलें समजून ती मोठ्या प्रेमाने वागवी व शिक्षण देई. ”

चुलतीच्या निधनानंतर या बाईंनीच हरिभाऊंचें मोठ्या प्रेमाने संगोपन केले. * “ भाजीची पाठ म्हणजे लहानम्या अपराधी नातवंडांच्या आश्रयाचा अतिशय बळकट असा किल्लाच होय. ” हे उद्गार काढताना हरिभाऊंच्या पुढे याच बाईं असल्या पाहिलेजत. त्यांच्या सख्या आजीचेही त्यांच्यावर प्रेम असे. आजीला कुठेही काही मिळो, किंवा घरात आणलें जावो, त्यांतला बराच अंश नातवंडांसाठी ठेवला नाही असें व्हायचें नाहीं ” हा अनुभव त्याचा स्वतःचाच दिसतो. “ लहानपणींच आई वारली असली म्हणजे आजोवांचून दुसरें कोणी लहान पोशाना संभाळणारें नसतें. ती जर असली तर आईपेक्षाही जास्त तन्हेनं संभाळ होतो. आईपोरकी पोरें झालीं व तीं आजीनें संभाळलेली असलीं म्हणजे ती अतिशयित लाडकीं होऊन थोडींबहुत छादिष्टही होतात ” (गणपतराव प्र. २). हें गणपतरावाच्या निमित्तानें हरिभाऊंनीं स्वतःचेंच वर्णन दिलेंलें असावें. चिमामावशी हरिभाऊंना जीव कीं प्राण करीत. पण धाक दासविणें जरूर असेल तेथें धाक दासवावयाचा, अशी त्यांची शिस्त असल्यामुळें हरिभाऊंच्या ठिकाणीं लाडामुळें घेणारा छादिष्टपणा वयापरतें बराच कमी होत गेला. मुलांना ओळ लावावयाचा ती केवळ धाकानें लावूं म्हटल्यास त्याचे कसे दुष्परिणाम होतात, तेंच त्यांत प्रेमाचें प्रमाणशीर मिश्रण असलें म्हणजे ओळ लावण्याचा मूळ

उद्देश कसा उत्कृष्ट रीतीनें पडतो, याबद्दलचीं हरिभाऊंनी आपल्या कादंबऱ्यांतून जीं चित्रें रेखाटलीं आहेत त्यांची रूपरेखा या मावशांच्या सानिध्यानेच अंकित झाली असली पाहिजे.

अण्णासाहेबांपुढील पेंच.

अण्णासाहेबांचे कुटुंब वारल्यानंतर त्यांनीं आपल्या वडीलमावाप्रमाणें यथाक्रम नवीन संसार थाटावयाच्या तजविजीस लागावयाचें; पण पुनर्विवाहपंधाचे ते एक प्रमुख पुरस्कर्ते असल्यामुळे त्यांना तसें करणे उचित वाटलें नाहीं. असासंबंधी माणसांचा पाश तोडून पुनर्विवाह करावा तर तितकी त्यांच्या मनाची तयारी होईना. बरें, जुन्या पंधाप्रमाणें दुसरें लग्न करावें तर तिकडूनही फजीती होणार, असा त्यांच्यापुढे पेंच आला आणि पुन्हां लग्न करावयाचें नाहीं असा निश्चय करून ते या पेंचांतून तात्पुरते तरी बाहेर पडले. तात्पुरते म्हणण्याचें कारण आजन्म अविवाहित राहण्यांत विशेष अवघड गोष्ट जी असते ती त्यांच्या हातून पार पडली नाहीं. रगड पैसा मिळणे, लोकांत मानमान्यता वाढत जाणे, कोणत्याही गोष्टीची उणीव नसणें अशा स्थितींत अविवाहित राहणें म्हणजे एक मयंकर दिव्यच होते. अण्णासाहेबांनी दुसरें लग्न केलें नाहीं इतकेच; पण त्यांना आपला आयुष्यक्रम शुचिर्भूत रीतीने घालवितां आला नाहीं. 'मधली स्थिति' या कादंबरींत ज्या दोन दुष्परिणामी दुर्व्यसनाचें हरिभाऊंनी वर्णन दिलें आहे त्याचा घाला अण्णासाहेबांच्यावर याच वेळीं पडला. आणि थोडक्याच दिवसांत त्याचे घर कुटुंबवत्सलास राहण्याला सर्वस्वी नालायक बनले; अर्थात आपला सर्व आप्तपरिवार मुंबईहून हालवून पुण्यास विन्हाड थाटावें असा नानासाहेबांना विचार ठरवावा लागला.

तामसी होते तितकेच प्रेमळ होते.

नानासाहेब व अण्णासाहेब हे दोघेहि बंधु कर्मठपरंपरेंत वाढले होते. त्यांतून अण्णासाहेब हे तर नवीन पद्धतीनें शिकले सवरलेले. बह्मकर्माचे सर्व विधि त्यांना नानासाहेबांप्रमाणेंच तोंडपाठ येत. याशिवाय त्यांना उपनिषदादिग्रंथही मुसोदस्त होते. तरी पण एकंदर आयुष्यक्रमाचा विचार करितां पावित्र्यासंबंधांत नानासाहेबांचा आयुष्यक्रमच अण्णासाहेबांपेक्षा सर्व नऱ्हेनें श्रेष्ठ ठरला. नानासाहेब हे एकधोरणी, सालस व मोठे करारी होते. कधी कधी जुन्यानव्याच्या सगड्यांत त्यांचा संताप आतिरेकास जाई. राव बहादूर पारसनीस हे हरिभाऊंचे

स्नेही होते. ते विलायतेस जाऊन आल्यानंतर "नेहमींप्रमाणें हरिभाऊंच्या वडिलांना भेटावयास गेले. त्या वेळीं त्या तामसी ब्राह्मणानें (हरिभाऊंच्या वडिलांनी) त्यांचा अपमान करून पुन्हां घरीं न येण्याबद्दल त्यांना बजाविलें " अशी इकीकत * "हरिभाऊशी दोन घटका" या मथळ्याखाली प्रसिद्ध झालेल्या आपल्या-लेंखात कै. एकनाथ पांडुरंग रेंदाळकर यानी दिली आहे. हरिभाऊंच्या वडिलांसंबंधाने त्यांच्या लेखात एवढाच निर्देश आहे. तो तसाच राहूं देणें म्हणजे हरिभाऊंच्या वडिलांवर अन्याय करण्यासारखें आहे. धर्ममतासंबंधानें ते फार कडवे होते ही गोष्ट सरी आहे. पण जुनी परंपरा हाडींमासी खिळलेली व नवीन विचाराचें ज्याना वारेंहि नाही अशा गृहस्थांत हा अवगुण असणें अक्षम्य होतें असें कोणासर्हा म्हणतां येणार नाही.

"जितका मनुष्य तामसी नितकाच तो प्रेमळही असतो. त्याच्या मनोविकाराना त्याला आळा घालता येत नाही. संताप येण्यास कारण झालें म्हणजे ज्याप्रमाणें त्याची तामसी वृत्ति उसळून त्याच्या विचारशक्तीस दुर्बळ करून सोडते त्याचप्रमाणें दया, प्रेम वगैरे वृत्तिसिद्धी जणूं काय मनांतून हद्दपार करून टाकते. त्याचप्रमाणें त्याची प्रेमवृत्ति जागृत होण्यास कांहीं कारण झाल्य-चरोबर ती उचंबळून बाकीच्या सर्व वृत्तिसि मनांतून त्या वेळेपुरतें नष्ट करून टाकते. " हें दादासाहेबांचें वर्णन हरिभाऊंनी आपल्या 'भयंकर दिव्य' (प्रकरण ५० पा. २८५) या कादंबरींत दिले आहे. त्या वेळी हरिभाऊंनी आपल्या पुढें वडिलांच्या स्वभावाचाच फोटो धरिला असला पाहिजे.

ज्यांचा वस्तुतः संबंध नाही अशा दहा पांच माणसांचा परामर्ष घेणारे नानासाहेब केवळ तामस वृत्तीचे निधि किंवा माणूसघाणे असतील हें केव्हांही संभवत नाही आणि ते तसे नव्हतेही. त्यांच्यासारखी सच्छील, सद्गुतीनी, एक-धोरणी व एकवचनी माणसें हल्लींच्या पिढींतही क्वचितच सांपडतील. जुन्या परंपरेत वाढलेल्या माणसांत, नवीन विचारानें प्रगल्भ झालेल्या गृहस्थानाही अवश्य अनुकरण करण्यासारखे कांहीं सद्गुण असतात हें दाखविण्यासाठीं हरिभाऊंनी आपल्या पुस्तकांतून ज्या भूमिका योजिल्या आहेत त्यांतील सर्वोत्कृष्ट जी दादासाहेबांची भूमिका, ती त्यांनी आपल्या वडिलांच्या दिनचर्येवरूनच रेखाटली असली पाहिजे. हरिभाऊंना जुन्या नव्या धर्ममतांच्या झगड्यात

वडिलांच्यापासून त्रास झाला असला, त्यापासून त्यांना कितीही दुःख झाले असलें तरी वडिलांच्या अंगचे सद्वृण ते पूर्णपणें जाणून होते आणि त्यांचा ते नेहमीं आदरपूर्वकच उल्लेख करीत हें येथे सांगणें जरूर आहे. रा. रेंदाळकर यांनी हरिभाऊंच्या वडिलांच्या स्वभावांतील एकच विशेष आणि तोही त्यांच्या-बद्दल लोकांच्या मनांत अनादर उत्पन्न व्हावा असा विशेष आपल्या लेखांत दिला, म्हणूनच यासंबंधाने इतका विस्तृत खुलासा करावा लागला.

दहा माणसांच्या कुटुंबांत हरिभाऊ वाढले असल्यामुळें अनेक स्वभावाची, अनेक मनोवृत्तीची व अनेक आवडीनिवडीची माणसें पहाण्याची त्यांना लहानपणीच संधि मिळाली. आणि आपल्या भेदक व मर्मसंशोधक अशा निरीक्षणशक्तीनें त्यांनीं या सर्वांचें आकलन करून आपल्या ओजस्वी वाणीनें त्यांचे हृदयगम शब्दचित्र आपल्या कादंबऱ्यांत रेखाटून समाजाची दृष्टि अंतर्मुख केली. अविभक्त कुटुंबांत वाढलेली व निरनिराळ्या लोकसमूहांत वावरणारी माणसें शेंकडों-गणती निघतील; पण आपल्या डोळ्यांचा व डोक्याचा उपयोग करून समाजाच्या डोळ्यांत त्यास उपकारक असे दिव्याजन घालणारा हरिभाऊंसारखा प्रतिभावान् व प्रेमळ प्राणी शंभर वर्षांतून एखादाच निघतो ही गोष्ट त्यांच्या कादंबऱ्या वाचणारांच्या अंतःकरणास पूर्णपणें पटल्यावाचून रहाणार नाही.

प्रकरण दुसरें.

मुंबईहून पुण्यास आल्यावर.

तात्या पंतोजी.

हरिभाऊ पुण्यास आले तेव्हां त्यांचे वय १४ वर्षांचें होतें. पुण्यास आल्यावर हायस्कूलमध्ये ते इंग्रजी ४ थ्या इयत्तेत शिकूं लागले. इतक्या अल्प वयांतच आपल्या बुद्धिवर्चस्वानें त्यांनी आपल्या मित्रमंडळीवर छाप बसविला. याच वेळेला हरिभाऊंची नैसर्गिक लेखनप्रवृत्ति ढळुढळू वाढत जाऊन किरकोळ कवने व लेख या स्वरूपांत ती प्रगट होऊं लागली. घरांतील किरकोळ प्रसंगावर कविता कराव्या, भाडणाची वगैरे हकीकत लिहावी, इंग्रजी कवितेतील बारीक चुटक्याचें कविताबद्ध भाषांतर करावें, हा त्याचा क्रम वृद्धिंगतच होत चालला. पुढें जी आपल्या कादंबरीत त्यांनी अनेक प्रकारच्या स्वभावाची व मनोव्यापाराची मनोज्ञ चित्रे रेखाटलीं आहेत, त्यांपैकी कांहीं निवडक नमुने ते यावेळी आपल्या मित्रमंडळीस साविर्भाव करून दाखवीत. जानवेकराच्या वाड्यांत हरिभाऊ रहात असत, तेथेंच बोळाचे तोंडाशीं ठोसरांचे वाड्यांत एका तात्या पंतोजीची शाळा असे. या पंतोजीची मजा पहाण्याकरितां हरिभाऊ तेथे जाऊन बसत असत. 'मी' कादंबरीतील प्रकरण ८ मध्ये त्यांनी तात्या पंतोजीचें जें विनोदी वर्णन दिले आहे तें या वेळचेंच असावें असें वाटतें. जुन्हा अमदानांत हे प्रसंग प्रत्यक्ष अनुभवलेले असे जे काही गृहस्थ असतील त्यांनाच या वर्णनाची यथार्थता विशेष पटणार आहे.

संस्कृत शिकाविणारे । ख्रि ।

हरिभाऊंना संस्कृत वगैरे शिकाविण्यात मुद्दाम एक शास्त्रीबोवा ठेविलेले असत. अमरकोश, कालिदासाचीं नाटके, रघुवंश, वगैरेंचा अभ्यास त्यांनीं याच शास्त्रीबोवांचे नजरेसाली केला. साधारण बुद्धिवान् मुलाला देखील शास्त्रेंत वर नंबर ठेविता येतो, मग हरिभाऊंसारख्या हुषार मुलाचें तेज वर्गांत पडून

त्याचा मित्रमंडळीवर वचक बसावा यांत आश्चर्य नाही. पण हें फक्त प्रथम प्रथमच होतें. पुढें शिक्षणक्रमांत नेमलेल्या विषयांचें व हरिभाऊ वाचीत असत त्या पुस्तकाचें गोत्र न पटल्यानें हरिभाऊंच्या विद्यार्थिपणांत साहजिकच फरक होत चालला. याच वेळीं 'मी'मधील शिवरामपंतासारखा " चागल्या गोष्टींचें काय किंवा वाईट गोष्टींचें काय, व्यसन झालें, त्या गोष्टी आपल्या कर्तव्याआड येऊं लागल्या म्हणजे नुकसान हें व्हावयाचेंच. आपल्याला एखादी गोष्ट अतोनात आवडने पण ती जर आपल्या कर्तव्याचे आड येऊं लागली तर त्या आवडीस धरंबंधच घातला पाहिजे समजलास।" असा उपदेश कृष्णारा हरिभाऊंना सऱ्या कळवक्याचा एखादा मार्गदर्शक मिळाला असता तर परीक्षा नापास होण्याबद्दल पुढें त्यांनी जो लौकिक मिळविला तो त्यांना कदाचित् टाळतां आला असता.

न्यू इंग्लिश स्कूल.

हरिभाऊ १८७८ सालीं पुण्यास आल्यानंतर सुमारें दोन वर्षांनीं न्यू इंग्लिश स्कूल स्थापन झाले. या शाळेंतील अगदीं आरंभीच्या विद्यार्थ्यांपैकी ते एक होते. प्रो. राजवाडे, प. वा. हरि कृष्ण परांजपे, प्रो. आर्ते, रा. रा. मो. साने, रा. वामनराव रानडे, प्रो. ना. स. पानसे, प्रि. बापुसाहेब डेकरें हीं मंडळीहि न्यू स्कूलमध्ये जाण्यासाठीं आधीं चार चार महिने शाळा सोडलेल्या विद्यार्थ्यांपैकीच होते. ही वेळ मोठी सळबळीची होती. महाराष्ट्रांत आज जी जागृति दिसत आहे तिची प्राणप्रतिष्ठा याच काळांत केली गेली. प. वा. रा. सा. रानडे, प. वा. महादेव मोरेश्वर कुंटे, प. वा. विष्णुशास्त्री चिपळूणकरप्रभृति थोर व विद्वान् पुरुषांच्या वास्तव्यानें याच वेळीं पुणें शहर मंडित झालें होते. लोकांमध्ये आत्म-निरिक्षणाची प्रवृत्ति उत्पन्न करून त्यांचा उत्साह कार्यप्रवर्तक करावयाचा अशी एका बाजूनें रा. सा. रानडे यांची चळवळ सुरू झाली तर दुसऱ्या बाजूनें लोकांना पूर्ववैभवाचें स्मरण करून देऊन त्यांच्या वृत्ति उत्तेजित करावयाची चळवळ कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर हे आपल्या ओजस्वी लेखणीनें निबंधमालेच्या द्वारा करीत होते. ज्या अवगुणामुळे आपली परवश स्थिति झाली, ते अवगुण काढून टाकण्याबद्दल लोकांना उपदेश करण्याचे कामीं एक पक्ष सटत होता, तर दुसरा पक्ष लोकांच्या अंगी गुण आहेत, सर्व काहीं आहे, पण त्यांची परकीय राज्यामुळे माती होत चालली आहे असें प्रतिपादन करून " असंतोषः श्रियो मूलं " या वचनाच्या अनुरोधानें लोकजागृति करीत

होता. या दोन मार्गांत निवड करणें हें त्यावेळच्या तरुण माणसांच्या पुढें फार मोठें अवघड काम होतें. हे दोन्ही मार्ग आपापल्या परीनें देशकार्यार्थ अवश्य आहेत ही जाणीव हरिभाऊंसारखी त्या वेळां दुसऱ्या कोणास क्वचितच शाली असेल. हरिभाऊंनीं आपल्या सामाजिक कादंबऱ्यांनीं पढिलीं कामगिरी केली व त्यांच्या ऐतिहासिक कादंबऱ्यांनीं दुसऱ्या पक्षाच्या कार्यास सहाय्य केलें.

शास्त्रीबुवा.

हरिभाऊ व त्यांचे मित्र हायस्कूल सोडून न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये गेले त त्या सर्वांना विष्णुशास्त्र्यांच्याबद्दल अत्यंत आदर वाटत होता म्हणूनच गेले, हें उघड आहे. न्यू स्कूल निघण्यापूर्वी शास्त्रीबुवा हायस्कूलमध्ये शिक्षक होते. त्यामुळें त्यांच्याशी या विद्यार्थ्यांचा आधींच परिचय जडलेला होता. त्यावेळीं शास्त्रीबुवाच्या निबंधमालेनें सर्व समाजांत सळथळ उडवून दिली होती ही गोष्ट सुप्रसिद्धच आहे. मराठी लेखनकलेंत एक प्रकारची जाज्वल्यता व तेजस्विता आणण्याचें काम प्रथम शास्त्रीबुवांनीच केले. परकीय संस्कृतीचे विचार बेमालूम गीतीनें मराठी भाषेंत व्यक्त करण्याची शास्त्रीबुवांची हातोटी प्रशंसनीय होती. अशा गृहस्थांचा हरिभाऊंसारख्या बुद्धिवान व प्रतिभासंपन्न तरुणावर विशेष परिणाम व्हावा व आपल्यापुढे विष्णुशास्त्र्याचा आदर्श ठेवण्याची त्यांच्या ठिकाणी इच्छा व्हावी हे स्वाभाविकच होतें. विचारास थोडी प्रगल्भता आल्यानंतर हरिभाऊ ग. सा. रानडे यांचे कट्टे अनुयायी बनले. पण आरंभी त्यांच्या मनावर जर कोणाची विशेष छाप बसली असेल तर ती विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांचीच होय. त्यांच्या भाषेची ओजस्विता व सामर्थ्यवत्ता याबद्दल हरिभाऊंना विशेष आदर व कौतुक वाटे. हरिभाऊ हे निबंधमालेचे कट्टे भक्त होते, पण ते मालेची अगर तिच्या कर्त्याची नुसती प्रशंसा करूनच राहिले नाहींत, तर विष्णुशास्त्र्यांचा आदर्श पुढें ठेवून आपणही वाङ्मयमंदिराची शोभा वाढविण्याचा प्रयत्न करावा अशी त्यांनीं आकांक्षा बाळगिली. ही आकांक्षा विद्याव्यासंग व प्रतिभासंपन्नता यांच्या जोरावर हरिभाऊंनी कशी फलद्रूप केली याची साक्ष त्यांची सुंदर पुस्तके व त्याचे विविध विषयांवरील लेख पटवीतच आहेत.

शिक्षकांचें प्रेम.

आपल्या कुशाय बुद्धीमुळें आपल्या समवयस्क स्नेही मंडळांचें चित्त हरिभाऊंना आकर्षण करून घेतां आले, इतकेंच नव्हे तर, काव्यमर्मज्ञता व

ज्ञानलालसा यांच्यायोगानें आगरकर, टिळक, आपटे, केळकरप्रभृति आपल्या गुरूंचेही प्रेम व आदरबुद्धि त्यांना संपादन करिता आली. हरिभाऊ वर्गांत बसले म्हणजे विद्यार्थी, पण वर्ग सुटला म्हणजे ते आपले स्नेहीच आहेत अशा त्यांच्याबद्दल त्यांच्या शिक्षकमंडळीची भावना असे. हरिभाऊंचा विद्यार्थीदशेचा हा काळ म्हणजे ३५ वर्षांपूर्वीचा होय. त्यावेळेस सातव्या इयत्तेतील विद्यार्थ्यांनाही छड्या स्याव्या लागत. पण हरीला कधी छडो मारावयाची नाही असा सर्व शिक्षकांचा कृतसंकल्प असे. प्रो. वासुदेवराव केळकर हे तर हरिभाऊंशी विशेष स्नेहांने व प्रेमानें वागत. हरिभाऊंच्या रसिकपणाबद्दल त्यांना इतका आदर वाटे की, त्यांनी स्वतः कोणताहि लेख किंवा कोणतेही पुस्तक लिहिले तरी ते हरिभाऊंना आधी दाखवीत असत. एकदां तर ते मार्वियन शिकवीत असता हरिभाऊंनी एका कवितेचा अर्थ सुचविला तो त्यांनी ग्राह्य मानला, आणि तें खरें असेल ह्यात शंकाच नाही. कारण प्रो. वासुदेवराव केळकर हे जसे गुणी होते तसेच गुणग्राहीही होते हां गोष्ट सुप्रसिद्धच आहे.

शाळेंतून कॉलेजांत.

हरिभाऊंची प्रवेशपरीक्षा १८८३ साली झाली. त्यांच्या आयुष्यातील परीक्षा पास झाल्याचा हा एवढाच प्रसंग होय। प्रवेशपरीक्षा झाल्यानंतर ते डेक्कन कॉलेजमध्ये शिकावयास गेले. तेथे आपल्या दुशारीमुळे ते लवकरच प्रोफेसराचे परिचित झाले. तेथेही प्रोफेसरांनी काव्यातील किंवा नाटकातील एखाद्या भागाचा अर्थ सागावा व त्यावर हरिभाऊंनी दुसरा अर्थ सुचवावा आणि प्रोफेसरांनी तो त्याचा अर्थ मान्य करावा असे प्रसंग कित्येक वेळा येत. डॉ. भांडारकर हे या वर्षी शाकुंतल शिकवीत असता ५ व्या अंकात एके ठिकाणी हरिभाऊंनी एक वेगळा अर्थ सुचविला. प्रथम डॉ. भांडारकराना तो पसंत पडला नाही, पण दुसऱ्या दिवशी ते वर्गात आले, त्यावेळेस हरिभाऊंनी आदल्या दिवशी सांगितलेला अर्थ बरोबर आहे असे त्यांनी वर्गात आल्याबरोबर सांगितले. हरिभाऊंची ही काव्यमर्मज्ञता ते पी. ई. च्या वर्गात असतां—आणि याच वर्गात त्यांना तीन चार वर्षे घालवावी लागली—अनेक वेळा दृष्टोत्पत्तीस आली. य त्यांच्या मर्मज्ञतेमुळे व विद्याभिरुचीमुळे डॉ. भांडारकराच्यासारख्या विद्वद्दुर्गांचे त्यांच्यावर प्रेम बसावें हें स्वाभाविकच होतें. हरिभाऊंवरील त्यांचें हें प्रेम पुढेही अस्याहत व अखंडित राहिलें होतें. लेखनव्यवसायाबद्दल हरिभाऊंचा पुढें प्रसिद्धी

झाली तेव्हा तर डॉ. भांडारकर हे त्यांच्याशी मित्रत्वाच्या नात्याने वागत असत. डॉक्टर भांडारकर यांच्याकडून कोणाला काही काम करून घ्यावयाचे असले तर हरिभाऊंची चिट्ठी नेली की ते हमसास व ताबडतोब व्हावयाचे, इतके त्यांच्यावर हरिभाऊंचे वजन असे. हे सर्व बस्तान ठीक होते. पण परीक्षेच्या अभ्यासाचा व हरिभाऊंचा बारावा बृहस्पति केव्हांच पालटला नाही. डेफ्टन कॉलेजमध्ये त्यांचा बहुतेक वेळ रीती-प्रमाणे अवतार पुस्तके वाचण्यातच गेला, आणि अखेर परीक्षेचा निकाल व्हावयाचा तो होऊन ते दुसऱ्या वर्षी फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये पुन्हा पी. ई. च्या वर्गात आले.

डेक्कनमधून फर्ग्युसनमध्ये.

न्यू इंग्लिश स्कूलमधील हरिभाऊ जसे पहिले विद्यार्थी, त्याप्रमाणेच फर्ग्युसन कॉलेजच्या स्थापनसालीही ते त्या कॉलेजचे विद्यार्थी झाले. तेथील प्रोफेसर मंडळी आणि हरिभाऊ यांचा गुंशिष्यसंबंध पूर्वीचाच होता. तेथे पूर्वीप्रमाणेच के. वामनराव आपटे, प्रो. केळकर प्रभृति प्रोफेसरांची त्यांची कित्येक वेळा वाड्मयविषयक चर्चा होई व प्रोफेसरांच्याकडून काव्यमर्म ओळखल्याबद्दल हरिभाऊंनी धन्यवाद मिळविल्याचे अनेक प्रसंग येत; पण याही वर्षी परीक्षेचा त्यांचा नन्नाचा पाठा चुकला नाही व ते याच्या पुढच्या वर्षी म्हणजे १८८६ साली पुन्हा डेफ्टन कॉलेजमध्ये गेले.

फर्ग्युसनमधून पुनः डेक्कनमध्ये.

प्रो. भानू, प्रो. विजापूरकर, रा. नागायण महादेव समर्थ वगैरे मंडळी याच वेळेस या कॉलेजमध्ये होती. याच वर्षी येथे रीडिंगरूम व लायब्ररी स्थापन झाली. या लायब्ररीत घ्यावयाच्या पुस्तकांची निवड करणारापैकी हरिभाऊ हे एक होते. या लायब्ररीतील कित्येक पुस्तके त्यांनी एका वर्षात वाचली, पण इंग्लिश व संस्कृत याशिवाय बाकीच्या विषयाचे त्यांना दर्शन न घडल्यामुळे परीक्षेचा निकाल व्हावयाचा तोच झाला. हरिभाऊ एकंदर परीक्षेत नापास होत असले, तरी ज्या विषयात ते पास होत असत त्या विषयाच्या परीक्षेसाठी त्यांचा पेपर वाचून कौतुक वाटल्याशिवाय राहणार नसे. हरिभाऊ पी. ई. चे परीक्षेस बसले होते, त्यावेळेस प. वा. बाबासाहेब पेंडसे हे संस्कृतचे परीक्षक होते. “परीक्षेला बसलेल्या सर्व विद्यार्थ्यांत हरिभाऊंचाच पेपर

मला उत्कृष्ट वाटला " असे त्यांनी एकदा उद्गार काढले होते. इंग्लिशसंबंधातही त्यांचा असाच लौकिक असे. या पेपरमध्ये विशेषतः पॅराफ्रेजबद्दल त्यांची भ्रंशंसा होत असे.

गणितांतील अगणित अडचणी !

इतकेंही असून ते परीक्षा नापास होत असत, याचे कारण गणिताकडे त्यांचें दुर्लक्ष होतें हें होय. हरिभाऊंसारख्या बुद्धिवान् माणसाला, प्रयत्न केला असता तर गणित विषय पारंगत करून घेता आला नसता असें नाही. पण एकदां एक विषय आपल्याला घेत नाही, त्यावर परिश्रम करणें निरर्थक होणार अशी समजूत झाली म्हणजे त्या विषयाकडे मनुष्याचे साहाजिकच दुर्लक्ष होते. हरिभाऊंना 'तुम्ही गणित कां करीत नाही' असा कोणी प्रश्न केला म्हणजे 'गणित विषयांत अगणित अडचणी आहेत' असे ते विनोदाने सागत. लहानपणी वाचनाचा किंवा लेख लिहिण्याचा नाद लागून विद्याभ्यासाचें मातेरें झालेले असे विद्यार्थी कांही थोडे थोडे सापडत नाहीत. अशा विद्यार्थ्यांत हरिभाऊंसारखे पुढे नाव करणारे मात्र फारच थोडे असतात. 'मी' कादंबरींत शिवरामपंतानी 'मी'ला केलेला उपदेश हरिभाऊंनी लिहिला त्या वेळेस विद्यार्थीदृशेतील स्वतःचाच स्थिति त्याच्या डोळ्यांसमोर असली पाहिजे. 'मी' ऊर्फ भाऊ याने एक पुस्तक वाचण्याच्या नादाने एके दिवशीं शाळेंला बुट्टीस दिली. ही गोष्ट समजल्यावर शिवरामपंत भाऊस म्हणतातः--

"तुझ्या या वयातच वाचनाचा किंवा कविता करण्याचा किंवा काही लेख लिहिण्याचा नाद लागला की, पुढें सगळेंच मोठाले कवि किंवा मोठे पंडित किंवा मोठे वक्ते होतात असें नाही. हजारत एखादा तरी होतो किंवा नाही कोणास ठाऊक. बाकी सांगे अनिष्ट स्थितीलाच जागार. एखादी कविता केली. आपल्या स्नेहा मंडळींत थोडेंसे बरें भाषण केलें किंवा एखादा निबंध लिहिला आणि त्याबद्दल स्नेयांनी वाहवा केली कीं चढून जाऊन त्याच नादाला लागणारे आपण कवी, किंवा वक्ते किंवा निबंधकार होणार असें वाटूं लागून त्यामुळें आपल्या अभ्यासवर पाणी ओतून नुकसान करून घेतलेले किती लोक आहेत याची तुला कल्पना आहे ? एकदां अमुक विषयांत कोणी बरा आहे असें म्हटले की लागली त्याची त्याच विषयाकडे लहर ! मग इतर विषयांचें काही का होईना ! किंबहुना इतर विषय आपल्याला घेत नाहीत यातच त्याला प्रौढी वाटावयाला

जागते. अशा प्रौढमुळें किती मुलांचें नुकसान झालें आहे याची तुला आज कल्पना नाही. आजचा तुला पहिलाच दिवस आहे म्हणून तुला मी सागतों आहे. ” (मी—प्र. ३३)

कॉलेज सोडणारांचे गुरुजी !

‘लहानपणीं अभ्यास सोडून इतर वाचनाचा व्यवसाय करणाऱ्या विद्यार्थ्यांपैकी हजारांत एखादा तरी पुढें मोठा पंडित होतो किंवा नाही कोणास ठाऊक’ हें शिवरामपंताचें विधान यथार्थ नाही असें कोण म्हणेल ! हरिभाऊ यास अर्थातच अपवाद होते हें त्यांच्या पुढील चरित्रक्रमावरून कोणास सागावयास नकोच. हरिभाऊंनी कॉलेज सोडले त्या वेळी त्यांच्या कित्येक स्नेह्यानीहि विद्यार्थी-दशेचा निरोप घेतला. ह्या स्नेह्यांच्या घरची वडीलधारी माणसें हरिभाऊंना “कॉलेज सोडणाराचे गुरुजी ” असें म्हणत ! सामान्य व्यवहारापलीकडे ज्याची दृष्टि जात नाही किंवा हरिभाऊंसारखें ज्यांना आजकालच्या गोष्टीचे निरीक्षणच काय पण उद्याच्या गोष्टींचेही अगाऊ आकलन करण्याचे सामर्थ्य नाही, त्यांनी हरिभाऊंबद्दल असे विधान करावें यांत काही आश्चर्य नाही. हरिभाऊ पुढें आपल्या उत्कृष्ट ग्रंथानी समाजाचे गुरुजी झालेले पाहण्यास, या वडीलघान्या माणसापैकीं जे ह्यान होते, त्यांना आपल्या वरिल विधानाची आठवण होऊन अर्थातच विस्मय वाटल्याशिवाय राहिला नसेल !

प्रकरण तिसरें.

पंचविशीच्या आंतील लेखनव्यवसाय.

आजन्म विद्यार्थी.

व्यवहारांत सामान्यतः ज्या काळास विद्यार्थिदशा असे समजण्यात येत असे, तो हरिभाऊंचा काळ त्याच्या वयाच्या २५ व्या वर्षी समाप्त झाला. पण हरिभाऊ हे वस्तुतः आजन्म विद्यार्थी होते. इतकेंच नव्हे तर विद्येचे मर्म संशोधन करणारे होते. हरिभाऊंची बुद्धि खरोखरच अष्टपैलू होती. त्याच्याजवळील ग्रंथसंग्रह विविध प्रकारचा असे. वाङ्मयाच्या एकाच शाखे— पुरते त्याचे वाचन मर्यादित नसे. इतिहास, अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, शामन-शास्त्र वगैरे अनेक शाखांवरील ग्रंथ त्याचेपाशी असत आणि ते अगदी आज तारखेपर्यंतचे असत. कोणतेही वाचनीय असे नवीन पुस्तक निघो, ते हरिभाऊंनी खरेदी करावयाचेंच. याची किंमत कितीही असली तरी त्याची ते पर्वा करायला नसत. नवीन पुस्तकें कोणती झाली हे साधारणतः त्यांना अगदी बगैरे माहीत असे. इतकेंच नव्हे, तर त्यांतील मुद्याचा भागही त्यांना अवगत असे, निदान तो काढून दाखवावयाचा असल्यास ते चटकन कढून दाखवीत. हरिभाऊंच्या सहवासांत असलेल्या माणसांपैकी जी काही थोडी विद्याभिरुचि बाळगणारी होती, त्यांना त्यांच्या बहुश्रुततेचा कमीअधिक फायदा होत असे.

विद्येचे एकनिष्ठ उपासक.

सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत येणाऱ्या जाणाऱ्या माणसांची कितीही गर्दी असो, हरिभाऊंच्या हातांत एखाद्या हरिभक्तिपरायण माणसाच्या हातांत जपाची माळ असावी त्याप्रमाणें, एखादें पुस्तक हें असावयाचेंच. आणि या पुस्तकांत एखादा मनोरम भाग त्यांना आढळला तर तो ते भोवतालच्या मंडळींना अवश्य वाचून दाखवावयाचे. ही मंडळी नेहमींच रसिक अभिरुचीची असे असे नाही.

क्रियेक तर हें वाचन श्रवण करण्याचा कंटाळाही करीत. आपण हे वाचन न्याच्यावर बळजबरीने लादीन आहोंत ही गोष्ट हरिभाऊंना समजत नसे असेही नाही. पण ग्रंथाच्या सौन्दर्याने ते इतके तल्लीन होऊन जात की, हें समजूनही विवक्षित भाग वाचून दाखविण्याचा मोह त्यांना आवरून धरवत नसे। विद्येचे ते खरोखरच एकानेष्ट भक्त होते. पुस्तके वाचून त्यांना कोठे शिकवावयाचे होतें किंवा कोठे व्याख्याने द्यावयाची होती, अशातला माग नव्हता; पण केवळ विद्येची महती म्हणूनच ते तिची उपासना करणारे होते. मनाची प्रगल्भता व संस्कृति वृद्धिंगत करण्यास साह्यभूत होणारे अंभे प्रायः सर्व विषय त्यांना परिचित असत. सर्वच विषयात त्यांची पूर्ण गति होती, अशी अर्थातच स्थिति नव्हती व तसें होणें शक्यही नव्हते. स्वतः गाना आलें नाही तरी गवई गाऊं लागला की त्यातलें दृढून समजावयाचे, त्यात चांगल्या-वाइटाची निवड करता द्यावयाची, अशा माणसाला जशी गाण्याची माहिती आहे असे म्हणताना, त्याप्रमाणेंच हरिभाऊंची अनेक विषयांत गति असे द्याच्याशी बोलावयाचें म्हणजे थरेंच जपून बोलले पाहिजे असा विशिष्ट विषयांत पारंगत असलेल्या माणसामधी वचक बसावा इतके त्यांचें वाचन विस्तृत व वेचिच्यपूर्ण असे. वाङ्मय हा तर त्यांचा हातखंडा विषय असे. त्यांत त्यांची विवेचक व चिकित्सक शक्ति पदोपदी दृष्टोत्पत्तीस येत असे.

भवभूति श्रेष्ठ कीं कालिदास श्रेष्ठ !

या शक्तीचे निदर्शन त्यांच्या कॉलेजच्या दिवसातही वेळावेळी कसे होत असे याचे दिग्दर्शन यापूर्वी केलेच आहे. त्यांच्या या चिकित्सक शक्तीची चिन्हें त्यांच्या अगदी अल्प वयातही दिसून आली. संस्कृत कवीमध्ये हरिभाऊंची कालिदासावर विशेष भक्ति असे. “ कालिदास, शेक्सपियर व भवभूति ” या मधळ्याखाली प्रि. आगरकर यानी सन १८८१ साली केसरीत एक लेख लिहिला होता. त्यांत त्यांनी कवि या दृष्टीनें भवभूतीची योग्यता कालिदासाहूनही अधिक आहे असे विधान केले होते. ते हरिभाऊंना अर्थातच पसंत न पडून त्यांनी “ बिचारा ” या सहीन केसरीकडे एक पत्रव्यवहार पाठविला. तो त्या पत्राच्या त्याच सालच्या ता. २९ मार्चच्या अंकात प्रसिद्ध झाला आहे. या लेखात भवभूतीहून कालिदास हा कवी आर्वेक सरस व मनोज्ञ कवि आहे, हें त्यांच्या ग्रंथातील अनेक उतारे देऊन त्यांनी दाखविलें होतें. त्याचे चुलते

कें. अण्णासाहेब आपटे याजबरोबरही त्याच. या विषयासंबंधाने पुष्कळ वेळां वादविवाद होई. हरि आपली बाजू मोठ्या वेषानें पण मार्मिक रीतीने प्रतिपादन करीत आहे हें पाहून अण्णासाहेबाना कौतुकच वाटे. त्याचा हा वाद-विवाद नुसता तोडातोडीच नव्हे तर क्रित्येक वेळा पत्रव्यवहारानेंही चालत असे.

केसरीवरील श्लोकाचें भाषांतर.

याच सालात “ स्थिति नो गे दध्याः ” हा जो जगन्नाथ पडिताचा श्लोक केसरीवर येतो त्याचे पद्य भाषांतर करून हरिभाऊंनी केसरीकारांकडे वियाथीं या सहीने पाठविलें होते. हरिभाऊंनी या श्लोकावर आपली सहा कळून तो पाठविला असता तर आगरकरांना अर्थातच त्यास योग्य स्थान दिले असतें. कारण त्याच्या आवडत्या हरीकडून आलेल्या श्लोकाचा त्यांनी केव्हाही अन्वेष केला नसता. पण बिनसहीने आलेल्या या श्लोकास त्यांनी बिनतक्रार योग्य स्थळ दिले यात हरिभाऊंच्या काव्यविशारदतेची विशेषच पारख झाली असें म्हणावें लागतें. केसरीकरिता त्यांनी जो श्लोक पाठविला तो खालीलप्रमाणे होता.

द्विपेंद्राच्या नाथा क्षणभरिहि या दुर्धर वनीं ,
मदान्धा रे येथें वसति करणे आण न मनीं,
गजांच्या भ्रांतीनें प्रखर नखरांनीं गुरुशिला
विदारोनी आहे बघ गिरिमधें सिंह निजला.

मोजक्या शब्दाना आणि मुबोध रीतीने भाषांतर करण्याच्या कामी हरिभाऊंचा कसा हातखंडा असे, याची नाधारण कल्पना यावरून येणार आहे आणि हा श्लोक वयाच्या सतराव्या वर्षी हरिभाऊंनी केला हा गोष्ट लक्षात ठेवण्यासारखी आहे. 'लौंगफेलोच्या साम अंक लाईकचें "जीविनसार" या नावानें हरिभाऊंनी जें कविताबद्ध भाषांतर केलें आहे त्यावरूनही त्याची काव्याचें भाषांतर करण्याची हातोटी उत्कृष्ट रीतीनें दिसून येते.

शिष्यजनविलाप,

याच्या दुसऱ्या साली विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्या निधनाचा अत्यंत शोचनीय व जनतेची हृदये दुःखित करणारा प्रसंग घडून आला, त्यावेळीं हरिभाऊंनी “ शिष्यजनविला ” हें काव्य केलें. शास्त्रीबुवाची विद्वत्ता, त्यांच्या भाषेचा जोरकसपणा, त्यांचा देशहिततत्परता, पुण्यपत्तनात त्यांनी निर्माण

केलेल्या वेगवेगळ्या संस्था वगैरेंचे या काव्यांत फारच हृदयगम रीतीने वर्णन केले आहे. काव्यांत उपयोजिलेले कित्येक अंशकार चांगल्या नाणावळेल्या कवीलाही भुषविण्यासारखे आहेत. त्यांची ही कविता अर्थात् त्याच्या नावाने प्रसिद्ध झाली नाही. पण काव्याचा प्रसाद व सरसता ही पाहून ते निर्माण करणाऱ्या विद्यार्थ्यांची सर्वजण प्रशंसा करू लागले. शास्त्रांबुवाच्या मृत्यूबद्दल दुःख प्रदर्शित करण्याकरिता न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये सभा भरली, त्यावेळी परलोकवासी गोपाळराव आगरकर यांनी या काव्यातील निवडक भाग सर्व विद्यार्थी-जनाला वाचून दाखविला व असे काव्य निर्माण करणारे विद्यार्थी ज्या शिक्षण-संस्थेत निपजतात त्या संस्थेचा भविष्यत्काळ सरोस्वरच उत्कर्षमय होणार अशी खूणगांठ बांधण्यास काहीं हरकत नाही असे सद्गदित अंतःकरणाने उद्गार काढले. या पुस्तकाच्या बहुतेक प्रती विद्यार्थ्यांतच खपल्या आणि त्या अवघ्या दोनच महिन्यांत खपल्या.

अथ लावण्याची हतोटी.

याच सुमारास हरिभाऊ शाकुंतल वाचीत असत. त्यांत पांचव्या अंकात दुष्यंताचे तोडी—

स्त्रीणामशिक्षितपदुत्वममानुषीषु
संदृश्यते किञ्चित् या प्रतिबोधवत्य ।
प्रागन्तरिक्षगमनात्स्वमपत्यजात-
मन्यैर्द्विजैः परभृताः खलु पोषयन्ति ॥

असा श्लोक आहे. स्त्रियांचा उपजत दुषारी पशुपक्ष्यांमध्येसुद्धा दिसून येते, मग ती सुबुद्ध अशा मनुष्यप्राण्यातहि दिसून यावी यांत आश्चर्य तें काय ! हा या श्लोकाचा भावार्थ समजण्यांत येतो, पण केवळ एवढाच त्याचा अर्थ असता तर शकुंतलेला इतके राग येण्याचे कारण नव्हतें. तिने यानंतर राजाला जें उत्तर दिलें आहे तें राजाच्या या भाषणाने आपल्या दुःस्वावर डागण्या बसल्या या भावनेनें दिलें आहे. तेव्हां या श्लोकाचा जो उत्तान अर्थ दिसत आहे त्याहून वेगळा काहीं अर्थ निघ शकेल की काय असा विचार येऊन हरिभाऊंचे चुलते अण्णासाहेब यांनी आपल्या "मौजेच्या चार घटका" या पुस्तकांत शाकुंतलाचे जें भाषांतर दिलें आहे, त्यांत त्यांनीं 'अमानुषीषु' या पदाचा, अस्तरामध्ये किंवा देवांगनामध्ये असाही अर्थ करता येण्यासारखा आहे असे ध्वनित केले आहे. हा

धागा घेऊन या श्लोकांनं 'स्नाण तशी माती' असेंच दर्शविण्याचा दुष्यंताचा हेतु असणें कसें संभवनीय आहे हें हरिभाऊंनीं एका प्रसंगीं स्पष्ट केले. स्त्रियांचा उपजत चाणाक्षपणा अक्षरामध्ये नेहमींच दिसून येतो, मग मेनकेशाख्या ज्या प्रमुख अक्षरा आहेत त्यांची गोष्ट कशाला पाहिजे. देवांच्या वेश्या (परभृताः) आपल्या अपत्याचें ब्राह्मणांकडून संगोपन व्हावें अशी अंतरिक्षांत जाण्या पूर्वी तजवीज करितात, वगैरे या श्लोकाचा अर्थ त्यांनी लावला व प्रोफेसर परशराम नारायण पाटणकर यांनी आपल्या शाकुंतलाच्या प्रस्तावनेंत तो विशेष मार्मिक आहे असे वाटल्यावरून दिला.

विद्यार्थ्यांची गुरूवरील टीका.

हरिभाऊंना परीक्षेंत यश आलें नाहीं, तरी त्यांचा अधिकार फार मोठा होना हे अल्पवयातच कसे निदर्शनास आलें याचे आतापर्यंत काहीं मासले दाखविले. पण वस्तुतः त्यांच्या लेखनक्रियेला त्यांच्या वयाच्या १४ व्या वर्षांचे प्रारंभ झाला. इंग्रजी ४ थ्या इयत्तेत असतानाच त्यांनी " पादुरग हरि " या नावाच्या पुस्तकाचें बरेचसे भाषांतर केले होते. ज्या वयांत मुलाना वर्गातील निबंध विषयाचीही मारामार पडते त्या वयात हरिभाऊंच्या लेखनक्रियेस प्रारंभ द्यावा, ही गोष्ट बाळग्यसाम्राज्यात पुढें जे त्यांनी अद्वितीय स्थान मिळविलें याची सूचक नव्हती असें कोण म्हणेल ? प. वा. गोपाळराव आगरकर यांनी केलेलें हॅम्लेटचें भाषांतर विकारविलसित या नावानें प्रसिद्ध झालें. त्यावर निबंध-चंद्रिका मासिकात हरिभाऊंनी सन १८८२ साली एक टीकात्मक लेख लिहिला. यावेळी हरिभाऊ हे विद्यार्थीच होते. आपल्या विद्यार्थ्यांनी आपल्या पुस्तकावर ७२ पृष्ठांचा एक टीकात्मक लेख लिहिला हे पाहून आगरकराना अर्थातच परमावधांचे कोतक वाटले आणि त्याबद्दल त्यांनी हरिभाऊंची वर्गातील सर्व विद्यार्थ्यांसमोर प्रशंसाही केली. कै. नारायण बापूजी कानिटकर यांच्या रोमिओ अँड ज्यूलिएट या नाटकाच्या भाषांतरावरही त्यांनी विस्तृत व सागोपांग टीका केली होती.

हरिभाऊंचा शेक्सपियरचा व्यासंग विशेष असे आणि त्या व्यासंगाला १७१८ वर्षांच्या अल्प वयातच साधारण प्रगल्भ स्वरूप आले होतें हें वरील हकीकतीवरून समजून येईलच. शेक्सपियर हा त्याचा आवडता कावी होता. शेक्सपियरची नाटके व त्यावरील विद्वान् ग्रंथकारांची परीक्षणे यांचा त्यांनी फारच

चागला अभ्यास केला होता. शेक्सपिअरचें एक विस्तृत परीक्षण करावें असा विचार ठरवून त्यांनीं जे थोडे लेख लिहिले ते चित्रमयजगतात प्रसिद्धी झाले आहेत, पण पुढें तें काम तसेच अपुरे राहिलें. हें परीक्षण समाप्त करण्यास हरिभाऊ वाचले असते तर त्यामुळे महाराष्ट्रवाङ्मयांत उत्कृष्ट प्रकारची भर पडली असती यात संशय नाही. शेक्सपिअरच्या सप्तपद्याचेंही (सॉनेट्स) भाषांतर त्यांनीं मुद्दं केलें होते. त्याचा सरासरी तृतीयांश भाग लिहूनही तयार झाला आहे. तेवढा जरी प्रसिद्ध झाला तरी कवि या दृष्टीने शेक्सपिअरची योग्यता केवढी मोठी होती हे मराठी वाचकांच्या लक्षात आल्यावाचून राहणार नाही.

युनिव्हर्सिटीचे परीक्षक.

हरिभाऊंना परीक्षेच्या कामात यश आले नाही तरी पण त्यांचा विद्याव्यामंग असांडित रीतीने चालल्यामुळे युनिव्हर्सिटीच्या पदवीची उणीव त्यांना केव्हाही भासली नाही. किंबहुना सतत परिसीलनानें त्यांना एवढा अधिकार आला होता की, पदवी मिळविण्याच्या दृष्टीने ज्या युनिव्हर्सिटीत प्रवेश मिळता मिळता त्यांना मारामार झाली त्याच युनिव्हर्सिटीं आपल्या अभ्यसप्रणालीतील अत्युच्च परीक्षेला त्यांना सतत दहा वर्षे परीक्षक नेमून त्यांच्याबद्दल आपला आदर व्यक्त केला. युनिव्हर्सिटीच्या कामाची दिशा ठरविणाऱ्या सेनेटचेही ते सभासद होते. विल्सन फायलॉजिकल लेक्चररशिची जी जागा प्रायः पदवीधराचे वाट्याला यावयाची तीही हरिभाऊंना स. १९१५ मध्ये मिळाली होती. त्याची ही व्याख्यानें झाली त्यावेळेस श्रोत्यांची नेहमीच्या मानाने बरीच गर्दी जमत असे. युनिव्हर्सिटीच्या पदवीची उपाधी नसताही केवळ आपल्या आंगच्या पात्रतेने विद्वानांच्या समाजात प्रमुखस्थान मिळविल्याची हरिभाऊंच्यासारखी उदाहरणे कोठेही शालें तरी थोडीच असावयाची. पुढील आयुष्यक्रमांत काय करावयाचें हें ज्याचें आधी ठरलेले असतें असे विद्यार्थी फारच थोडे सापडतील. हरिभाऊ अशा थोड्या विद्यार्थ्यांपैकीच एक होते.

आयुष्यक्रमाचें ध्येय.

“ शिष्यजनविलाप ” या काव्याच्या शेवटच्या म्हणजे ८९ व्या श्लोकात त्यांनी आपलें हे ध्येय स्पष्टपणें सांगितलें आहे. शास्त्रीबुवांनीं ज्या निरनिराळ्या शिक्षणप्रसारक संस्था स्थापन केल्या त्या बालविषे नूतन पिढीचें कसे कर्तव्य आहे हें सांगताना हरिभाऊ या काव्यांत म्हणतातः—

युष्मच्छिक्षणवारिधीमधि अम्ही जे मग्नसे राहिलों,
 वैयर्थ्या जरि जाउं देउंअचि तथा, जन्मा कशाला अलों ?
 जो जो कृत्यसमूह या पुरिमधें धैर्यें तुवां स्थापिला,
 तो तो चालविण्यास जन्म खरचूं सारा अम्ही आपुला

शास्त्रीबुवानी व त्याच्या सहकागी मित्रांनीं जें कार्य अरंभिलें होतें तें आम्ही अव्याहत पुढे चालवूं, ही जी हरिभाऊंनी या श्लोकांत शिष्यजनाच्या वतीनें प्रतिज्ञा केली आहे ती केवळ काव्यसृष्टीतच न ठेविता प्रत्यक्ष व्यवहारातही त्यांनी तिची पूर्तता केली. विद्यालय, मुद्रगालय व पुस्तकालय हे शिक्षणप्रसाराचे आधुनिक कालातील प्रस्थानत्रयच होय. शास्त्रीबुवानी या तिन्ही साधनांचा आश्रय करून समाजांत ज्ञानप्रसार करण्याचा संकल्प केला. हरिभाऊंनीही आपल्या आयुष्यक्रमांत याच कार्याची परिपूर्ती करण्यास अगदी अल्प वयांतच प्रारंभ करून, तो अव्याहत ३०१३२ वर्षांच्या परिश्रमानें उत्कृष्ट गीतीनें कसा तडीस नेला, याची त्याच्या या चरित्रावरून वाचकांना निदान स्थूल कल्पना येईल अशी आशा आहे.

पुनः तोच निकाल झाला !

हरिभाऊंनी एलएल. बी. व्हावें निदान वकिलीची परीक्षा तरी द्यावी अशी त्यांच्या चुलत्यांची व इतर आप्तेष्टांची फार इच्छा होती. पण पुढें, जें कधीच घडावयाचे नव्हते तें कसे घडून येणार ! अण्णासाहेबांच्या इच्छेप्रमाणें हरिभाऊंना वकिल होतां आले नाही. पण पुढें त्यांनी जी समाजाची वकिली करून त्यांत स्थित्यंतर घडवून आणण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला तो पहातां, ते केवळ पैशाकरिता भाडोची वकिल झाले नाहींत, हे सुदैवच समजलें पाहिजे. त्यांचे चुलते अण्णासाहेब यांचें हरिभाऊंवर पुत्रवत् प्रेम असे. पण हरिभाऊंचा विद्याभ्यास नीट रीतीनें तडीस गेला नाहीं याबद्दल त्यांचीही हरिभाऊंवर थोडोशी नाराजी झाली. ही नाराजी अर्थांतच प्रेममूलक होती. वकिली नाहीं तर नाहीं, पण मुलाला काहीं तरी धंदा लावून द्यावा या हेतूनें अण्णासाहेबांनी त्यांना मुंबईस नेले व तेथे जगदीश्वर प्रेसमध्ये छापसान्याचें काम शिकण्यास ठेविलें. पण शिकणें म्हुटलें म्हुणजे त्याला काहीं तरी नियंत्रण व शिस्त लागते. त्यास लोकांनीं घालून दिलेल्या मार्गांनें निमूटपणें जाण्यासारखा आज्ञाधारकपणा किंबहुना अंधविश्वासही लागतो. त्याचें हरिभाऊंच्या ठिकाणीं असावें

तसें वास्तव्य नसल्यामुळे याही ठिकाणी दुसऱ्यांन ठरविलेल्या धंद्याची वेतण आपल्या नाकात अडकवून घेण्याची त्यांनी चुकवाचुकव केली आणि अखेर त्यांच्या पूर्वपरंपरेप्रमाणेच ते या छापखान्याच्या परिक्षितही नापास झाले ! खिळे जोडणे, मशीनवर जाण्यास फर्मा तयार करणे, मशीनची माहिती मिळविणे, फर्मा जुळविणे, कागद मोडणे, छपाईचा आकार ठरविणे वगैरे छापखान्या संबंधातल्या सर्व गोष्टीची माहिती पुढे आनंदाश्रमातील पुस्तकप्रकाशनाचे काम चालविण्यासंबंधात हरिभाऊंना उपयोगी पडावी या हेतूनेच अण्णासाहेबानी त्यांना मुंबईत जगदीश्वर छापखान्यात ठेविले होते. पण त्याचा परिणाम वर सांगितल्याप्रमाणेच झाला. आपल्या प्रिय भगिनी श्रीमती काशीताई कानिटकर व प्रिय मित्र रा० रुष्णाजी केशव गोखले यांना त्यांनी त्या वेळी पत्र लिहिली त्यात, " हरि नारायण आपटे व परीक्षा याचे अत्यंत वाकडे कसे आहे हे सुप्रसिद्धच आहे. त्याप्रमाणेच आम्ही येथील परीक्षितही नापास झालो ! " अशा आशयाचा मजकूर होता.

हरिभाऊंचा बाणेदारपणा.

जगदीश्वर प्रेसमधील शिक्षणाचा अशा तऱ्हेन निकाल लागल्यानंतर अण्णासाहेबानी "हरिभाऊंस" एक पुस्तकप्रकाशनाची कंपनी काढण्यास सांगितले. पण हरिभाऊंनी ' माझ्याने ते काम होणार नाही. व त्यात नड येईल असे स्पष्ट सांगितले. पुढे त्यांनी करमणूक काढली. तेव्हा अण्णासाहेबानी त्यास एक पत्र पाठवून सडसडीत सांगितले की 'तूं जर माझी कोणतीच गोष्ट ऐकत नाहीस तर तुला मजकडून एक कपदीकसुद्धा मिळणार नाही. ' या पत्राचे उत्तर हरिभाऊंनीही तसेच लिहिले, व अण्णासाहेबास कळविले की, " मां तुमच्या पेशाची केव्हाच आशा केली नाही, तुमचा स्वकर्णार्जित पेंसा आहे. तुम्ही त्याचे मालक आहात, त्यावर माझा डोळा स्वप्नान सुद्धा नव्हता व आताही नाही. " सरोसरीच हा प्रसंग मोठा आणीबाणीचा होता. " दुसऱ्याचे म्हणणे अगदी निरुपयोगी, किंचदुना दुसऱ्याचे म्हणणे मुळीच नसले पाहिजे " अशी भयंकर दिव्यातील दादासाहेबाच्याप्रमाणे अण्णासाहेबाची प्रवृत्ति नसल्यामुळे त्यांनी हा वाद विकोपास न जाऊ देता थोडक्यातच मिळते घेतले व हरिभाऊंची आनंदाश्रमावर स्थापना केली.

प्रकरण चवथें.

मधली स्थिति.

मनोज्ञ मन्वंतराचा पाया.

पुढे आपण उरुष्ट लेखक होणार याची स्पष्ट सूचना देणार। हरिभाऊंच्या हातून जे लहान सहान प्रयत्न झाले त्याची साधारण माहिती यापूर्वी दिलीच आहे. हे सर्व प्रयत्न त्याच्या विशी एकविशीत झालेले. यात सर्वांत श्रेष्ठ व हरिभाऊंच्या अकाल परिपक्वतेची स्पष्ट जाणीव उत्पन्न करून देणारा त्याचा प्रयत्न म्हटला म्हणजे त्याची 'मधली स्थिति' ही कादंबरी होय. या कादंबरीची हर्ककित मोठी मनोरंजक आहे. हें पुस्तक १९८५ साली प्रसिद्ध झालें. पण हरिभाऊंच्या कल्पनेने ते यापूर्वीच एकदोन वर्षे लिहून निघाले असावे. या वेळी हरिभाऊंचा रेनॉल्डसच्या कादंबऱ्याचा विशेष व्यासंग असे. प्रथम वयात शास्त्रीबुवा हेच त्याचे आदर्श होते. आणि शास्त्रीबुवांनी हवा तो विचार सुगम रीतीने प्रदर्शित करण्यांच मराठी भाषेस सामर्थ्य आगले ते रेनॉल्डसच्या वाचनानुळेच होय, असा त्या वेळी लोकप्रवाद असल्यामुळे हरिभाऊंही या कादंबऱ्या वाचत असत. यामुळे त्याच्या डोळ्यावर जो परिणाम झाला तो त्यांना जन्मभर भोगावा लागला. रेनॉल्डसची 'ओल्ड लडन' या नावाची एक कादंबरी आहे. तिलाच मराठी पेहराव चढवून ती महाराष्ट्राचा कापुडें ठेवावी असा हरिभाऊंचा प्रथम मनोदय होता. त्याप्रमाणे या पुस्तकाचें पहिलें प्रकरण भाषांतरमय आहे. पण परक्याच्या कल्पनाशक्तीवर चरितार्थ चालविणे मोठेंसैं मूषणावह नाही असें वाटूनच की काय, हरिभाऊंनी तो नाद सोडून दिला व या पुस्तकाच्या दुसऱ्याच प्रकरणापासून स्वतंत्र गीतीने ग्रंथरचना करण्यास सुरवात केली. ग्रंथाची काही प्रकरणें तयार झाली, ती त्यांनी आपल्या काहीं मित्रांना दाखविली. ती पाहून त्याचे कित्येक खेद्दी अर्थांतच चकित होऊन गेले. मराठी भाषेतील एका नवीन पण, मनोज्ञ मन्वंतराचा हा पायाच होय असें त्यांना वाटले. पण हे पुस्तक छापून कसें निघावें ही विवेचना सर्वांपुढें येऊन

उभी राहिली शेवटी त्याच्या एका स्नेहानें येथील पुणवैभवाचे मालक प. वा. शंकरराव केळकर यांना त्याबद्दल विचारलें. रा. केळकर हे जुन्या मताचे कट्टे अभिमानी होते. या पुस्तकाचा प्रतिपाद्यविषय सुधारका मताचा आहे हे समजूनही त्यांनीं हें पुस्तक पुणवैभवात छापण्याचे कबूल केले. ही एकच गोष्ट हरिभाऊंच्या रचनासौष्ठवाची साक्ष पटविते. रा. केळकर यांनी कबूल केल्याप्रमाणे हे पुस्तक दरमहा पुणवैभवास जोडलेल्या एका जादा पुरवणीत खडशः प्रसिद्ध होऊं लागलें.

कादंबऱ्यांचे उद्दिष्ट.

पहिले प्रकरण ज्या अकात प्रसिद्ध झाले त्या अकातच 'कादंबऱ्यांचे उद्दिष्ट' या मध्यव्याखाली एक सुंदर अधलेख प्रसिद्ध झाला. कादंबऱ्याचा उद्देश मनोरंजन हा आहेच, पण त्याबरोबरच समाजाला सद्बोध करून त्यास सन्मार्गास लावण्याचें सत्कार्य कादंबऱ्याच्या हातून होणे जरूर आहे, असें या लेखात प्रतिपादन करण्यात आलें होते. हा लेख हरिभाऊंचाच होता. हरिभाऊंनी या लेखात निर्दर्शित केलेला कादंबऱ्याचा उद्देश त्याच्या कादंबऱ्यांनी किती उत्तरेष्ट तऱ्हेने सफल केला हें महाराष्ट्राचक जाणतच आहेत. साधारण कादंबरी म्हटली की ते हलक्या दर्जाचें वाङ्मय, म्हणून लोकांनी नाकें मुरडलीच म्हणून समजावे. पण हरिभाऊंची ही कादंबरी प्रसिद्ध होऊं लागली तेव्हा समाजात स्रष्टबळ उडवून देण्याचे कामी अशा प्रकारचे वाङ्मय किती सामर्थ्यवान् असते हे लोकांच्या निर्दर्शनास आले.

मधल्या स्थितीची दोन प्रकारे प्रकाशित होताच पुण्याचेंच नव्हे, तर सर्व महाराष्ट्रीय वाङ्मयाचे वैभव वाढविणारा हा रचनाकर्ता कोण, हें जाणण्याची सबुद्ध समाजात तीव्र लालसा उत्पन्न व्हावी हे स्वाभाविकच होतें. या पुस्तकाचा कर्ता कोण हें काही दिवस अज्ञातच होतें. प. वा. शंकर मोरो रानडे, रावबहादूर काशिनाथ नारायण साने, रा. व. विष्णु मोरेश्वर महाजनी वगैरे गृहस्थानीं पुणवैभवकर्त्याला पत्रें लिहून " मधली स्थिति " निर्माण करणाराची मनःपूर्वक प्रशंसा केली. प. वा. शंकर मोरोनी तर आपल्या पत्रात असे लिहिलें होतें की, या कादंबरीचे प्रकाशित प्रकरण वाचून साल्यानंतर, पुढचें प्रकरण हाती केव्हा येईल, असें मनाला वाटूं लागते. हरिभाऊंना लिहिण्याची स्फूर्ती प्रथम ज्यांच्या-मुळे झाली त्यांत शंकर मोरो रानडे यांना अग्रस्थान दिलें पाहिजे. त्यांच्या

नाट्यकथार्णवानेंच हरिभाऊंच्यामध्ये लेखनप्रवृत्ति उत्पन्न केली. अशा गृहस्थांच्या तोंडून आपल्या कृतीची प्रशंसा झालेली पाहून हरिभाऊंना अर्थात धन्यताच वाटली असली पाहिजे या कादंबरीचे जनकत्व हरिभाऊंकडेच आहे हे गोष्ट बाहेर आली त्यावेळी त्यांच्याबद्दल पूर्वीच ज्यांच्या मनात आदर होता, त्यांचा तो दुणावला व ज्यांना या पुस्तकाच्या योगानेंच हरिभाऊंची माहिती झाली त्यांच्या मनांत तो उत्पन्न झाला.

प्रतिभेचा प्रभाव.

कादंबऱ्याच्या मालिकेंतील हरिभाऊंचें हे पहिलेच पुस्तक. अगदी लहान वयांत लिहिलेले. चांगल्यः अनुभवी व चाणाक्ष माणसासही मनुष्यस्वभावाचे जे कप्पे सांपडणें कठीण ते हरिभाऊंना अगदी अल्पवयात कसे उघडे करून दाखवितां आले असा किंव्हेकापुढे प्रश्न उभा राहिल आणि त्याचे एकच उत्तर द्यावयाचें म्हणजे हा सर्व प्रतिभेचा प्रभाव होय. या पुस्तकात वाचकानी नमूद करून ठेवण्यासारखे किंबहुना पाठ करण्यासारखे असे वर्णनात्मक किंवा विचारात्मक अनेक उतारे सांपडतील. याचें कारण हे पुस्तक अगदी तारुण्यावस्थेत लिहिलेले आहे, हेच असावे. लहानपणीच हातात पुष्कळ पैसा आला म्हणजे तो किती खर्च करू आणि कसा खर्च करूं असें मनुष्यास होऊं लागतें, त्याप्रमाणेच अकालपरिपक्व अशी प्रतिभा ज्यास लाभते त्या ग्रंथकाराची गोष्ट होय. त्यांच्या पहिल्या पहिल्या ग्रंथातून खुविचाराचे फवारे, कल्पनेच्या मरऱ्या व वर्णनाच्या बहारि यांची विशेष गर्दी उसळून गेलेली दिसते. एखाद्या सभेस किंवा सार्वजनिक समारंभास, समाजास अपरिचित अशा माणसास प्रथमच जावयाचे झाल्यास, तो जसा अगदी व्यवस्थित व नीटनेटका पोषाक करून जातो व सर्वांचें लक्ष आपल्याकडे जाऊन आपल्याला मानाची जागा मिळावी म्हणून खटपट करीत असतो; त्याप्रमाणेच तरुण ग्रंथकाराचीही स्थिति असते. आपल्या पुस्तकाचें विद्वान् लोकांकडून योग्य रीतीनें गुणग्रहण व्हावें या इच्छेने तो साहाजिकच आपल्या शक्तीचें त्यांत सारसर्वस्व ओतण्याचा कसा प्रयत्न करितो, याचा हें पुस्तक एक मासला होय, अशी वाचकांची स्त्री झाल्याबांचून रद्दाणार नाही.

हरिभाऊंची सूक्ष्म निरीक्षणशक्ति, कादंबऱ्यातील भूमिकांशी तादाल्प्यावण्याची त्यांची हातोटी, व सर्व कथानक जणुं काय आपल्या समोरच चाललें

आहे, किंवा आपण स्वतः त्या कथानकातीलच एक घटक आहो असा आभास उत्पन्न करण्याचे त्याचें अप्रतिम कौशल्य त्यांच्या या अगदी तारुण्यात लिहिलेल्या कादंबरीतही चांगल्या रीतीने दिसून येते.

डग्गा व बाह्या.

या पुस्तकात त्यांनी वेश्येच्या घराचें जें वर्णन केलें आहे ते इतकें हुबेहुब साधले कीं, ते पाहून हा माणूस अष्टौप्रहर वेश्येच्या घरांच काळ घालविणारा असला पाहिजे, असे येथील एका प्रमुख वेश्येने त्या वेळीं उद्गार काढले होते. याच प्रकरणाने एका बैठकीचें वर्णन देताना, त्या ठिकाणीं बाह्या आणि डग्गा होता, असें हरिभाऊंनीं म्हटलें आहे. हा त्याची अर्थातच चूक होती. डग्गासच बाह्या म्हणतात. डग्गा आणि तबला असें हरिभाऊंना म्हणावयाचें होतें त्या ठिकाणी त्यांनी वरीलप्रमाणें चूक केली आहे, हा गोष्टही त्या वेश्येच्या निदर्शनास आली. दुसऱ्याकडून माहिती मिळवूनच यानें हें वर्णन लिहिलें आहे ही गोष्ट यावरून त्या चाणाक्ष वेश्येने ओळखली व हरिभाऊंबद्दल तिचा पहिला सशय अर्थातच नाहीसा झाला.

पतित स्त्रियांबद्दलही सद्यता.

हरिभाऊंचें मनुष्यस्वभावाचें अवलोकन सूक्ष्म व मोठे मार्भिक होतें. मनुष्य-स्वभावाचे दोषहि ते मोठ्या रसभरिते रीतीने वर्णन करीत. पण यांत त्याची उपहासबुद्धि केव्हांही नसे. त्यांच्या वर्णनाच्या मुळाशी नेहमी सद्यता वास करीत असे, हाच त्यांच्या कादंबऱ्यातील विशेष होय. वेश्या झाल्या तरी त्या सर्वस्वी तिरस्करणीय नसून त्यांच्याही परावर्तनाचे प्रयत्न करणें जरूर आहे असेच त्यांना वाटे. आणि या प्रश्नाचें एका कादंबरीत पृथक्करण करून त्यावर उपायही सुचविण्याचा हरिभाऊंचा विचार होता. या प्रश्नाप्रतिवर्ध त्यांची स्वतंत्र कादंबरी झाली नाही तरी कर्मयोगामध्ये नर्मदेची भूमिका रंगवून पतित स्त्रियांचाही उद्धार करणें कसें अवश्य आहे, याची त्यांनीं रूपरेखा दर्शविली आहे. बाबा-नंदाच्या मठांत असलेल्या संस्थासमुदायांपैकीं पतित स्त्रियांच्या उद्दाराकरितांही एक नमुनेदार संस्था चालली होती. त्या संस्थेतच शेवटीं नर्मदेला जावें लागलें. स्त्रिया पतित होतात त्या प्रायः पुरुषांच्याच फुसलावणीनें होतात. अशा स्थितींत ज्यांना कृतकर्माबद्दल सरोसरथ पश्चात्ताप होत आहे, अशांना शिष्टसमाजांत परत येण्याचा मार्ग मोकळा कां राहूं नये, हा प्रश्नच

नमंदेच्या भूमिकेवरून हरिभाऊंनी उपस्थित केला आहे. यावरून हरिभाऊंच्या सद्यतेचा व सामाजिक सुधारणेच्या संकल्पित कार्यांचा परिघ किती पळेदार होता हे दिसून येते.

प्रत्यक्ष घडलेले उदाहरण.

त्याचे चुलते अण्णासाहेब यांच्या पत्नी वारल्यानंतरचा त्याचा आयुष्यक्रम कशा प्रकारचा होता याची ओझरती सूचना वाचकाना पहिल्या प्रकरणावरून मिळाली असेलच. अण्णासाहेबाना अपत्य नसल्यामुळे त्यांची सर्व इस्टेट हरिभाऊंनाच मिळणार ही गोष्ट साधारण ठरल्यासारखाच होता. अर्थात् त्याच्याजवळ असेल्ल्या बाईना हरिभाऊंचे मुंबईस जाणे येणें तितकें खपत नसे. तरी पण त्या बाई मोठ्या हुपार व चाणाक्ष होत्या. हरिभाऊ हा साधारण माणसापैकी नव्हे, हे त्यांनीही ओळखले. अगा हुपार बाईवर असला अवनत आयुष्यक्रम घालविण्याचा प्रसंग यावा याचद्वल हरिभाऊंनाही वाईट वाटे. त्यांनी सहज बोलण्याचालण्यात निघालेल्या इतर गोष्टींबरोबर बाईजवळ याचद्वलचें दिग्दर्शनही केले. त्याचा परिणाम बाईच्या मनावर तत्काळ पडला नसला तरी तेवढ्यानेच त्याच्या ठिकाणी पश्चात्तापाचे बीजारोपण झाल्याशिवाय राहिलें नाही. पुढें बाईची त्याच आयुष्यक्रमांत अनेक परिवर्तने होऊन बऱ्याच वर्षांनी त्या पुण्यास रहावयास आल्या. त्या वेळी हरिभाऊंच्या उपदेशाची आठवण होऊन, आपल्या द्रव्याचा कांही सत्कार्यासाठी उपयोग करावा अशी त्यांच्या ठिकाणी इच्छा उत्पन्न झाली. तेव्हा त्यांनी हरिभाऊंच्याच सहयानें येथील एका उपयुक्त संस्थेस दहा हजार रुपयाची देणगी दिली. ही देणगी स्वीकारावो किंवा न स्वीकारावी याचद्वल संस्थेच्या चालकाना बराच विचार पडला. पण कृतकर्माबद्दल पश्चात्ताप झाला असताही वेश्येसारख्या एका विशिष्ट वर्गास आपली उन्नति करण्याचें द्वार समाजाने का बंद ठेवावें, ही विचारसरणी हरिभाऊंनी चालकापुढें मांडली व अखेर बाईच्या इच्छेप्रमाण त्याची देणगी स्वीकारली गेली.

आपल्या समाजांत स्त्रिया आर्वांच परावश. त्यातही नवरा दुर्घसनी असला म्हणजे त्याचे हाल कसे होतात हे या पुस्तकात हरिभाऊंनी दाखविले आहे. दारूच्या व्यसनानुळे मनुष्याच्या द्रव्याची हानि होते, शरीराची हानि होते, लौकिकाची हानि होते वगैरे त्यापासून होणाऱ्या दुष्परिणामास प्राधान्य न देता अशा व्यसनी माणसाच्या बायकोस किती त्रास होतो, प्रसंगी तिचा जन्मही बायां जाण्याची कशी भीति

असते हेंच वाचकाच्या मनावर ठसविण्याचा हरिभाऊंचा हेतु दिसतो. याचें कारण दुसरें काही नसून खियांबद्दलचें त्यांचे दाक्षिण्य, त्यांच्या हिताबद्दलची त्यांची कळकळ, त्यांच्यावर होत असलेल्या अन्यायाबद्दलचा त्यांना वाटणारा द्वेष हीच होत. खियांची आधीच हीन असलेली स्थिति अधिकच हीनतर अवस्थेत समाजापुढे येऊन समाजास त्यांच्याबद्दल तऱ्काळ कळवळा उत्पन्न व्हावा हाच मद्यपी लोक निवडून त्यांचे चरित्र आपल्या कादंबरीत ग्रथित करण्याचा हरिभाऊंचा उद्देश स्पष्ट दिसतो. आणि तेंच कार्य या कादंबरीने केलेलें आहे.

दुर्व्यसनी लोकांचा अड्डा.

‘ मधली स्थिति ’ या कादंबरीचे कथानक ह्रिभाऊंनी कसें जमविलें, याचें पुष्कळाना गूढ पडेल. पण कादंबऱ्यात वर्णन केलेली स्थिति त्यांनी आपल्या कल्पनाशक्तीने रंगविलेली असली तरी तिचे मूळ स्वरूप त्यांनी वस्तुसृष्टीत पाहिलें होतें. येथें शनीच्या पाराजवळ दुर्व्यसनी लोकांचा एक अड्डा होता, तेथें हरिभाऊंचें जाणें येणें असे. हरिभाऊंसारखा सुशिक्षित मनुष्य आपल्या कंपनीत असणे हा या लोकांना मोठेपणाच वाटे. त्यांतील सर्व लोक ह्रिभाऊंना आदरानें वागवीत. प्रथम प्रथम हरिभाऊंच्यादेखत ते आपल्या दुर्व्यसनाचे प्रकार करण्यास लाजत असत. परंतु पुं० परिचयानें भीड चेंपत गेल्यामुळें हरिभाऊंस साक्ष ठेवूनही ते बेलाशक बाटल्या तोडाला लावू लागले ! हरिभाऊ हे अर्थातच केवळ निरीक्षकाचेंच काम करीत असत. ते असल्या प्रकारापासून तेव्हांच काय, पण पुढेंही आजन्म निर्लेप असत. विनायकराव, गोविंदराव वगैरे पात्रे याच आखाड्यातील होत. या कादंबरीतील कित्येक भूमिकांचे रूपवर्णनही या आखाड्यातील कित्येक मनुष्याशी तंतोतंत जमते असे कित्येक माहितगार माणसें सांगतात.

सद्वर्तनाचा खंबीर पाया.

मधली स्थिति प्रसिद्ध होऊं लागताच हरिभाऊ काही भलत्याच नादाला लागले नसतील ना ! अशी कित्येकांना शंका येऊं लागली. प्रत्यक्ष त्यांचे वृत्त अण्णासाहेब याचेंही मन हरिभाऊंच्यासंबंधाने क्षणैक संशयग्रस्त उरलें; पण यासंबंधानें बोलणे निघालें असताना रा. ब. विष्णु मोरेश्वर महाजनी म्हणाले, “ मुलाचा अधिकार मोठा आहे. त्याच्याबद्दल असला भलता संशय घेऊ

नका. दुर्वृत्त लोकांना सुमार्गावर आणण्याकरितांच ज्याचा जन्म ते स्वतः दुर्मार्गी कधीही होत नसतात. " हरिभाऊंच्या यानंतरच्या कामगिरीनें हे सर्व सशयपटल आपोआपच दूर झाले. हरिभाऊ लहानपणापासूनच स्वतंत्र असत. वडील नोकरीच्या निमित्ताने बाहेरगावीं असणार, चुलत्याचें वास्तव्य वकिलीच्या घंदाच्या निमित्तानें मुंबईस असणार, अर्थात् त्यांच्या तरुण वयांत त्यांना दाबतें दडमतें कोणीही नव्हते. कोणत्या मंडळीत जावें आणि कोणत्या मंडळीत जाऊं नये याचा विधिनियेव हरिभाऊंना नव्हता. एसादी सुगरण गृहिणी, प्रपंचाला लागणारी जी वस्तू जेथें सांडेल तेथून ती पैदा करून जशी प्रपंचाची ठाकठिकी बसविते, त्याप्रमाणेंच आपल्या सामाजिक कादंबऱ्याचा प्रपंच उभारण्यास निरनिराळ्या मनोरचना, निरनिराळे स्वभाव व निरनिराळ्या अभिरुचि असलेल्या व्यक्तींचें निरीक्षण करण्याचें हरिभाऊंचें काम अगदी बालपणापासून सुरू झालें होतें. या महत्त्वाच्या कार्यामध्ये ते इतके निमग्न झाले होते की, दुर्व्यसनाचा विचार त्यांच्या मनांत येण्यास वावच नव्हती ! तरुणपणांत विघडण्याच्या जितक्या म्हणून सोयी असतात त्या सर्व त्यांना अनुकूल होत्या; पण तितक्यांतूनही ते धुतल्या तादळाप्रमाणें शुद्ध राहिले, इतकेंच नव्हे, तर इतगर्चाही मनें दुर्वर्तनापासून परावृत्त करण्याचा त्यांनीं परिणामकारक रीतीनें प्रयत्न केला. यावरून त्याचा सद्गुणाचा पाया किती खंबीर होता हें कोणासही समजून येण्यासारखें आहे.

स्थितियाचक कीं कालवाचक!

'मधली स्थिति' या नांवावरून हरिभाऊंना सालची स्थिति व वरची स्थिति या दोन कादंबऱ्या लिहावयाच्या असाव्यात, असा स्वाभाविकच तर्क होतो आणि तो खराही आहे. वरच्या स्थितीतील म्हणजे जहागीरदार, इनामदार, वगैरे लोक व सालच्या स्थितीतील म्हणजे अज्ञानपंकात निमग्न झालेले अगदीं निरुष्ट स्थितीतील लोक यांना अनुलक्षून कथानकाची रचना करण्याचा त्यांचा उद्देश असावा असे वाटते. 'जग हें असें आहे' या कादंबरीत खुपकाबाद्द संस्थानाचें त्यांनीं जें वर्णन दिलें आहे ते या हेतूच्या सिद्धयर्थच होय. महाराष्ट्रातील संस्थानांची ज्यांना माहीत आहे त्यांना हें जुनाट संस्थान कोणतें असावे हें चटकन समजून येणार आहे ! 'मी' प्रकरण ४१ मध्येहि त्यांनीं श्रीमंताच्या परवशतेचें वर्णन केलें आहे. दक्षिण आफ्रिकेतील हिंदी लोकांच्या स्थितीवर एसादें कथा-

तेक रचावें असा त्यांचा विचार होता. कदाचित् हे कथानक खालच्या स्थिती-
नाल लोकांची हवाल दर्शविणारे झाले असते. "मधली स्थिति" हे शब्द
कालवाचक आहेत किंवा स्थितिवाचक आहेत असा संशय येणे स्वाभाविकच
आहे. हरिभाऊंनी ते शब्द दुसऱ्या अर्था वापरले होते. पण माझे मित्र रा.
वाग्भट नारायण देशपांडे म्हणतात त्याप्रमाणे, "मधली स्थिति म्हणजे इंग्रजी
शिक्षणाशी आमचा संबंध येण्यापूर्वीची स्थिति व त्या शिक्षणाने आमची मनें
मुसंस्कृत होऊन आमच्या स्थितीची जाणीव होऊन स्वोन्नतीचे विचार सुशि-
क्षिताच्या डोळ्यांत येऊ लागले ही आजची स्थिति" असाही अर्थ करणे सयु-
क्त होईल. हरिभाऊंच्या कादंबऱ्याची यापुढे जी परिणति झाली आहे ती
म्हणता हाच अर्थ खरा दिमतो. रा. वाग्भट नारायण देशपांडे यांचा "कै.
हरि नारायण आपटे यांच्या सामाजिक कादंबऱ्या" हा जो निबंध नुकताच
प्रसिद्ध झाला आहे तो हरिभाऊंच्या कादंबऱ्याची मांडणी कोणत्या धर्तीवर आहे
हे समजण्यास चांगला सहाय्यभूत होईल असे वाटते. हरिभाऊंच्या काद-
ंबऱ्यांचे त्यांनी विशेष काळजीपूर्वक कसे अध्ययन केलेले आहे हे, त्यांचा हा
निबंध वाचला असता, कोणाच्याही लक्षात आल्यावाचून रहाणार नाही.

स्त्रियांच्या उन्नतीकारितां झटून.

मधल्या स्थितीनंतर हरिभाऊंची दुसरी कादंबरी म्हणजे गणपतराव ही होय.
ही कादंबरी मनोरंजन आणि निबंधचट्टिका या मासिकाच्या १८८७ व १८८८
आलात प्रसिद्ध झाली आहे. तिची केवळ १८ प्रकरणेच होऊन ती तशीच अपूर्ण
स्थितीत राहिली. "विष्णुवंत व यमुना यांचे प्रेमळ चरित्र गाण्याचे माझ्या मनात
हर आहे, तेव्हा त्याचे तें चरित्र दुसऱ्या ठिकाणी गात आहे, हे येथे सागून ठेवू
को काय! असें हरिभाऊंनी मधल्या स्थितीच्या सखेरीस आश्वासन देऊन ठेविले.
याप्रमाणे यादोन्ही भूमिका गणपतराव कादंबरीत आलेल्या आहेत. आपल्या समा-
नातील स्त्रियांची परवशता काढून टाकून त्यांची स्थिति सुधारल्याखेरीज आपली
उन्नति केव्हाही होणार नाही. या विचारांचे काहूर गणपतरावासारख्या सुशिक्षित
प्रगल्भ विचारांच्या माणसाच्या मनात एकसारखे कसे उडून गेले आहे याचे
जाणून हरिभाऊंनी या कादंबरीत वेले आहे. स्त्रियांच्या परवशतेसंबंधाचे विचार
गणपतरावाच्या मनास सुचले ते मिलच्या ग्रंथाच्या वाचनानेच होत. "मिलसाहेब
प्रापण माझ्या मनाला जितके उदात्त दिले तितके दुसरे कोणीही दिलेले नाही,

तरी मी आजपासून खियाच्या उन्नत्यर्थं झटेन, अगदीं शपथपुरस्सर झटेन," अशी शपथ गणपतराव प्रकरण १२ मध्ये घेतो.

हरिभाऊंनी ही आपल्या अंतरीची तळमळ गणपतरावाच्या मुखाने व्यक्त केली, आणि येथून पुढें त्यांनी जी जी ग्रंथरचना केली तिचें, खियाची सुधारणा करणें, हे एकच सूत्र असलेलें दिसून येईल. गणपतराव या कादंबरीची ३० वर्षांपूर्वी जेवढी प्रकरणे झाली तेथेच अपरिसमाप्त स्थितीत तिला काळ कंठावा लागला आणि अतां तर ती समाप्त होण्याची आशाच समाप्त झाली. एक कादंबरी लिहिले असतां दुसऱ्या अनेक कथानकांनी डोक्यांत काहूर उसळून यावे आणि ज्या कथानकाचा विशेष जोर व्हावा तेंच पुढच्याला मागे सारून पुढें व्हावें, असे प्रकार हरिभाऊंच्या लेखनव्यवसायात अनेक वेळा घडले. त्याच्या कित्येक कादंबऱ्या अपूर्ण राहिल्या, कित्येक तर बऱ्या प्रौढावस्थेस पोहोचल्या असतांही थकल्या त्याचें हेच कारण होय.

मनोरंजन आणि निबंधचंद्रिका या मासिकात त्यांनी; आणखी कित्येक पुस्तके लिहिली. व्हिक्टर ह्यूगोच्या हर्नानी या पुस्तकाच्या आधारे श्रुतकीर्ति चरित्र हे नाटक लिहून त्यांनी याच मासिकात प्रसिद्ध केले. त्याचप्रमाणें विख्यात प्रहसनकार मोलियर याच्याहि कित्येक प्रहसनांची भाषातरे त्यांनी यांतच प्रकाशित केली. मारून मुटकून वैद्यबुवा, धूर्तविलासित, जवरीचा विवाह ही अशाच प्रकारची प्रहसनें होत. चाणाक्षपणाचा कळस, दुर्गाताईची ओवाळणी व पाडव्याला भेट या गेष्टीहि त्यांनी याच काळात प्रसिद्ध केल्या १८८७ पासून १८८९ पर्यंत म्हणजे सुमारे तीन वर्षांत ही सर्व पुस्तके प्रसिद्ध झाली. मॉलिअरची त्यांनी केलेली भाषातरे तर इतकी सुंदर झाली की, ती भाषातरे आहेत असें सांगितल्याशिवाय कोणाला ओळखताहि येणार नाही. असा त्यांचाच प्रौढ वासुदेवराव केळकर यांच्यासारख्या रसिक भाषाभिज्ञानी अभिप्राय व्यक्त केला.

अनेक भाषाभिज्ञता.

या काळात त्यांनी फ्रेंच भाषेचा अभ्यास केला. वर व्हिक्टर ह्यूगो व मोलियर यांच्या पुस्तकांची जी रूपातरे सांगितली ती या अभ्यासाचेंच फळ होत. गायन, वैद्यक, गणित वगैरे विषयाना जमा उपजत अंगस्वभाव लागतो, त्याप्रमाणेच भाषाभिज्ञतेचीहि स्थिति असली पाहिजे. हरिभाऊंना फ्रेंच व जर्मन या परभाषा व बंगाली गुजराथी वगैरे देशी भाषा चागल्या येत असत. आणि त्या त्या अल्पाद्यासांनै व अल्पकाळांत अवगत करून घेतां आल्या याचें कारण त्यांचा हा अंगस्वभावच होय असें म्हणण्यास हरकत नाही.

प्रकरण पांचवें.

करमणुकीची जन्म.

वाचनाचें निकोप साधन.

आपल्या हातून नियमित रीतीने काम होऊन आपला लेखनव्यवसाय अव्याहत ठावा, यासाठी आपले एक स्वतंत्र पत्र असणे जरूर आहे, असे वयाच्या पंच-निंतर हरिभाऊंना वाटू लागलें व १८९० सालीं आक्टोबरअखेर त्यांनीं 'करमणूक' पत्र सुरू केलें. यावेळीं हरिभाऊंचें वय अवघे सव्वीस वर्षांचे होते.

पण सामान्य बुद्धीच्या माणसाला आजन्म लेखनव्यवसाय चालवून जी कीर्ति व विषेणें मुष्किलीच झालें असते, ती कीर्ति हरिभाऊंनीं या अल्पवयांत संपादन ती होती. " करमणूक " पत्र सुरू होताच त्यावर वाचकांच्या उड्या पडू गल्या, व त्यांत प्रसिद्ध होणाऱ्या गोष्टी, चुटके, कादंबऱ्या यांनीं महाराष्ट्रातील मुरुष वाचकांना चटकालानून सोडला आणि रिकाम्या वेळांत 'करमणूक' ती मणूक होऊन बुद्धीचाहि विकास करण्याचें साधन त्यांना उपलब्ध करून दिलें.

" काय करावें, मराठींत तुमच्यासारख्यांना वाचायला बुकेच नाहीत गलीशी. हेंच इंग्रजी शिकतीस थोडंसं म्हणजे होती काही पंचाईत. " (गण-राव प्र. १०). गणपतरावासारख्या प्रगल्भ विचारांच्या ज्या पुरुषास पल्या पत्नीस शिकविण्याकारितां चांगल्या पुस्तकाची उणीव भासत होती, ती करण्याचें महत्त्वाचें कार्य करमणुकीने केलें, याबद्दल कोणासही मनःपूर्वक ज्ञाताच वाटेल. करमणुकीने वाचनाकडे ज्याची प्रवृत्ति झाली अशा आज ङडों खिया महाराष्ट्रांत सापडतील. शेंकडों शाळानी जें कार्य कदाचित् झालें तें तें करमणुकीने वर्षानुवर्ष बिनबोभाट कसें केलें याचा इतिहास अगदीं ना असल्यामुळे त्यासंबंधाने विशेष लिहिण्याचें कारण नाही. करमणुकीने खी-रकच काय, पण खलिखकहि निर्माण केले ही तिची कामगिरी महाराष्ट्र-याच्या व खांशिषणाच्या इतिहासांत निःसंशय संस्मरणीय होऊन राहिल.

करमणुक पत्र काढण्याचा जो उद्देश हरिभाऊंनी पहिल्याच अंकात प्रदर्शित केला आहे, तो पाहिला म्हणजे या उद्देशांत दर्शविलेल्या प्रतिज्ञेची त्यांनी आपल्या पुस्तकांनी कशी पूर्ती केली हे समजून येईल. हरिभाऊ आपल्या उद्देशांत म्हणतात:-

केसरी सुधारक एखाद्या कठोर वित्याप्रमाणें कठोर शब्दानें सांगणार व समाजाचें अप्रशस्त वर्तन झाल्यास बेळीं वाकप्रतोदाखे तडाके लगावणार तीच गोष्ट हें पत्र प्रेमळ मातेप्रमाणें गोडगोड शब्दांनी व चांगल्या चांगल्या गोष्टींनी अप्रशस्त वर्तनाबद्दल मायेचें शासन कण्णार. येवढें मात्र ध्यानांत ठेवावें, की हें पत्र आचरट आईप्रमाणें फार्जील लाड कण्णार नाही..... ज्यास पुढल्या माडीपासून चुलीपर्यंत व दिवाणखान्यांतील टेबलापासून फणीकरंड्याच्या पेटीपर्यंत कोणाच्या हाती पडलें तरी हवे त्यानें, हवें त्याच्या देसत निःशंकपणानें वाचण्यास हरकत नाही असें पत्र पाहिले असेल तर त्यांनीं अवश्य करमणुकीचे वर्गणीदार व्हावें शनिवारी संध्याकाळी थकून भागून आल्यावर आपल्या कुटुंबांतील लहान मोठ्या माणसांत जमवून खुशाल हंसत खेळत करमणुक करून ज्ञान मिळविण्याची ज्याची इच्छा असेल त्याचे आम्ही नम्र सेवक आहोत.

करमणुकीवरील अभिप्राय.

वरील उद्देशावरून हरिभाऊंचा आत्मविश्वास केवढा दांडगा होता हे दिसून येते. कोणालाही, कोठेही व कोणाच्याही देसत बिनदिकत वाचता यावें असे वाङ्मय आम्ही प्रसिद्ध करूं, हे जें वरील उद्देशांत त्यांनीं सांगितलें आहे, त्याचप्रमाणें त्यांनीं आपली संशयना अत्यंत शुद्ध व कुलीन माणसांनीं वाचून मनन करण्यासारखी अशी केली. शंभारसाशिवायही कादंबरीस हृदयगमता कशी आणता येते हें त्यांनी उत्कृष्ट रीतीने दाखवून दिलें. 'पण लक्ष्यात कोण घेतो,' या कादंबरीतील प्रकरणे करमणुकीत प्रसिद्ध झाली त्या वेळी कित्येक प्रमुख स्त्रीपुरुषांकडून हरिभाऊंस पत्रे येत. त्यांतील काहीं पत्रें फारच नामी असल्यामुळें त्यांतील काही उतारे थोडक्यात येथे दिले असतां अप्रासंगिक होईल असें वाटत नाहीं.

कै. मि. वामन शिवराम आपटे हे आपल्या अभिप्रायांत म्हणतात:-

“ इतकी बोधपर, नीतिपर, आल्हादकर गोष्ट फार विरळा सांपडेल. गोष्टीचें संविधानक फारच साधें व नित्य व्यवहाराच्या स्थितीला धरूनच बहुशा आहे. परंतु

भाषाशैली फार शुद्ध व चटकदार आहे, तेणेंकडून वाचणाऱ्यांना कंटाळा येत नाही. शिवाय विशेष महत्त्वाची गोष्ट ही की, तिच्यात अश्लीलपणाचा गंधही नाही. ”

१ प्रो. वा. बा. केळकर हे लिहितात:—

“ कल्पित कादंबऱ्यांविषयीं नाकें मुरडणाऱ्या लोकांनी ही कादंबरी वाचून पहावी म्हणजे कादंबरी हा एक मनःशुद्धीच्या सौम्य उपायापैकी श्रेष्ठ व तीव्र गुणकारी उपाय आहे हें त्यांस तेव्हाच कळून येईल. ”

मौ. काशीताई कानिटकर लिहितात:—

“ दर सोमवारी टपाल आधी कोणाच्या हातीं पडते यासाठी ती (मुलें) जपत असतात व तो अंक घेऊन समयाजवळ कोडाळें कडून तीं सर्व वाचून कर्मणूक कडून घेतात. त्याचप्रमाणें आम्ही मोठी माणसेही ती गोष्ट लक्ष लावून वाचतो व ती सरोसर घडलेली गोष्ट आहे असें आम्हाला वाटतें. ”

सौ. स. शिरगांवकर या लिहितात:—

“ ही कादंबरी ५ कदां वाचल्यानें कंटाळा येण्याजोगी नाही तर जितक्यानदा याचावी तितकी थोडीच असें वाटणारी आहे. ”

सौ. रमाबाई रानडे लिहितात:—

“ ही गोष्ट वाचून कित्येक बायकांना तर ती आपली लहान वयांतील गोष्ट कोणी कांही फेरबदल करून लिहिली आहे असे वाटल्यावाचून रहात नाही. तोच समज पुढेही कांहीं ठिकाणीं कायम राहतोच. ”

हरिभाऊंच्या सामाजिक कादंबऱ्या.

पण लक्षांत कोण घेतो व हरिभाऊंच्या इतर सामाजिक कादंबऱ्या यांतोळ पात्रें अगदीं रोजच्या व्यवहारांतोळ आहेत याबद्दल वर दिलेल्या, विशेषतः विदुषी स्त्रियांच्या अभिप्रायांवरून कोणास संशय राहिल असें वाटत नाही. स्त्रीशिक्षण, साधुरवास न करणें, बालविवाहनिषेध, वाढ पूर्ण होण्यापूर्वीं यौवन सुखानुभवाचा प्रतिबंध इत्यादि सर्व अनेक सुधारणांचें बीं रुजविण्याचा या एकाच कादंबरींत हरिभाऊंनीं उपक्रम केला आहे.

मीं या कादंबरीत या सर्व आपत्ती दूर करण्याकरितां एका सन्या समाज-सुधारकाकरवीं उपाय सुचविण्यांत आला आहे. कर्मयोग हा ‘मी’ कादंबरींत अर्धित झालेल्या तत्त्वांचाच पुढचा विकास होय. ‘यशवंतराव’ सरे व ‘आजच’ या

दोन कादंबऱ्या समाजसुधारणेस प्रतिकूल असलेल्या व राजकीय सुधारणेवरच सर्वस्वी भर ठेवणाऱ्या अशा आहेत. पण त्यांच्या कथानकास कोठेंच पूर्णता आलेली नाही. कारण त्यापैकी 'आजच' ही कादंबरी अपूर्ण स्थितीत राहिली.

'जग हे असें आहे' या कादंबरीत सापल संबंधामुळे होणारे दुष्परिणाम वर्णिले आहेत. 'भयंकर दिव्य' यात सोनेरी टोळीची दुष्टकृत्ये वर्णन केलेली आहेत. 'मायेचा बाजार' या कादंबरीत दुष्टपतीमुळे स्त्रियाच्या होणाऱ्या दुःस्थितीचें शब्दचित्र रेखाटले आहे.

या सर्व कादंबऱ्यांत एकंदर तीन पिढ्यांचा इतिहास आहे. गणपतरावाचा मुलगा चंद्रशेखर हा कर्मयोगाचा नायक आहे. 'मी' या कादंबरीतील ताईचा मठ "भयंकर दिव्यात," "आजच" मध्ये व "कर्मयोगात" हि अधिष्ठित झालेला दिसतो. "यशवतरावां"तील व "भयंकर दिव्यां"तील पात्रे "आजच"मध्ये आणि "कर्मयोगात" हि आलेली आहेत. वर दिलेल्या कादंबऱ्यापैकी "गणपतराव" "आजच" व "कर्मयोग" या अपूर्ण आहेत.

ऐतिहासिक कादंबऱ्या.

हरिभाऊंच्या ऐतिहासिक कादंबऱ्या पुढें दिल्याप्रमाणे आहेत:—पहिली "ह्योसूरचा वाघ" (आधाररचित). दुसरी "उषःकाल". यात शिवाजीचा उदयकाल वर्णन केला आहे. तिसरी 'सूर्योदय' यात अफजुल सानाच्या वधाचें कथानक वर्णन केले आहे. चवथी 'सूर्यग्रहण' या कादंबरीत शिवाजी औरंगजेबाच्या कैदेत पडलेला आहे, त्या काळची स्थिति आलेली आहे. पांचवी ऐतिहासिक गोष्ट म्हणजे "गड आला पण सिंह गेला" ही होय. सहावी "मध्यान्ह" ही सवाई माधवरावांच्या काळची आहे. सातवी "चंद्रगुप्त." आठवी "कालकूट". या कादंबरीत पृथ्वीराज चव्हाणाचें कथानक आहे. नववी "वज्राघात" यात विजयनगरच्या विनाशकालाची परिस्थिति वर्णन केली आहे, व दहावी "रूपनगरची राजकन्या" ही होय. या कादंबऱ्यापैकी "सूर्यग्रहण," "मध्यान्ह," व "कालकूट" या अपूर्ण स्थितीतच आहेत.

हरिभाऊंच्या सामाजिक तीन, व ऐतिहासिक तीन अशा एकंदर सहा कादंबऱ्या असमाप्त राहिल्या आहेत. या आपल्या हातून पुऱ्या व्हाव्या, अशी त्यांची फार इच्छा होती. जलोदरासारख्या असाध्य रोगानें गांठले

असतांही त्यांचा हाच ध्यास सारखा चालला होता. “अपूर्ण कादंबऱ्यांची अवशिष्ट कथानके डोक्यात सर्व तयार आहेत. हातांत लेखणी धरण्यास शक्ति आली कीं हें काम मी ताबडतोब करीन” असे ते म्हणत. आपल्या मुलाबाळांची व्यवस्था न करतां आल्यामुळे मनुष्याची मृत्युशय्येवर जी स्थिति व्हावी. तीच हरिभाऊंची आपल्या असमाप्त कादंबऱ्यासंबंधानें झाली होती ! देहावसान होतांना मृत्युलोकचा त्यांना जर काही धागा राहिला असेल तर तो अर्धवट रस्त्यात सोडून दिलेल्या या आपल्या अपत्यासंबंधानेंच होय !

कथानकाचा संकल्प ठरवून त्यांची सुसंगत रीतीनें रचना करणें, त्यांना पात्राचा कथानकातील प्रसंगानुरूप उठाव करणे, स्थलवर्णनाची हुबेहुब माडणी करणे, पात्राच्या स्वभावाचें यथार्थ दिग्दर्शन करणें, कथानकातील निरनिगाळ्या घटकांचा परिपोष यथाक्रम व यथाप्रमाण होईल अशी तरतूद करणें वगैरे संबन्धात हरिभाऊंचा हातखंडा असे. कल्पनेने निर्मित अशा कृत्रिम सृष्टीची स्वभाविक सृष्टीप्रमाणें बेमालुम बनावट करणें हा जो उत्कृष्ट कादंबरीकाराचा गुण तो हरिभाऊंना सहजसाध्य होता. त्यांच्या कादंबऱ्या वाचणाऱाला, कादंबऱ्यांत वर्णन केलेले प्रसंग प्रत्यक्ष आपल्या डोळ्यापुढें घडत आहेत असा भास झाल्याशिवाय रहात नाही.

‘मायेचा बाजार’ या कादंबरीत पद्मेवर त्यांनी जे संकटाचे एकामागून एक भयंकर प्रसंग आणून त्यांतच तिची अखेर केली, ते प्रकार वाचून एका वाचकानें त्यांना एक पत्र पाठवून त्यांची चांगलीच खरडपट्टी काढली होती. “या स्त्रीचा तूं इतका छळ केलास तेव्हां तूं असा पाषाणहृदयी आहेस तरी कोण ! तिला थोडा तरी सुखाचा अनुभव येऊं दिला असतास तर त्यांन तुझ्या बापाचें काहीं गेलें असतें का ! ” असें या गृहस्थानें हरिभाऊंना पाठविलेल्या आपल्या पत्रांत म्हटले होते. आपण निर्माण केलेली ही कल्पनासृष्टि आहे याचाहि या वाचकाला विसर पडला, हें पाहून हरिभाऊंना आपल्या लेखनकलेचें कौतुक वाटलें असल्यास त्यांन काहीं आश्चर्य नाही. ‘भयंकर दिव्य’ या कादंबरीत ‘वार्धक्यकुशर’ नावाच्या औषधाची जाहिरात कथानकाच्या संदर्भानें त्यांनी आणली आहे, ती पाहून एकदोन माणसांकडून त्यांना हें औषध पाठविण्याविषयी पत्रेहि आलीं ! “पण लक्ष्यान कोण घेतो ! ” ही कादंबरी पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध होईपर्यंत ती खरोखरच यमुना

नावाच्या एका स्त्रीनें लिहिली असें समजणारे कित्येक वाचक होते; आणि त्याप्रमाणे हरिभाऊंकडे कित्येक पत्रेहि आलीं. नाशिकच्या एका विद्वान् शास्त्र्यानीं हरिभाऊंची "चंद्रगुप्त" ही कादंबरी वाचली व हरिभाऊंना लिहिले, कीं, " 'मद्राराक्षम' नाटक मी कित्येक वेळा वाचलें व विद्यार्थ्यांनाहि शिकविले; पण आर्यचाणक्याच्या भूमिकेचे रहस्य आपली कादंबरी वाचूनच माझ्या लक्षांत आलें!"

हरिभाऊंच्या लेखनव्यवसायाच्या प्रारंभाचा काळ म्हणजे चाळीस वर्षा-पूर्वीचा काळ, हा एका दृष्टीने विशेष नाजूक होता. इंग्रजी राज्याच्या वैभवानें आपल्या लोकांच्या डोळ्यांवर जो दीप आला होता तो अद्याप अवशिष्ट होता. चेवढा थोरला प्रचंड देश एकछत्री करून त्यात इंग्रजांनी असंड शांतता स्थापन केली, या विचाराने लोकांची मने वेडावून गेल्यासारखी झाली होती. त्याच्यामधल आत्मविश्वास पूर्णपणें नष्ट झाला होता. त्याचे पुनरुज्जीवन करून, आपणहि उद्योग केला तर आपला भविष्यत्काळ आपणाला खाचित उज्वल करता येईल, अशी लोकांमध्ये जाणाव उत्पन्न होणे यावेळी जरूर होते. ही जाणाव उत्पन्न करण्यास निरनि-राख्या प्रकारानी पात्र असलेले जे अनेक पुरुष त्या वेळेस जन्मास आले त्यातच हरिभाऊंची गणना करणे कसे जरूर आहे, हे याच्या ग्रथाचे ज्यांनीं परिशीलन केले आहे त्यांना वेगळे सागावयास नकोच.

लोकांमध्ये आत्मविश्वास उत्पन्न करण्यास त्यांना त्यांच्या पूर्ववैभवाचे स्मरण करून द्यावे लागते. त्याचप्रमाणे ज्या अवगुणांच्यामुळे व सामाजिक दृष्ट चालीरीतीमुळे आपली अवनति झाली ते अवगुण व त्या चालीरीती यांचा त्याग केल्याशिवाय आपल्याला पूर्ववैभवाचे पुनरुज्जीवन करतां यावयाचे नाही, हेहि सत्य लोकांच्या मनावर ठसविणे जरूर असते. हरिभाऊंच्या ऐतिहा-सिक व सामाजिक कादंबऱ्यांनी हाच महत्त्वाचा कार्यभाग केला, आणि ते त्यांनी लोकांना समजेल अशा सुलभ व पटेल अशा मोहक रीतीनें केल्यामुळे विशेष यशस्वी ठरला.

त्यांचा दाडगा वियाव्यासंग, त्यांची उज्वल प्रतिभाशक्ति व मोठमोठे उदात्त विचारही अगदी सोप्या भाषेत व्यक्त करण्याची त्यांची हतोटी या गुणत्रयामुळे त्यांची पुस्तके इतकी लोकप्रिय झाली. लोक-जागृति करण्याच्या इतर शास्त्रांत एकाला दोन किंवा दोहोला तीन अशी थोर माणसे सांपडतील, पण हरिभाऊंनी लोकजागृतीची जी विवाहित शास्त्रा अगदी अल्पवयापासून स्वीकारली, व जिची कायाबाचामनेकरून त्यांनीं आजन्म जोपासना केली त्या शास्त्रेंत मात्र त्यांना एकहि जोडीदार मिळाला नाही. या शास्त्रेंत ते 'एकमेवाद्वितीय'च होऊन राहिले.

प्रकरण सहावें.

कादंबऱ्यांचा कार्यभाग.

सद्यःस्थिति व ती सुधारण्याचे उपाय.

आपल्या समाजांती स्त्रियांची जी अवन्त स्थिति आहे ती सुधारल्या-शिवाय आपली सरी सुधारणा केव्हाही होणार नाही, ही कल्पना अगदी बाल्यावस्थेत हरिभाऊंच्या मनात उत्पन्न झाली व मिलच्या वाचनाने त्या कल्पनेस मजबुती येऊन “मी आजपासून स्त्रियांच्या उन्नत्यध्द सट्टेन” अशी गणपतरावाच्या मुखानें त्यानी अगदी तरुण वयांत प्रतिज्ञा केली. “कोणाही गृहस्थाच्या ठिकाणी आपल्या बायकोच्या बोलण्याविषयी किंवा तिच्या मताविषयी आदरबुद्धि वसत असलेली त्याच्या नजरेस आली ह्मणजे त्याला त्या गृहस्थाविषयी मोठी पूज्य बुद्ध वाटे.” (गणपतराव प्र. १३). इतके स्त्रियांच्याबद्दल हरिभाऊंच्या ठिकाणी दाक्षिण्य वसत असे. असो. पुढे आपल्या निरीक्षणशक्तीने त्यानी जी सामुर्भा जमविली ती या प्रतिज्ञा-पूर्तीस पोषक अशीच होती. आपल्या समाजात आज स्त्रियांची स्थिति सरोसर कशी आहे याची त्यानी आपल्या सूक्ष्म दृष्टीने छाननी केली ती किती समर्पक व मार्मिक आहे हें विशेषतः त्यांची ‘पण लक्ष्यांत कोण घेतो!’ ही कादंबरी वाचली असता कोणाच्याही लक्षांत येईल.

सर्वत्र एकच हेतु.

हरिभाऊंची कोणतीही कादंबरी ध्या, तीत कथानकाची उभारणी कोणत्याही प्रकारची असली तरी त्यात, स्त्रियांची स्थिति सुधारणे, हाच एक हेतु गर्भित झालेला दिसतो. ‘पण लक्ष्यांत कोण घेतो’ यामध्ये यमुनेने आपलें चरित्र सांगितलें तेही “मला माझे चरित्र काहीं हेतूने लिहावयाचें आहे, माझ्या पश्चात् तें प्रसिद्ध होऊन त्यापासून कोणाला काहीं आमच्या हानि स्थितीबद्दल कीं व वाटूं लागली तर माझी इच्छा अगदी परिपूर्ण होईल,” व “आम्हां मुलींना आपल्या आयुष्यक्रमाबद्दल साधारणतः वाटतें काय आणि आमचे स्वतःचे बरे वाईट अनुभव असतात काय, हें माझ्या पश्चात् लोकांना कळावें आणि त्यांत

खरोखर कांही सुधारण्याजोगे वाटलें तर त्यांनीं तशी तजवीज करावी ” या हेतूनेच सांगितलेला आहे. यमुनेचें हें हृदयास पाझर फोडणारें व डोळ्यांतून अश्रू गाळावयास लावणारे आत्मचरित्र ऐकूनच कीं काय, “ दुबळ्या कष्टांना जबरदस्तापासून त्रास होत असला तर तो दूर करण्याला आपला हात पुढें असावा ” असें धोरण “मी”नें स्वीकारलें. गणपतरावामधील गोदावरी, ‘पण लक्ष्यांत घेतो’ मधील यमुना व दुर्गी, ‘मी’ मधील ताई, भयंकर दिव्यांतील कमला, मायेच्या बाजारामधील मालती व मथुरा या सर्व स्त्रियांचें आयुष्यक्रम निरनिराळ्या कथाप्रसंगांत गोंबलेले असले तरी या स्त्रियांच्या संरक्षणार्थ ‘मी’ सारखे शेंकडों पुरुष उज्वल हेतु धरून निरपेक्ष भावनेनें पुढें यावे हाच हरिभाऊंचा हेतु सर्वत्र सारखाच दिसून येतो.

दांडगाईनें सिद्ध होणार नाही.

‘हा हेतु बळजबरीनें अमळांत आणणें हे समाजाच्या हिताला अपायकारक आहे’ (गणपतराव पान ७२) व ‘कोणतीही गोष्ट सावकाशी सावकाशीनें जितकी होईल तितकी एकदम दांडगाईनें होणार नाही.’ (मी प्रकरण ६०). असेच हरिभाऊंचें मत होतें. “ धीरे धीरे कां होईना, पण खिंचीची सुधारणा पाहिजे. अतिशय उष्णतेतून निघून अतिशय थंडीत गेलें म्हणजे काय बरें अनर्थ होतात. ” (गणपतराव प्रकरण १०) हा प्रश्न डोळ्यांपुढें ठेवूनच हरिभाऊंनीं आपली ग्रंथरचना केली आणि ती तशी केली म्हणूनच आज तिला इतकें महत्त्व आलें आहे.

मनोघटनेशीं तादात्म्य.

हरिभाऊंनीं आपल्या स्त्रीवाचकांकडून व सहृदय व प्रगमनशील अशा पुरुष-वाचकांकडून “पण लक्ष्यांत कोण घेतो” असे उद्गार काढविणारी कादंबरी लिहिली त्या वेळचा काळ कित्येक जुन्या चालीरीतींचा अस्त व नवीन कल्पनांच उदय याचा संधिकाळ होता, त्याचा साधा बरोबर जमविणें म्हणजे जुन्यांतिल चांगलें तेवढें सजीव ठेवणें व वाईटाच्या कुडीत नवीन विचारांचें जीवन घालून त्यांचें स्वरूप उज्वल व समाजोपकारक असें करणें हेंच होय. हरिभाऊंच्या ग्रंथकर्तृत्वाचें हेंच कार्य होतें. हें योग्य रीतीनें पार पाडण्यास समाजातील मुलें, तरुण व वृद्ध स्त्रीपुरुष या सर्वांच्या मनोघटनेचें यथार्थ निरीक्षण हरिभाऊंनीं केलें व त्यांचीं शब्दचित्रें वस्तुसुष्टीस धरूनच त्यांनीं रेखाटलीं. हरि-

कादंबऱ्यांचा कार्यभाग.

भाऊंना अनेक भाषायेत होत्या याबद्दल ते अर्थातच प्रशंसेस पात्र होते. या भाषा कमी अधिक श्रमानें पुष्कळांना हस्तगत करून घेता येतील. पण त्यांनी आपल्या कादंबऱ्यातून मुलामुलुंके, युवायुवतीचे, वयस्क स्त्रीपुरुषांचे, सुशिक्षित अशिक्षितांचे, सुष्ट दुष्टांचे, विचार हुबेहुब त्यांच्या भाषेत प्रदर्शित केले आहेत, ही कला मात्र आजढिचीपर्यंत तरी दुसऱ्या कोणास साधलेली दिसत नाही. त्यांना ती उत्कृष्ट साधली याचे कारण या सर्वांच्या मनोघटनेशी त्यांना तादात्म्य पावता आलें, त्यांच्या मनोव्यापारांची त्यांना मनोमय साक्ष पटली हें होय. समाजाशी ते तद्रूप झाले म्हणूनच त्यांच्या कादंबऱ्यात समाजाचें आमचरित्र प्रतिबिंबित झाले आहे. हरिभाऊंचे ग्रंथ समाजास दर्पणवत् नुसते बाह्यरूपदर्शकच झाले नाहीत तर एक्सरेप्रमाणे अन्तर्गत मनाचेंही ज्ञान करून देणारे झाले. त्यांच्या ग्रंथातील हा खरोखरच असाधारण गुण होय.

मायेचें शासन.

समाजास नवीन विचाराची जी शिकवण यावयाची ती देताना अनेक गोष्टींची खबरदारी घ्यावी लागते. समाजाचे अवगुण त्यास दाखवावयाचे म्हणजे ते मोठ्या खुशीने दाखवावे लागतात. आपली निंदा स्वतःच्या कानाने ऐकणे कोणासही खपत नाही. समाजाच्या द्वितर्कितकांस व समाजाची खरी सुधारणा व्हावी अशी सदिच्छा बाळगणारास निंदा केल्याशिवाय तर गत्यंतर नसतें. अशा स्थितीत “मातेप्रमाणें गोडगोड शब्दांनी व चांगल्या चांगल्या गोष्टींनी अप्रशस्त वर्तनाबद्दल त्यांस मायेचे शासन” करावे लागतें. समाजाची कोणत्याही प्रकारें सुशामत तर करावयाची नाही आणि त्याचें मन न दुखेल अशा रीतीने त्याचे अवगुण त्याच्या नजरेस आणून त्याची दृष्टि अंतर्मुख करावी लागते. हें अवघड काम हरिभाऊंनी आपल्या सामाजिक कादंबऱ्यांनी फारच बहारदार रीतीने केलें आहे.

विचारप्रवर्तन.

सामाजिक सुधारणेवरील व्याख्यानें किंवा लेख यांच्या योगानें समाजात जागृति होते. पण त्या जागृतीची मजल समाजातील विचारवंत व सुबुद्ध जनतेपलीकडे जात नाही. सामान्य जनतेस हे विचार पटण्यास ते त्यांच्याच भाषेत मांडले गेले पाहिजेत. किंबहुना आपल्या आयुष्यक्रमाचें शब्दचित्र पाहून ते त्यांचे त्यांनाच झुचले पाहिजेत. हरिभाऊंची “पण लक्ष्यांत कोण घेतो” ही

कादंबरी अशाच प्रकारे समाजास विचारप्रवर्तक झालेली आहे. व या कादंबरीस श्रेष्ठ स्थान मिळण्याचेंही हेंच कारण होय.

आपलेपणाची भावना.

आपली सुधारणा करूं पहाणारा माणूस हा आपल्यांतोच आहे. त्याचा वागणूक, चालरीत, मनोधर्म वगैरे सर्व आपल्याशी जुळती आहेत अशी समाजाची सात्री झाली म्हणजे तो या मनुष्याच्या म्हणण्याकडे सहाजिकच लक्ष पुरवितो. या माणसास आपल्याबद्दल खरोखरच कळवळा वाटतो, आपले अवगुण जाऊन आपण सुमार्गास लागावे अशी त्याला खरोखरच मनापासून तळमळ वाटते हें समाजास दिसून आलें, आपल्या अवगुणांचें आविष्करण करितांना आपल्या गुणांचेंही यथार्थ निदर्शन करण्यास हा चुकला नाही ही गोष्ट समाजाच्या प्रत्ययास आली म्हणजे ज्या बंधुप्रेमानें, सद्यतेनें व जिव्हाळ्यानें तो समाजास हाक मारतो त्याच बंधुप्रेमानें व जिव्हाळ्यानें समाजही त्याच्या हाकेस मोठ्या तत्परतेनें ओ देतो. हरिमाऊंनी समाजाबद्दल आपलेपणा धरला व त्याच्याशी जिवलग मैत्री कायम ठेवूनच त्यास मनोरंजनाच्या द्वारे सदुपदेश केला. म्हणूनच त्याच्या कादंबऱ्यांना आजचा मोठेपणा प्राप्त झाला आहे.

रचनाकौशल्य.

कुशल सामाजिक कादंबरीकार आपल्या कथानकाची व त्यातील भूमिकांची अशी खुबीची रचना करितो की, वाचकापैकी कोणासही हें आपलेंच वर्णन आहे अशी ओळख पटली तरी तें तो कौतुकानें वाचतो. इतकेंच नव्हे, तर माझ्या स्वभावाचें, आयुष्यक्रमाचें व मनोव्यापाराचें इंगित याच्या लक्षांत-तंतोतंत कसें आलें, याबद्दल त्याला आश्चर्य वाटल्याशिवाय रहात नाही. वेडेबाकडे गाणाराचें गाणें फोनोग्राफांत धरून तें त्याचें त्यालाच ऐकविलें म्हणजे " माझे गाणें इतकें कां विचित्र असतें " असा विचार त्याच्या मनांत येऊन क्षणिक त्याची त्यालासुद्धां करमणूक होते. पण त्यानंतर आपल्या गायन-कलेचें प्रदर्शन करण्याचे काम तो जसा सावधगिरीनेच वागूं लागतो त्याप्रमाणेंच समाजाला आपला आयुष्यक्रम कादंबरीत हुबेहूब रंगविलेला दिसला कीं एवढाले ढोबळ अवगुण मी आज शेंकडों वर्षे कसा वागवीत आलों, याबद्दल त्याचें त्यालाच आश्चर्य वाटूं लागतें व त्या अवगुणांचा निरास करण्याची त्याच्या मनात साहजिकच इच्छा उत्पन्न होते.

पिछेसे आईचीं मुलें.

समाजास सदयता असते व सहृदयताही असते, तरी पण “रूढी आजी-बाई”चें व “पिछेसे आई”चें त्याच्यावर जबरदस्त वजन असल्यामुळें त्यास सर्व गोष्टी कळल्या तरी त्या वळत नाहीत. ही पिछेसे आई आपल्या मुलांकडून ह्जे तें घडवूं शकते. “आपल्या पांच वर्षांच्या पोरीस साठ वर्षांच्या थेरड्याच्या गळ्यांत बाधण्यास लावते. बालवैधव्याप्तीनें होरपळलेल्या आपल्या बारा तेरा वर्षांच्या पोरीचें शरीर आपल्या देखून विद्रूप करण्यास लावते. एके वेळी ती शरीराचें दहनही करण्यास लावीत असे. असा तिचा जोर, असें तिचें वजन, अशी तिची शक्ति ” । (मी प्रकरण ५७). ‘मी’ची आजी मोठी ममताळ. पण या लोकापवादरूपी खविसानें पडाडल्यामुळें आपली शुद्ध नातवंडेही निला असृश्य वाटूं लागली !

रूढीस धर्माचा पेहराव.

रूढि ही खरोखर भयंकर राक्षसी होय. हिच्या तावडींत सापडून ज्या समाजान आपली विचारशाक्ति गमावली त्याचा अधःपात झालाच म्हणून समाजावें. आणि या रूढीस धर्माचा पेहराव चडून तिचा धर्मांतच मिलाफ होतो तेव्हां तर या अधःपातास सीमाच रहात नाही. कारण दुष्ट रूढि बदलण्याचा कोणी प्रयत्न केला की तो धर्मावर घाला घालतो, अशी धर्माभिमान्यांची प्रामाणिक समजूत होऊन ते या प्रयत्नास विरोध करूं लागतात. आणि गम्मत ही की, या विरोधात स्त्रियाही पुरस्कार घेतात ! बाल्य, तरुण, वृद्ध वगैरे अवस्थांत स्त्रियांनी कोणाची तरी मनधरणी करून राहिलें पाहिजे ही स्थिती ईश्वरप्रणीत धर्मानें आपल्या मार्गें लावून दिली आहे अशी त्यांची दृढश्रद्धा असल्यामुळें, ती दूर साली पाहिजे अशी इच्छा करणें हेही त्यांना पाप वाटतें आणि तसे प्रयत्न करणारास विरोध करण्यांतच खे ‘पुण्य’ आहे अशी त्यांची समजूत होते. गणपतरावांची स्त्री पुनर्विवाहित होती तरीसुद्धा ती “आतां काहीं ताळतत्र राहिला नाही ” (कर्मयोग) ! असे नव्या काळाला उद्देशून उद्गार काढतेच !

धर्मविषयक अवास्तव कल्पना.

आपल्या समाजातील कोणतीही बाई पद्दा, ती तोंडानें ‘नको हा स्त्रियांचा जन्म’ असें म्हणत असते. पण तिचें वर्तन त्याच जन्माच्या अनेक आवृत्ती निघाव्या अशाच प्रकारचें असतें ! स्त्रियांच्या मार्गें धर्मानें अथवा धर्मावर

निर्वाह करणाऱ्या लोकांनी जीं व्रते लाविलीं आहेत, तीं पाहिलीं म्हणजे या गोष्टीची सत्यता प्रत्ययास येईल. त्यापैकी कोणाची फलश्रुति पुढच्या जन्मी नवरा चांगला मिळेल ही असावयाची किंवा सात जन्म असंड सौभाग्य लाभल असा कोण्या व्रताचा फलादेश असावयाचा ! मिळून सदासर्वदा स्त्री-जन्मच असावा अशाबद्दल आमच्या स्त्रियांची सटपट ! आपली गुलामगिरी जाऊन आपल्याला पुरुषासारखेच मानसिक व बौद्धिक विकसनाचे मार्ग मोकळे असावे अशी ईश्वराजवळ प्रार्थना करणारी किंवा इतउत्तर आपल्याला पुरुषाचाच जन्म यावा अशी उत्कट इच्छा बाळगणारी हिंदू स्त्री सांपडेल काय ! या सर्वांचें सरे कारण एकंदर समाजामधील, विशेषतः स्त्रियामधील धर्मसंबंधाच्या अवास्तव कल्पना हेंच होय.

शिक्षण हाच खरा उपाय.

याला खरा उपाय स्त्रियांना शिक्षण देऊन त्यांची मने सुसंस्कृत करणे हा होय, हें हरिभाऊंनी आपल्या कादंबऱ्यात मोठ्या कुशलतेनें समाजाच्या निर्दर्शनास आणलेलें आहे. नगंदाभावजयाचे दुःस्वास, सासवा-सुनातील तेढ, बहिणीबहिणींतीलही हेवेदावे वगैरे प्रकारांमुळे स्त्रीसमाज कसा पोसलेला आहे ही स्थिति, 'पण लक्ष्यांत कोण घेतो' यांत अविभक्त कुटुंबाचा शब्दचित्रपट दाखवून हरिभाऊंनी उत्कृष्ट रीतीनें दाखविली आहे. त्यांना शिक्षण देऊन त्यांची मने सुसंस्कृत केल्यास त्यांचे आपसातील कलह नाहीसे होतील व आपल्या उन्नतीचे उपाय त्यांना एकजुटीनें योजिता येतील, याचाही 'पण लक्ष्यांत कोण घेतो' मधून निघत असलेला ध्वनि चाणाक्ष वाचकांच्या कानांत गुणगुणल्याशिवाय राहणार नाही.

हरिभाऊंच्या सृष्टीचा स्वतंत्र काळ.

सारांश काय की, हरिभाऊंच्या कादंबऱ्या नुसत्या सद्विचारांचें निरूपण करणाऱ्याच नव्हेत, तर त्या विचारांच्या अनुरोधानें वाचकांच्या मनांत नवीन विचारांचें काहूर उसळवून देणाऱ्या आहेत. हरिभाऊंनी सुमारे ३०।३५ वर्षे जी ग्रंथरचना केली, तिनें आपला एक स्वतंत्र काळच निर्माण केला. याचें कारण त्यांनीं विदग्ध वाङ्मयांत म्हटल्याप्रमाणें " सौंदर्याच्या आत्म्यानें आनंद उत्पन्न करून सत्याचा संचार मनुष्याच्या मनांत उत्पन्न करून देणारे वाङ्मय " त्यांनीं निर्माण केले हें होय. सत्य जसें त्रिकालाबाधित तशीच त्यांचा आश्रय

करून हरिभाऊंनी आपल्या पुस्तकात प्रतिपादिलेली विचारसरणीही त्रिकाला-बाधितच आहे. 'अबलोत्पत्ति' हे आपल्या कादंबऱ्याचें बीजभूत तत्व धरून, " दुबळ्या कष्टघाना जबरदस्तांकडून जो त्रास होतो त्यापासून त्यांचे संरक्षण करणे " या व्यापक धोरणात त्यांनी त्यांचा विकास केला आहे. व राजकीय, सामाजिक व औद्योगिक कोणत्याही कारणामुळे समाजात दुबळेपणा राहू न देणे हेंच व्यापक ध्येय या बीजभूत तत्वांसासून त्यांनी परिणत केले आहे.

आधी सामाजिक की राजकीय.

आधी सामाजिक की आधी राजकीय या वादानें आपल्या देशांत एक वेळ रणे पडली होती. त्याच काळांत लिहिलेल्या आपल्या 'मी' या पुस्तकात हरिभाऊंनी थोडक्यात असें उत्तर दिलें आहे की, " सगळ्या शरीराला अश-कता आली असता एक हात आधी लहू करून घ्या, मग बाकीच्या शरीराचे पाहें. असें म्हणण्यापैकी आधी अमुक मग तमुक असे म्हणणाऱ्याचें म्हणणें असत. " राजकीय व सामाजिक सुधारणेच्या बाबी आमूलाग्र कशा एकरूप आहेत याचें हरिभाऊंनी केलेले मार्मिक विवेचन अन्यत्र क्वचितच सापडेल.

सरकार व लोक दोघेही खुशामतप्रिय कसे असतात याचे विवेचन करताना हरिभाऊ म्हणतात, " लोकाना आणि सरकारलाही केवळ स्तुती करून घेण्याची चटक लागलेली आहे. जुन्या चाली मग त्या बऱ्या असोत, वाईट असोत त्याची स्तुति केली की, लोक खुष होतात. सरकारी अधिकऱ्याची कृत्ये बरी असोत, वाईट असोत तीं वाखाणली, इंग्रजी राज्याचे दोष न दाखविता नुसते पोवाडे गाइले की सरकार खुष. "

" अधिकारी वर्गाला आपला अधिकार लोकांच्या सुपूर्त करण्याची फार टूढ अशी अनिच्छा. दुसरीकडून आपल्या पूर्वपरंपरागत समाजव्यवस्थेत सुधारणा करण्याची बहुजनसमाजाला फार अनिच्छा. या दोनही अनिच्छा कमी झाल्या पाहिजेत. "

सरकार व लोक, लोक व रीतीभाती, लोक व धर्म याचे अन्योन्य संबंध कसे असावेत याबद्दलचें पुढील वर्णन अत्यंत समपर्क होय :—

" राजा व सरकार हे लोकांच्या सुखाकरिता, लोक त्यांच्या सुखाकरितां नव्हेत. रीतीभाती, आचारविचार हे लोकांच्या सुखाकरितां. लोक त्या रीतीभाती व ते आचारविचार यांकरितां नव्हेत. धर्म हाही लोकांकरितां, लोक धर्मांकरिता

नव्हेत. कोणतेही सरकार, कोणताही राजा, कोणत्याही रीतीभाती, आचार-विचार किंवा दुना धर्मसुद्धां लोकांच्या सुखाआड येऊं लागला कीं त्यांत फरक हा झालाच पाहिजे. तो जर योग्य काळीं योग्य तितका झाला तर चांगले. योग्य काळीं योग्य तितका न झाला तर अनर्थकारक, असले विचार, असले ज्ञान जाणत्या लोकांच्या मनांत भरवून देणें हेच आज आमचें कर्तव्य. "

" एकीकडून सरकारच्या धोरणानें घेऊन त्यांचेसून ज्यास्त सवलती मिळविण्यास व दुसरीकडून लोकांच्या धोरणानें घेऊन त्यांचीही सामाजिक बाबतीत असहनता कमी करण्याला काय व कसे प्रयत्न करावें " ! हा प्रश्न उपस्थित करून त्याचें उत्तरही हरिभाऊंनी मोठ्या विचारपूर्वक रीतीने दिलें आहे. आणि ते "कोणताही गोष्ट सावकाशी सावकाशीनें जितकी होईल तितकी एकदम दांडगाईनें होणार नाही. व दांडगाईनें होणें इष्टही नाही. " हें होय.

कर्माचें वेड लागलेलीं माणसें.

विकासमागानेंच या सर्व सुधारणा घडवून आणण्यास कार्याचें वेड लागून त्यास सर्वस्वा वाहून घेणारीं माणसें पुढें येणे कसें अवश्य आहे हें सगून हरिभाऊंनी आपल्या 'मी' या कादंबरीत सेवासदन, अनाथ-बालिकाश्रम, सर्व्हंट्स ऑफ इंडिया सोसायटी, वगैरेसारख्या संस्थांचा निर्देश करून सहकारी चळवळ, सक्तीचें शिक्षण वगैरे बाबींचाही उल्लेख केलेला आहे. हरिभाऊंची 'मी' ही कादंबरी १५ सालापूर्वी लिहिली गेली. अर्थात् बरीलपैकी कोणतीही संस्था किंवा चळवळ अस्तित्वांत नसतां त्यांनीं त्यांची बरोबर रूपरेखा आखावी यावरून आपल्या स्वोच्चातिकारक चळवळीस कालांतरानें लागणाऱ्या वळणाचें हरिभाऊंनी कसें बरोबर भविष्य वर्तविलें आहे हें दिसून येईल. त्याच्या आजच या कादंबरीत अराजक पक्षाच्या उत्पत्तीचेंही दिग्दर्शन केलेलें आढळतें, तेंही बंगालमध्ये अराजक पंथ अस्तित्वांत येण्यापूर्वी ५१२ वर्षे केलेलें आहे, हीही गोष्ट येथें नमूद करणें जरूर वाटतें.

अशीं भविष्यदर्शी दृष्टि त्यांना येण्याचें कारण दुसरें काहीं नसून त्यांनीं समाजाचें नुसतें बरोबर अवलोकन न करतां त्याच्या अंतरंगांत प्रवेश केला, त्यांतिल सर्व व्यापार त्यांनीं काळजीपूर्वक अवलोकन केले व या व्यापाराचें पर्यवसान कोठें होणार हे आपल्या प्रतिभाशक्तीनें बरोबर जाणलें. तेजस्वी प्रतिभा, उज्वळ कल्पनाशक्ती, सद्य मनोवृत्ति या गुणांस विद्याव्यासंग व सद्भिरुचि यांचें कौटुंब असल्यावर उत्कृष्ट ग्रंथ कसे निर्माण होतात, अचेतन सृष्टीतही चैतन्य कसे घालतां येतें याचें हरिभाऊंच्या कादंबऱ्या हें सर्वथा प्रशंसनीय असें प्रत्यंतर होय.

प्रकरण सातवें.

स्वभावाशीं परिचय.

अंतःकरणानें प्रेमळ व मनानें थोर.

मनुष्याच्या आयुष्यक्रमांत यच्च यावत् ज्या गोष्टी घडतात त्यास कारण त्याचा स्वभावच होय. मनुष्य लेख लिहो, किंवा व्याख्यान देवो, किंवा साजगी संभाषण करो, त्यांत त्याचा स्वभाव नेहमी प्रतिबिंबित होत असतो, किंबहुना मनुष्याच्या व्यवसायांतील कोडीं वाटण्यासारख्या कित्येक गोष्टी त्याचा स्वभाव कळल्याबरोबर पटकन उकलतात. अर्थात् स्वभावाचा याप्रमाणें मनुष्याच्या आयुष्यक्रमाशीं अगदीं निकट संबंध असल्यामुळे इतर सर्व गोष्टीपेक्षा त्यास महत्त्व देणें अपरिहार्य होतें.

हरिभाऊंच्या स्वभावाचे मुख्य गुण म्हटले म्हणजे त्याच्या अंतःकरणाचा प्रेमळपणा व मनाचा थोरपणा हे होत. त्याच्या कादंबऱ्यांत त्यांच्या अंगचे हे गुण पदोपदीं प्रतिबिंबित झालेले दिसतील. त्यांना आपल्या कादंबऱ्यांतिल सर्व भूमिकांना सद्य अंतःकरणानेच वागविलेले आहे. केवळ शंकरमामजी, दिगंबरपंत, किंवा जसे दुसरे चांडाळ चौकडीतील लोक यांचा मात्र त्यांनीं तीव्र तिरस्कार व निषेध केलेला आहे. इतर कोणत्याही भूमिकेसंबंधानें त्यांनीं कठोरपणाचा कधी एक शब्दही वापरला नाही.

ते मनानें जसे मोठे होते तसे स्वभावानेंही शांत असत. त्यांना राग फार क्वचित् येत असे. कोणी मनुष्य भेटील! आला तर त्याच्याशीं ते फार प्रेमळपणानें बोलत. ते अगदीं निकड्यांच्या कामात असले तरीसुद्धां भेटीस आलेल्या माणसास परत कधीहि पाठवीत नसत. कारण लोकाना हेलपाटे देऊन त्यांची अडचण कां करा असे ते म्हणत. उलट त्यांजकडे येणाऱ्या लोकांनी असा विचार केला असता तर हरिभाऊंचा निष्कारण जाणारा बराच वेळ वांचला असता. एकदां स्नेही म्हटला म्हणजे त्यास अंतर कधीहि यावयाचें नाही असा त्यांचा बाणा असे. त्यांच्या वागणुकींत अशी काहीं गंमत असे कीं त्यांच्या प्रत्येक परिचितास आपण हरिभाऊंचे अगदीं जिवलग स्नेही आहों असें वाटावें !

आपल्या हातून लोकांचा हेईल तितका उपयोग व्हावा अशी त्यांना फार इच्छा असे. आपल्याकडे येणाऱ्या सर्व लोकांचीच कामें आपल्या हातून व्हावीं

असे त्यांना वाटे. पण ही त्यांच्या मनाची धांव पुष्कळ वेळां मिथ्या ठरून, त्यांची इच्छा नसताही, किंचित्क माणसाची निराशा होई. ते मोठे मनमिळाऊ असत. कोणाला उर्गे अधिक बोलून किंवा निष्कारण त्याच्या इच्छेविरुद्ध जाऊन त्यांनी एखादे मनुष्य तोडले असें क्वचित्च होई. फार काय, त्यांची आगळिक केलेल्या माणसांबद्दलही ते अढी धरून बसत नसत व त्यालाही उप-योगी पडण्याची संधि आली असता बाया दवडीत नसत.

नोकर-चाकरांचें प्रेम.

त्याचा स्वभाव याप्रमाणे उदार असल्यामुळे नोकर-चाकरही त्याच्यावर खुष असत. नोकरांपैकी कोणी आजारी वगैरे पडल्यास ते त्याच्या औषधाची व शुश्रूषेची जरूर ध्यवस्था करीत. एकदां त्याच्या एका नोकराच्या गुडघ्यास काही जखम झाली. ती विकोपास जाऊन गुडघा कापून टाकण्यापर्यंत मजल आली. पण तो नोकर ऑपरेशनला कबूल होईना. तेव्हा तुझ्या पायाचे ऑपरेशन केले तर "मी तुला बैठी नोकरी देईन, तूं काहीं काळजी करूं नकोस." असे त्यांनी त्याला सांगितले व ऑपरेशननंतर त्याला बैठी नोकराहि दिली.

माणसांचे भोक्ते

मडळीचे ते अतिशय भोक्ते असत. त्याच्या सहवासांत एक दोन माणसें नाहीत असा दिवसच काय, पण एखादा तासही सापडणे कठीण. निदान आठ चार दिवसांनी तरी चार दोन स्नेही पंक्तीला घेऊन भोजन करावे अशा चाना इच्छा होत असे. आणि तसा योग ते घडवूनही धाणीत. एखादा स्नेही असा मखव असला की, त्याच्या येथें कोणाचाही हात भिजणें कठीण, तर त्याच्या घरी पुढेला जमवून आणण्याचें काम हरिभाऊ खास करावयाचे !

घरात एखादा जिन्नस चांगला स्वादिष्ट किंवा रुचकर झाला तर तो एकटे बसून खाणें त्यांच्या जिवावर येई. तो सावयास बरोबर कोणी मिळवें म्हणून ते मुद्दाम टेढळणीवर बसून एखाद्यास घरात बोलवावयाचे. त्यांचे एक स्नेही त्यांना विनोदानें म्हणत असत की, बुकडेपो व पक्कानांचें दुकान या धंद्यांस तुम्हीं अगदीं नालायस आहात. कारण, एखादा पदार्थ चांगला झाला की, तुम्हीं तो जाणाऱ्या येणाऱ्यांस वांटून टाकायचे, त्याचप्रमाणें डेपोंत असलेली चांगली पुस्तकेही लोकांच्या मागे लागून त्यांना द्यावयाचे !

विनोदी स्वभाव.

त्यांच्या स्वभावात विनोदाचीही विपुलता असे. पण तो विनोदही प्रेममूलकच होता. ज्याची थटा करावयाची त्याला सुद्धा गम्मत वाटावी, अशा प्रकारचा त्यांचा विनोद असे. चुकून कोणाची अधिक थटा होऊन कोणास राग आला तर ते त्याची तात्काळ समजून करीत. ते म्हणत, स्नेही घळविणं सोपें आहे. पण मिळविणें कठीण आहे. कित्येक थट्टेखार, माणसं फार चिडखोर असतात. लोकांची चेष्टा करण्यात ते मोठे बहादूर, पण स्वतःची चेष्टा कोणा केली की तात्काळ झालेच लाल ! अशांतलं हरिभाऊ नव्हते. कोणी मार्मिक रीतीने आपली चेष्टा केली की तेही हंसू लागत.

१९०८-१९०९ सालच्या सुमारास त्यांचे डोळ फारच बिघडले व करमणुकीचा मजकूर लिहिण्याचें काम त्यांच्याच्यानं होईना. तेव्हा त्यांनी आपले मित्र रा. रुष्णाजी केशव गोखले याना करमणुकीकरिता मजकूर पाठविण्याबद्दल विनंती केली. काका गोखल्याना अशा प्रकारचा मजकूर लिहिण्याची संवय नव्हती. तरी त्यांनी प्रयत्न करून हरिभाऊंकडे दहा गाथा लिहून पाठविल्या. त्या हरिभाऊंच्या उपयोगीही पडल्या. त्यांनी काकांना याबद्दल आभारप्रदर्शक पत्र लिहिले. त्यात 'अंधभक्ती (अंधाबद्दलची भक्ती) बद्दल मी आपले आभार मानतो ' असे लिहिले होतें !

साधी वागणूक.

हरिभाऊ श्रामंतीत वाढले होते तरी त्यांची वागणूक अगदी साधी असे. व याच्या सात वर्षांपासून त्यांना थंड पाण्याने स्नान करण्याची संवय असे. कितीही थंडी असो किंवा ती कोणत्याही प्रदेशातील अतो, हरिभाऊ नेहमी सकाळी थंड पाण्याने स्नान करीत. जेवणाची त्यांची कधी तक्रार नसे. पण त्यातल्या त्यात चमचार्मत्त पदार्थ त्यांना विशेष आवडत. हातूंचा लौकिक अगदी कॉलेजच्या दिवसापासून होता. प्रवासात त्यांना विशेष बाडविळानाही बरोबर घेऊन जावें लागत नसे. कारण एक घोगडी व त्यावर एक चादर येवढे असले की त्यांचा बिछाना थाटला जाई ! हरिभाऊंनी सर्व हिंदुस्थानात प्रवास केला. पण त्यांना जेवणाखाणाची किंवा इतर कोणत्याही गोष्टीची खोड नसल्यामुळे प्रवासात त्यांचे केव्हाही अडत नसे. कोणाच्याही घरी उतरले तरी ते घटका दोन घटकांच्या परिचयानेच घरांतल्या मंडळीत सामावून जावयाचे. असा त्यांचा

स्वभाव असे. जेथे ते उतरत तेथील माणसें गरीब असोत किंवा श्रीमंत असोत, हरिभाऊंना त्याची कधीहि क्षिती वाटली नाही. त्यांच्या स्नेहामध्ये श्रोमंताचाच भ्रणा कर असे. पण गरीब स्नेहाना ते विशेष आदरानें वागवीत असत.

त्यांचें वाचन दांडगे असल्यामुळें त्यांच्याजवळ विनोदमहदाख्यायिकांचा चांगला संग्रह असे. सकाळीं लेही मंडळीसमवेत किरावयास गेले म्हणजे त्यातील एक एक चुटके सांगून ते आपल्या मित्राची करमणूक करीत. सर्व मंडळींची बहार काय ती हरिभाऊंवर. हरिभाऊ गांवाशिवाला गेले तर त्यांच्या मित्र-परिवागास उदासवाणे वाटावे. हरिभाऊ मित्रमंडळींची केवळ रंगदेवताच होते.

विसरभोळेपणा.

हरिभाऊ विसरभोळे असत. कदाचित् त्यांच्यामागे अनेक कामांचा व्याप असल्यामुळें त्यांच्या अंगी हा गुण आला असेल. पण एखादे वेळेला त्यांच्या विसरभोळेपणाचा भगदी कडेलोट हेऊन जाई ! एकदां आपले स्नेही रा.वासुदेव गोविंद आपटे यांना त्यांनी जेवावयास बोलाविलें होतें. त्याप्रमाणें वासुदेवराव आनंदाश्रमांत आले. पण त्यापूर्वीच हरिभाऊ जेवून बसले होते. वासुदेवरावाना पाहताच एकदम आठवण होऊन ते खाली गेले. त्याची त्यांनी अर्थांतच जेवणाची तजवीज केली व आपणही त्यांच्या पंकीस बसले. नंतर त्यांना खरा प्रकार काय झाला तो सांगितला !

लहरी स्वभाव.

आनंदाश्रमांत त्यांच्या बसावयाच्या जागा दोनतीन असत; त्या सर्वां ठिकाणी टेबल, खुर्ची, पुस्तके व लिहावयाचें सामान जट्यन असे. पण या सर्वांची मांडणी आतां पाहिली तशीच चार तासांनी राहिल याचा काही भरवंसा नसून चार तासांपूर्वी जें टेबल दक्षिणोत्तर असावयाचें तेच पूर्वपश्चिम व्हावयाचें ! जी बुकें हरिभाऊंच्या समोर होती, ती त्यांच्या पाठीमागे जावयाची, व पाठां-मागची पुढें यावयाची ! इतर वस्तूंतही अशीच क्रान्ति घडून आलेली दिसावयाची. ही नवीन व्यवस्थाही केव्हा बदलेल हेंही सांगवत नसे !

खुर्चींतच डेस्काची सोय कशी असावी, टेबलाचाच खुर्ची कशी जोडावी हे विचार त्यांच्या मनामध्ये आले की, स्वतः पृान तयार करून ते तशी सोय लावईतोच करून घ्यावयाचे. लिहिण्याच्या सामानसुमानासंबंधांतही त्यांची हीच स्थिती असे. अनेक प्रकारच्या लांकडी पेन्सिली, नानाप्रकारची काऊटन पेने,

भिन्न भिन्न टोपकागद, वेगवेगळ्या प्रतीचे नोटपेपर व ठिकाणे, लहान मोठी अनेक पॅड्स वगैरेंचा त्यांच्याजवळ मोठा संग्रह असे. आणि एक वस्तु आठ दहा दिवस वापरली, कीं तिचा कंटाळा यावा, दुसरी विशेष सुबक असावी अशी त्यांना इच्छा उत्पन्न होऊन ती त्यांनीं खरेदी करावी, असा त्यांचा स्वभावच बनला होता.

अमुक एक गोष्ट करावयाची असें त्यांच्या मनांत आलें की ती झाल्या-शिवाय त्यांच्या चित्ताला चैन पडावयाचे नाही. दुपारीं ऐन बारा वाजता त्यांना एखादी वस्तु पाहिजे असली आणि बाजारात पाठविण्यास जवळ कोणी माणूस नाही अशी स्थिति असली तर हरिभाऊ स्वतः जाऊन ती वस्तु आणावयाचे ! रात्री बारा वाजतां हरिभाऊ जागे झाले आणि एखाद्या पुस्तकाची त्यांना आठवण झाली तर दिवा लावून ताबडतोब तिसऱ्या मजल्यावर जावयाचे व तें पुस्तक आणावयाचें. “लहानपणापासून माझ्या मनाची प्रवृत्तिच काही चमत्कारिक ! जें एकदां करावयाचें असें मनाने घेतले तें करून टाकल्या-खेरीज मनाला समाधान वाटावयाचें नाही. एकदा तें हातून घडलें म्हणजे मनाला पूर्ण समाधान होऊन रुनरुतय झालेसे वाटावयाचें” हें जें ‘मी’ कादंबरीतील नायकाचें वर्णन त्यांनी दिलें आहे तें त्यांना तंतोतंत लागूं पडते. वाङ्मय-क्षेत्रात त्यांची कल्पनाशक्ति जशी तल्लख होती तशीच ती सामान्य व्यवहारांतही होती. फरक इतकाच की, त्या क्षेत्रात आपल्या कल्पनाशक्तीचा प्रवाह कोणत्या दिशेनें काढावयाचा ह्याबद्दल त्यांच्या मनाचा एकदां निश्चय झाला की तो सहसा फिरत नसे आणि व्यवहारात म्हणजे वस्तूंच्या व वस्तुरचनेच्या निवडी-संबंधांत त्यांचा होणारा निश्चय केव्हा फिरेल याचा भरंवसा नसे.

नादी नारायण !

‘मी’ला आपल्या वडिलांच्या खोलीत लसोटा सांपडला त्या वेळेस त्याला अक्षर-ओळखही नव्हती. फार काय, पण लसोटा फोडावयाचा कसा हें समजण्या-इतकेंहि त्याचें वय नव्हते. पण कित्येक दिवसपर्यंत त्या लसोट्यानें त्याला इतकें वेडावून सोडलें होतें की एक क्षणभरही तो दृष्टीआड झाला की त्याला चैन पडावयाचें नाहीं ! नादीपणाची ही जी बहार हरिभाऊंनीं आपल्या कादंबरीत वर्णन केली आहे, ती करण्याचे कामी स्वतःचेच चित्र त्यांना पुष्कळ अंशीं उपयोगी पडले असावे असें वाटतें. ‘पण लक्षांत काण घेतो !’ मधील यमुनेच्या

दादाला हरिभाऊनी “ नादी नारायण ” म्हण्टे आहे. त्यावेळी त्यांना हरिनारायणाचेच स्मरण झाले असले पाहिजे !

पोषाकाच्या तऱ्हा.

हा त्याचा स्वभाव त्याच्या पोषाकातही दिसत असे. त्याचे कपडे अगदी साधेच असत त्यांना छानछुर्काची केव्हाही आवड नसे. त्याचा पोषाक, त्याची रहाणी, किंबहुना त्याच्या कादंबऱ्यातील भाषा या सर्वांतच त्याचा साधेपणा पूर्णपणे प्रतिबिंबित झालेला दिसतो. त्याचे कपडे साधेच असत. बाराबंदी आणि तीही बहुधा सादीची त्याच्या अंगाशी आजन्म लगटलेली असे. त्याच्या एकंदर पोषाकात साधेपणा हा गुण सामान्य असे. पण त्यातही पहाणाराचे क्षणभर मनरजन व्हावे अशा तऱ्हा असत.

निरनिराळ्या शिलईचे सट्टे, शार्ट कोट, जाकिट याची हरिभाऊंच्या जवळ रेलचेल असे. कपड्यात अमुक ठिकाणी सुधारणा झाली पाहिजे असे त्याच्या मनात आले की, तो लागलीच दुस्तीला गेलाच म्हणून नमजावे ! पाटसकराच्या येथील माणूस कपडे बेतावयास आला म्हणजे या खेपेस हरिभाऊंची नवीन टूम काय निघते याबद्दल तो उत्सुक असावयाचा आणि हरिभाऊंनी त्याची उत्सुकता निष्फळ केली असे प्रसंग एकंदरीने क्वचितच असत ! हरिभाऊंच्या कपड्यांना खिसे मनस्वी असत. त्याच्या कपड्यांना खिशाचेच अस्तर असे असेही म्हण्टे असता अतिशयोक्ति होणार नाही !

एकदा त्याच्या पायात उपरणे अडकून त्यांना ठेच लागली. तेव्हापासून पुनः त्यांनी उपरणे अंगावर घेतले नाही !

अंगावरील अवडंबर.

एक पाती, दुपाती, चार पाती, असे लहान मोठे दोन तीन चाकू, पाच पाच निरनिराळ्या रंगाच्या पेन्सिली, एक दोन फाऊटन पेने, लोकांकडून आलेली पाच चार पन्ने, वगैरे कोर्डे, पाकिटे, निकिटें, मेणबत्तीचा तुकडा, सीलची लास, काड्याची पेटी वगैरे जिनसा त्याच्या नेहमी अंगावर असावयाच्या ! ते प्रवासाला निघाले म्हणजे या अवडंबरात आणखीही भर पडावयाची ! स्टेशनवर हारभाऊ हमाल करावयास लागले म्हणजे “येवढे अगडबंब ओसे अंगावर वागविणारास आपला बाडबिछाना सहज खाकेत मारून नेता येईल. त्याला हमाल कशाला पाहिजे !” असेहि उद्गार त्याच्या एखाद्या निकटवर्ती स्नेह्याच्या तोंडून निघावयाचे !

आंतून मर्से जाकीट घेऊन या असें त्यांनीं एखाद्याम सांगितले आणि त्यांनीं ते एरव्हीच्या जाकिटाच्या कल'नेनेंच उचलें तर त्याच्या हातास एकदम अचका बसल्याशिवाय राहणार नाही इतकें ते भारदस्त असे ! पण इतकेंही असून त्यांची रक्षण अगदी साधी असे. इतकी की त्यांना उत्सुकनेने पहावयास आलेल्या माणसास "हेच का हरिभाऊ" असे पाठ-परशिराय रहात नसे.

त्यांच्या इतर व्यवमायात व वाचनावही हा लहरपणा दिसण्या-शिवाय रहात नसे. विशेषतः, आपल्या परी वयात त्यांनी हेमिओपाथी, फोटोग्राफी वगैरे कलाचे नाद घेलेले आहेत. जो ज्या वेळेला नाद लागेल त्या वेळी त्याशिवाय दुसरे काही करावयाचें नाही त्याण तो एकदा सुटला म्हणजे त्याकडे पुन्हा हुकून पहावयाचे नाही अशी त्यांची ध्यानि असे. फोटोग्राफीचा नाद लागला की त्याचे ग्रंथ, त्याची उपकरणे व स्वतः निरनिराट्या माणसाचे निर-निराळे बसलेले फोटो याची गर्दी त्यांच्या खेटी दिनावयची ! प्राण्या गेल्या प्रत्येक माणसाबरोबर याचसंबंधाने त्याचें बोलणें व्हावयाचें ! झाले, तो नाद सुटला की ते ग्रंथ, ती सर्व सामुग्री वर्षानुवर्ष बुराड सात उडवी नगी हरिभाऊ तिचा शोध करावयाचे नाहीत.

वाचनाची त्याची त-हा अशीच असे. जो विषय किंवा विषयाची शाखा वाचून काढण्याची त्याची लहर येईल त्या वेळी त्या विषयाशिवाय दुसरे पुस्तक त्यांच्या हाती कित्येक दिवस दिसावयाचें नाही. पुस्तकसरेदीही या लहरीला पोषक अशीच असावयाची !

परस्परविरोधी गुण.

त्यांच्या स्वभावात स्थिरता व अस्थिरता, ढिलाई व निश्चय यांचे विलक्षण संश्रम झालेलें दिसे. एखादी गोष्ट मनात आली की ती घडेल केव्हा असें त्यांना होऊन जात असे. तर इतर कित्येक बाबतीत त्याची विलक्षण दिरंगाई दिसून येत असे. जे काम केवळ पांच मिनिटात व्हावयाचें ते करण्यास त्यांना पांच दिवस, कित्येक वेळां पांच महिनेही लागत !

त्याचा स्वभाव काही बाबतीत अगदी ढिला असे तर काही बाबतीत ते पराकाष्ठेचा निग्रह दाखवीत. सुमारे १७१९८ वर्षांच्या वयात त्यांना विड्या ओढण्याचें व्यसन लागलें. झालें, थोड्याच दिवसांत संध जडगें पेटविण्यापर्यंत

त्याची मजल गेली. पण हें व्यसन चांगलें नाहीं, असा त्याच्या मनात विवेक येनाच त्यानी या व्यसनाचा पाश कायमचाच तोडून टाकला.

लहानपणी त्यांना कांदा लसूण खाण्याची विशेष आवड असे. पण या त्यांच्या आवडडिबद्दल त्यांच्या वडिलांच्या मावशीनें तिरस्कार दाखविताच त्यांनी या वस्तूंचा नात्काळ त्याग केला. आणि पुढील ४० वर्षांच्या आयुष्यक्रमांत त्यांनी या वस्तूंचा आपल्याला केव्हांही संपर्क होऊं दिला नाही ?

मधून मधून ते तपस्कार ओढीत असत. पण हें व्यसन आवाक्याबाहेर जाऊं लागलें की ते तें ताबडतोच सोडून देत.

भिडस्तपणा.

कादंबऱ्यात लुचघा लफंग्याची जी शब्दचित्रे त्यांनी रेखाटली आहेत त्यांवरून हरिभाऊ मोठे पूर्त असवेत, त्यांना फसविणें किंवा नादी ठावणें कोणाला शक्य नसले पाहिजे असें वाटे. पण वस्तुस्थिति तशी नव्हती. मनुष्याची लबाडी यदाकदाचित् त्यांना कळली तरी त्यांचा भिडस्तपणा इतका काही विलक्षण होता की, ते पुष्कळ वेळा समजून उमजूनसुद्धा फसले जात असावे.

भिडस्तपणामुळे त्यांचे विशेषतः वेळाचे फार नुकसान हाई. पुष्कळ निरुद्योगी माणसे त्यांची निष्कारण भेट घेऊन त्यांचा हवा तसा वेळ घेत. पुष्कळ नाद असतात, पण हा चकःटपिटीचा नाद मोठा कठीण असतें ते नेहमीं म्हणत असत. पण भिडस्तपणामुळे ते या नादात गोबले जाऊन दिवसांतून काही वेळ अशा रातीनें घानविणें त्यांचे व्यसनच होऊन बसलें होतें ! मनुष्याने आयुष्यात ' नाही म्हणण्याची कला' शिकलें पाहिजे म्हणजे त्याचे पुष्कळसें नुकसान वाचेल असे ते नेहमीं म्हणत असत. जो कोणी आला त्याचा परामर्श घेत बसणें म्हणजे आपल्या वेळाची काही किंमत नाही असें दाखविणे होय ही त्यांना जाणीव होती. पण तिचा अखेरपर्यंत काही उपयोग झाला नाही !

निरिक्षणशक्ति.

पण हा सर्व काळ अगदीच बायां जात असे असें वाटत नाही. त्यांची निरिक्षणशक्ति हृदयक्रियेप्रमाणेंच एकसारखी चालत असे. ते कोणाशीहि बोलत असले किंवा काहीही करीत असले तरी त्यांची ही शक्ति कधीहि स्वस्थ नसे. त्यांच्या मेंदूर अनेक गोष्टींचे ओक्षे असे. बाकींचे ओक्षे सर्व वर वर असावयाचें, अगदी मेंदूशी लगट करणारा बोजा म्हणजे कादंबऱ्याच्या कथानकाचाच होय. वरचे कपडे थोडे मळकट

असले तरी चालतील पण अंगाबरोबर असलेला कपडा स्वच्छ असला पाहिजे, त्याप्रमाणे इतर कोणताही व्याप असला तरी आपली कथनकें परीटघडासारखी स्वच्छ ठेवण्याचा त्यांचा प्रयत्न असे. आणि कथानकास परिपोषक अशी सामुग्री जमविण्यास त्यांची निरीक्षणशक्ति शाल्या गेल्याचा समाचार घेतल्याशिवाय कधीही राहात नसे.

पुष्कळ वेळा एखाद्याशी बोलतांना त्याच्या चेहेऱ्याचें, स्वभावाचें, व अंतर्गत विकाराचे ते सूक्ष्म निरीक्षण करीत असावे असे वाटे. असें ते निरखून पाहू लागले म्हणजे "पहा हो मला एखाद्या कादंबरीत बिंदूधरंति उतळून घ्याल " असें त्यांच्या निकट सहवासातील माणसें त्यांना विनोदानें म्हणत असत. आणि त्यात अर्थ नव्हता असेंही नाहीं.

वस्तुसृष्टीतील भूमिका.

'पण लक्षांत कोण घेतो' मधील शंकर मामंजी, मायेच्या बाजारातील दिगंबर-पंत व मोरमास्तर, भयंकर दिव्यातील सडुनाना, प्रो. ड्याडॉ व काकासाहेब, यशवंतरावमधील रावबटादूर आडमुठे, कर्मयोगातील माऊसाहेब ही पात्रे हरिभाऊंनी अशीच आपल्या निरीक्षणशक्तीने टिपून घेतलेली होत. ही केवळ मासल्याकरितांच दिली आहेत. पुणें शहरातील गेल्या दोन पिढ्यामधील निवडक व्यक्तींची ज्यांना माहिती आहे त्यांना हरिभाऊंच्या कादंबऱ्यांतील निरनिराळ्या भूमिका पाहून हे अमुक गृहस्थ, हे तमुक गृहस्थ अशी पटापट बोटे दाखविता येतील !

नाकाला वास येत नव्हता.

हरिभाऊंच्या कादंबऱ्यांत अश्लील किंवा शिष्ट समाजात उच्चारतां न येईल असा एखादाही शब्द सांपडणें कठीण पडेल. वाङ्मयसृष्टीतील त्याचें प्राणेंद्रिय इतके तीक्ष्ण असे, पण हरिभाऊंच्या नाकाला मुळाच वास येत नसे ! कै. गोपाळ राव आगरकर याच्याही नाकाला वास येत नसे. तेव्हा ते एकदां हरिभाऊंना म्हणाले, " हरिभाऊ, आपल्या नाकाना वास नाहीं म्हणून आपल्याला वाईट वाटण्याचें काहीं कारण नाहीं. कोणत्या दिशेनें कोण प्राणी येतो याचा चाहूल घेण्याकरितां पशूंना कान हलविण्याची शक्ति दिव्ही आहे, माणसानाही ती तशी होती. पण पुढें समाजसंघटनेनें रद्दण्याचा जसजसा प्रचार वाढत गेला तसतसे या शक्तीचें कारण उरलें नाहीं. म्हणून माणसांतील ही शक्ति नाहीशी झाली. वास

हाही संकट ओळखण्याचे एक साधन आहे. ते पशुंना असणें अर्थातच जरूर आहे. पण माणसाला त्याची आता जरूरी नाही तेव्हा हेही माणसाचें इंद्रिय नाहीसे होणार असें स्पेन्सर म्हणतो. याची प्रचिती तुम्हांआम्हाला येत आहे !”

माणसाला कान हलविण्याची शक्ति होनी, याचा पुरावा या पुणें शहरांत आजमितीसही पहावयास सापडेल. येथील एका सन्मान्य पेन्शनर गृहस्थाना कान कसे हलविता येतात हें पुष्कळांना माहीत असेल !

विलक्षण स्वाभिमान.

हर्गिभाऊ भिडस्त असत तसेच ते स्वाभिमानाही असत. त्यानीं इतक्या कादंबऱ्या केल्या, गोष्टी लिहिल्या आणि इतरही लेख प्रसिद्ध केले, पण त्यापैकी कोणताही ग्रंथ कोण्या सस्वानिकास, जहागिरदारास किंवा एखाद्या लक्ष्मीपुत्रास त्यानीं अर्पण केला नाही. तसा क्रम त्यानीं स्वीकारला असता तर त्याना पैसाचीही चागली प्राप्ति होण्यास हरकत नव्हती. पण त्यानीं तसें कधीहि केले नाही, हें त्यांच्या स्वाभिमानाचे द्योतक होय. त्यानीं आपली रर्भ पुस्तके आपले वडील, आपले चुलते व आपले भित्तेक जिवलग स्नेही यांनाच अर्पण केली आहेत. या स्वाभिमानाचा कित्येक वेळां अतिरेकही होई. ते आपला पुस्तके अभिप्राया-करितां कधीही पाठवीत नसत. कारण लोकांच्या चागल्या अभिप्रायाची आपल्या पुस्तकाच्या स्वपास मदत घेणे हेहि त्याना कर्मपणाचे वाटे !

प्रकरण आठवें.

अवांतर लेखनव्यवसाय.

मनावर ठसा उमटत असे.

कोणताही विशिष्ट प्रसंग हरिभाऊंनी पाहिला की, त्याचा ठसा त्याच्या मनावर ताबडतोब उमटे. एखादा प्रसंग त्यांनी पाहिला की, तो कळ तो हकीकतीच्या रूपाने किंवा गोष्टीच्या रूपाने लिहून काढल्याशिवाय त्यांना चैन. उन नसे १८९९ सालच्या प्लेगमध्ये त्यांनी गोंगरीबांना मदत देण्याचे कार्याचाले काम केले. कोणाला औषधोपचाराची मदत पाहिजे हे पाहण्यासाठी ते पगेघर हिंडत व ज्याला जी मदत लागेल ती त्याला मिळावी अशी तजवीज करीत. अनाथ प्रेताची तजवीज लावण्याकरिता त्यांनी या वेळी पगारी माणसेंहि ठेविली होती. ते प्लेगच्या दिवसात सहसा बाहेर रहावयाला जात नसत. यामुळे प्लेगच्या दिवसातील येथील स्थिति त्याच्या चांगली दृष्टोत्पत्तीस येई. प्लेगच्या दिवसात येथील लोकांचे जे हाल झाले, कित्येक कुटुंबाची जी हलासी झाली, ती पाहून त्यांचे हृदय अर्थातच भडभडून आले. त्याची "कसे दिवस गेले" ही गोष्ट त्याच्या हृदयातील या कालवाकालाची स्पष्ट साक्ष पटविते. पुण्याच्या प्लेगची उद्देगजनक स्थिति या वेळी पुणरुळांनी पाहिली असेल व इतरानी ऐकली असेल. पण 'कसे दिवस गेले' या गोष्टीने लोकांच्या मनात त्या कहराचे, जे हृदय विदाहन सोडणारे चित्र उभे राहिल ते दुसरे कशानेहि राहणार नाही.

काळ तर मोठा काठिण आला.

त्याचप्रमाणे, 'काळ तर मोठा काठिण आला' या नावाची १८९७ साली त्यांनी दुष्काळासंबंधाने जी गोष्ट लिहिली तिनेही एके काळी मोठी सळबळ उडवून दिली होती. या गोष्टीचे "रामजी ट्रेजेडी ऑफ इंडियन कॅम्बिन" असे स्वतः हरिभाऊंनीच इंग्रजीत भाषांतर केले. या पुस्तकावर पायोनियरने सूप शोड उठाविली होती, या एकाच गोष्टीवरून त्याच्या महत्त्वाची कोणासही कल्पना येण्यासारखी आहे. त्यावेळी मुंबईस मि. चॅम्सर्स यांच्या संपादकत्वाखाली 'पि-

यान नावांचे पत्र निघत असे. त्यांत संपादकांनी या पुस्तकाची विशेष प्रशंसा केली आहे. दुष्काळामुळे गोरगरिबांची किंता शोचनीय स्थिति होते याचे चित्र यांत हरिभाऊंनी फारच हृदयद्रावक रीतीने लिहिले आहे.

चमत्कार करू शकतील.

या गोष्टीसंबंधाने 'कादंबरी' या आपल्या एका लेखांत लिहितांना "पुढील १८।२० वर्षांत हे (हरिभाऊ) कदाचिन् सध्यांच्या वाचकांच्या स्वप्नां नार्हीत असे स्वतंत्र चमत्कार करू शकतील असे त्यांच्या रामजी या गोष्टीवरून वाटते." असे विश्वनाथ काशिनाथ रामबाडे यांनी उद्गार काढले आहेत.

कोणाची स्तुति करण्यासंबंधात कंजुषपणाबद्दलच राजवाड्यांची प्रसिद्धी आहे. रामजांच्या गोष्टीने त्यांच्याही तोंडून हे उद्गार निघाले, हा चमत्कार या गोष्टीच्या कर्त्यास भूषणावह नार्ही असे कोण म्हणेल !

अवांतर माल.

हरिभाऊंची निरीक्षणशक्ति अष्टौपदर काम करीत असल्यामुळे एकट्या कादंबऱ्याचा व्याप त्या शक्तीस पुरा पडत नसे. कारखान्यांत मुख्य माला-बरोबर जसे अवांतर (bye products) मिळत निघतात त्याप्रमाणेच इकडे कादंबऱ्या चालू असताच त्याबरोबरच असल्या इतर गोष्टी व निबंध हरिभाऊ लिहीत असत.

सद्यःस्थितिच श्रेष्ठावली पाहिजे.

हरिभाऊंची निरीक्षणशक्ति जशी बहुविध विषय आकलन करण्यास समर्थ होती त्याप्रमाणे त्यांचे वाचनही अनेक विषय आपल्या कक्षेंत आणणारे होते. हरिभाऊंसारखा चौरस बहुश्रुतपणा फारच थोडक्यांत सापडेल. मिल्, मोर्ले, स्पेन्सर, वगैरे ग्रंथकार, टेनिसन्, वईस्वर्थ, डायरन्, झारनिंग, आदिकरून-कवि, ग्रॅन, गिबन् प्रभृति इतिहासकार, डिकन्स, स्कॉट, जेन आंस्टेन, जॉर्ज इलियट, थॅकरे वगैरे कादंबरीकार यांचे ग्रंथ त्यांना विशेष अवगत असत. या ग्रंथकारांपैकी एखाद्याच्या ग्रंथातील विशेष महत्त्वाचा किंवा मनोहर भाग त्यांच्या वाचण्यांत आला तर पुष्कळ वेळा त्यावर एखादा सुंदर निबंध लिहून ते एखाद्या संस्थेपुढे वाचीत. सारांश, आपणास जें जें काय कळेल तें बहुजनसमाजास सांगून त्यास शहाणे करावें हा समर्थाचा उपदेश हरिभाऊ तंतोतंत आचरणांत आणीत. " साधारण लोकांची सद्यःस्थितिच श्रेष्ठावली पाहिजे. ज्या आम्हाला

लोकांच्यामुळेच ज्ञान मिळते त्या आम्ही तेंच ज्ञान आमच्या हातीं केवळ ठेव समजून तें त्यांना पोहोचते केले पाहिजे. (म. प्र० ६७). हें तत्त्व हरिभाऊंनी आजन्म अमलात आणलें.

निरनिराळ्या विषयांवरील निबंध.

'पूर्वी पुण्यास फ्रेंड्स लिबरल असोसिएशन या नांवाची संस्था होती त्यांत "Philosophy of Fiction" "Realism in Fiction" व "Teaching of the Bhagwadgita" या तीन विषयांवर हरिभाऊंची व्याख्याने झाली. त्याचप्रमाणे फर्ग्युसन कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांपुढे "Beauty" व "Joy of Life" या विषयावर त्यांनी व्याख्याने दिली. यांपैकीं दुसरें व्याख्यान कॉलेजच्या वाढदिवसाच्या एका समारंभात त्यांनी दिले होते. डेक्कन कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांपुढे त्यांचे "What is a Nation" ह्या विषयावर व्याख्यान झाले. त्यावेळी प्रिन्सिपल बेन यानी या व्याख्यानाची विशेष प्रशंसा केली. रुगे येथील लिटररी अँड सायंटिफिक क्लबपुढे "John Stuart Mill as revealed in his Letters" व "Ethics of Mahabharat" या विषयावर त्यांची व्याख्याने झाली. ठाणें येथील ग्रंथसंग्रहालयाच्या समारंभाच्या वेळी "मराठी वाङ्मयाचा अभ्यास" या विषयावरील त्यांचें झालेले व्याख्यान सुप्रसिद्धच आहे. मुंबई येथील हेमंत व्याख्यानमालेत प्राचीन काळची शास्त्रे व शास्त्र या दोन विषयांवर त्यांची निरनिगळ्या वेळी व्याख्याने झालीं. महाराष्ट्र माहित्यपरिषदेच्या अध्यक्षस्थानावरून "विदग्ध वाङ्मय" या विषयावर त्यांचें झालेले व्याख्यान अगदी अलंकडील असल्यामुळे सर्वश्रुतच आहे. हें त्यांचें व्याख्यान सर्वोत्कृष्ट आहे. विदग्ध वाङ्मयाचें इतके समर्पक, पण सोप्या व साध्या भाषेने केलेले विवेचन निदान मराठीन तरी अन्यत्र कोठेंही सापडणार नाही.

ही सर्व व्याख्याने म्हणजे त्यांच्या विविध वाचनव्यासंगाचें सारसर्वस्वच होत.

भास कवीचे ग्रंथ.

भास कवीचे ग्रंथ अलीकडेच प्रकाशित झाले. त्यांचीही भाषांतरें हरिभाऊंनी करमणुकीत प्रसिद्ध केली आहेत. मूळ नाटके जशी गद्यव्यात्मक आहेत, तशीच ती हरिभाऊंनी मराठीन आणून सोडली आहेत. मूळच्या सौंदर्याची व सौकर्याची हानी न होत भाषांतर कसे करिता येते याचे मासले या भाषांतरांत ठिकठिकाणी सापडण्यासारखे आहेत.

याशिवाय तुकाराम, ज्ञानदेव आदिकरून महाराष्ट्र कविवरिही हरिभाऊचे कित्येक स्फुट लेख प्रसिद्ध झाले आहेत. महायुद्धात श्रापनेल, हेविटसंग, टेंचमार्डर वगैरे जी शस्त्राखे उपयोगात आली त्यांचे समानार्थक शब्द महाभारतात सापडतात की काय या दृष्टीने त्यांनी त्या ग्रंथांचे परिशीलन करून तसे काही शब्द व वर्णने निगडूनही काढली होती. व याच एक निबंध लिहिण्याचाही त्याचा विचार होता. हरिभाऊंनी ज्ञानेश्वरीचा एक कोशही तयार केला असून तो कदाचित् लवकर प्रसिद्धही होईल.

तीनही गुणांचा संगम.

असामान्य ग्रंथकार म्हणवून घेण्यास वैदग्ध्य व वैपुल्य या दोन गुणाची आवश्यकता असते. पण हरिभाऊंनी त्यास वैचित्र्याचाही जोड दिली. या तिन्ही गुणांचा एकत्र संगम झालेली हरिभाऊसांगी उदाहरणे क्वचितच सापडतील. आपल्या समाजास उन्नतिपदास नेणाऱ्या त्यांच्या कादंबऱ्यांचा लौकिक निरंतर राहिल. पण त्यांचे अवांतर लेख व इतर गोष्टी घेतल्या तर त्या एखाद्या विद्वान् व विद्याव्यासंगी माणसाच्या आजन्म चालणाऱ्या लेखनव्यवसायास पुरून त्याची कीर्ती पश्चात् उरविण्यासारख्या आहेत. यावरून हरिभाऊंचा लेखन व्यवसाय व तो ज्या उगमातून निघाला ती त्यांची बुद्धिमत्ता, निरीक्षणशक्ति व व्यासंग ही किती प्रचंड होती याची कल्पना येईल. एखादी टोलेजंग इमारत बांधून उरलेल्या लांकूडफाट्यात व राड्यारोड्यात १०१५ लहान लहान घर सहज व्हावी त्याप्रमाणे हरिभाऊंच्या या अवांतर लेखनक्रियेनेच ग्रंथकार होण्याची महत्त्वाकांक्षा बाळगणाऱ्या ५१४ गृहस्थांच्या कीर्तिरूप इमारती सहज उभारल्या जातील !

हस्ते-परहस्तेमधील अंतर.

हरिभाऊंनी हा सगळा लेखनव्यवसाय केला तो सर्व स्वतः लिहून केला. दुसऱ्याला मजकूर सांगून तो लिहून काढण्याची त्यांना भंवय नसे आणि ते त्यांना बरेही वाटत नसे. ज्या अंतराकरणास स्फूर्ति शाली, त्याच हाताने मजकूर लिहून निघाला पाहिजे, हस्ते आणि परहस्ते या मध्ये जें अंतर तेंच स्वतः मजकूर लिहिण्यात व दुसऱ्याकडून लिहविण्यात आहे, असे त्यांना वाटत असावे. यासंबंधाने रा. रेंदाळकर म्हणतात, हरिभाऊंची लेखणी फार चपल असे, ती नाना विषयांवर चाले. त्याचप्रमाणे ते फार क्षपाट्याने लिहीत. मात्र

अगदी आयत्या वेळाशिवाय त्याच्या हातून काही व्हावयाचे नाही, हे ठरलेले ! आरंभापासून त्यांना आपले सगळे लेखन स्वतः करण्याची सवय. त्यांनी लेखक ठेविलाच नाही. काही अडचणीमुळे त्यांना लिहिणे अशक्य झाले, आणि दुसऱ्याला तोंडी मजकूर सांगण्याचा प्रसंग आला, तर ते त्यांना बरे वाटत नव्हते. त्यांना दिसत नव्हते त्यावेळी एकदा मी “ सूर्यग्रहण ” त्यांना दाखून दाखवीत होतो. माता रणदेवी नदीतीरावरील झाडाखाली बसली असता तिच्या पुत्राचा घोडा तिच्या मोठ्याने तिच्याकडे धावत आला, पण त्या नीचाने-कीर्तिसिगाने-त्याच्या नाकाडवर मुष्टिप्रहार करून त्याला ठार मारले. हा प्रसंग इतका करुणप्रधान आहे की, मला तर थांबवेच लागत होते. पण हारिभाऊंनी डोळे पुश्यात घेऊन नंतर ते म्हणाले, “ असले प्रसंग मला दुसऱ्याला मजकूर सांगून कधीही बढविता आले नसते ! अगदी एकातात मी एकदा असतांच असले प्रसंग माझ्या हातून निर्माण झाले आहेत. ”

हातावरील प्रपंच.

हारिभाऊंनी आपली सर्व पुस्तके, गोष्टी, लेख व निबंध ही रोज रोज थोडी थोडी लिहून समाप्त केली असेही नाही कारण, पद्धतशीरपणाने काम करणे हे त्यांच्या स्वभावास केव्हाही माहित नव्हते. मजकूर लिहिण्यासंबंधात त्यांचा अगदी हातावरचा प्रपंच असे. अगदी गळ्याशी आले म्हणजे ते लिहावयास बसत. ही स्थिति अगदी मधली स्थितीपासून तो अखेरपर्यंत म्हणजे अगदी ३५ वर्षे एकसारखी चालू असे रोज थोडे लिहून शनिवारचा करमणुकीकरिता ते मजकूर तयार करून ठेवण्याचा बेत करीत. पण तो केव्हांच फलद्रूप झाला नाही. हारिभाऊंचे असे फलद्रूप न झालेले बेत किती तरी सांपडतील. “ आपल्या बालपणापासून आपल्या एकंदर चरित्राचे परीक्षण करित गेले तर मला वाटते, फसलेल्या बेताची जी रास दिसेल ती सिद्ध झालेल्या बेतापेक्षा किती तरी प्रचंड असेल ! ” हे ‘मीच्या तोंडचे उद्गार हारिभाऊंचा स्वानुभवच सांगत असले पाहिजेत. पण निदान हारिभाऊंसंबंधात तरी फसलेल्या बेताची रास वाढण्याचे कारण ते आपल्या आवाक्याबाहेर बेत करित, हेच असले पाहिजे.

करमणुकीचा दिवस.

असो. शुक्रवारी, फार झाले तर गुरुवारी पहाटे ते करमणुकीचा मजकूर लिहावयास सुरवात करीत. त्यांची बैठक मोठी दांडगी असे. आठआठ तास-

पर्यन्त ते एकसारखे लिहीत असत. संत सखुबाई नाटक तर त्यांनी दीड दिवसांत लिहिले !

या त्यांच्या स्वभावामुळे त्यांना रात्रीचा दिवस करूनच लिहावे लागत असे. आणि त्यांना शोष थोडी असल्यामुळे ते लवकर उठत व पहाटे मजकूर लिहिण्याच जमवात. ग्रंथलेखनाच्या एकदर ३५ वर्षे काळापैकी पहिल्या वीस वर्षांच्या काळात त्यांचा हा क्रम अभ्याहत चालू होता, पण पुढे दृष्टिमांयामुळे पहाटेचे विशेष काम करणे त्यांना अशक्य होऊन गेले. तेव्हा दिवसाचे अनेक व्याप संभाळूनच हे सर्व काम त्यांना आटपावे लागत असे. या वेळी मनाची स्थिरता मोडण्याचे प्रसंग क्षणोक्षणी उपस्थित होत असतात त्यांचे लिहिण्याचे काम जसा वेळ भिकेल तसे, चालत असे.

कादंबऱ्याच्या कथानकाचे टिपण वगैरे त्यांच्यापुढे केव्हाही नसे. अगदी करमणूक छापण्याचा दिवस आला की आर्थभूषण छापसान्यांतील माणसे मजकुराकरिता आनंदाश्रमात सकाळपासून संध्याकाळी लागवयाची. इकडे नित्याप्रमाणे इतर मंडळी कामकाजांनिमित्त किंवा पुष्कळ वेळां निष्कारणच भेटावयास येण्याचा सपाटा चालूच असावयाचा. त्यांतच आनंदाश्रमाचे कारकून सत्यांना कागद आणावयाचे. इतक्यांत अमुक वाजतां अमक्याला भेटावयाला जावयाचे कबूल केले आहे याची त्यांना आठवण होऊन ते बाहेर जाऊन यावयाचे. जेवणाची तयारी झाली म्हणून झालून बरचेवर निरोप यावयाचे. अशा सर्व गोष्टींत हारिभाऊंच्या लिहिण्यास सुरुवात व्हावयाची. पण त्यांचे दोळे शांत असे की या सर्व भगभंगाचा समाचार घेऊन ते संध्याकाळी मजकूर पुरा करावयाचेच !

टाकातून एकदा अक्षरे गेलीं, कीं, तीं बहुधा फायमच होत असत, व ५१६ तास एकसारख्या लिहिलेल्या मजकुरांत खोडाखोड साधारणतः केव्हाच दिसत नसे. एकदां मजकूर टाकातून निघून गेला कीं तो करमणुकींत छापून आल्या, वर त्यांच्यापुढे यावयाचा. मध्यतरीं रीतीप्रमाणे त्यांचेकडे प्रूफ यावयाचे. पण ते त्यांनी स्वतः पाहिल्याचे प्रसंग आलेच तर ते अपवादादाखलच होत ! स्वतः लिहावयाचे, अगदीं आयत्या वेळीं लिहावयाचे व तेव्हा अगदीं अशा लग्नाहून आणि मजकूर लिहून गेल्यानंतर पुनः हारिभाऊंची व त्यांची दृष्टादृश नाही अशा स्थितींत त्यांच्या कादंबऱ्यांत

कचित् प्रसंगी संविधानकाची, जुळणी विसकटलेली दिसावी, किंवा कित्येक ठिकाणी वस्तुवर्णनांतील प्रमाणशीरपणा बिघडावा, यात काहीं आश्चर्य नाही. पण असे प्रसंग एकंदरीने थोडेच आहेत; याबद्दल मजकुराचा प्रसन्न होण्या-पूर्वीची बरील स्थिति लक्षांत घेतां हरिभाऊंना कोणी विशेष दोष देणार नाही.

हरिभाऊंच्या आयुष्याच्या शेवटच्या तीस वर्षांचे म्हणजे करमणुकीच्या जन्मापासून तो अक्षरपर्यंतच्या काळाचे दहा दहा वर्षांचे तीन भाग पाडले तर त्यांत प्रत्येक भागांत त्यांनी सालीलप्रमाणे ग्रंथरचना केलेली आढळते:—

१८९० पासून १९०० सामाजिक:—पण लक्षांत कोण घेतां। (१८९०—९३)

सगुणाबाईंची आपल्या }
मुलीस व गोविंदरावांची } (१८९१—९४)
आपल्या मुलास पर्जे. }

यशवंतराव सरे. (१८९२—९५)

मी. (१८९३—९५)

जग हें असें आहे (१८९७—९९)

काळ तर मोठा काठिण }
आला व कसे दिवस गेले. } (१८९९)

ऐतिहासिक:—हैसूरचा वाष। (अपूर्ण) (१८९०—९१)

उप:काल. (१८९५—९७)

केवळ स्वराज्यासाठीं. (१८९८—९९)

१९००—१९१० सामाजिक:—भयंकर दिव्य. (१९०१—०३)

आजच (अपूर्ण). (१९०४—०६)

ऐतिहासिक:—रूपनगरची राजकन्या. (१९००—०२)

चंद्रगुप्त. (१९०२—०४)

गड आला पण सिंह गेला. (१९०३)

सूर्योदय. (१९०५—०६)

मध्यान्ह (अपूर्ण). (१९०६—०८)

सूर्यग्रहण (अपूर्ण). (१९०८—०९)

१९१०—१९१९ सामाजिक:—माथेचा बाजार. (१९१०—१२)

कर्मयोग (अपूर्ण). (१९१३—१७)

ऐतिहासिक:—कालकूट (अपूर्ण). (१९०९—११)

वज्राघात. (१९१३—१५)

हरिभाऊनी पहिल्या दहा वर्षांत चार सामाजिक कादंबऱ्या व दोन ऐतिहासिक कादंबऱ्या लिहिल्या, दुसऱ्या दहा वर्षांत दोन सामाजिक कादंबऱ्या लिहिल्या. त्यांतील एक अपूर्णच आहे. या काळात चार पूर्ण व दोन अपूर्ण अशा त्यांना सहा ऐतिहासिक कादंबऱ्या लिहिल्या. तिसऱ्या दहा सालीत दोन सामाजिक व दोन ऐतिहासिक कादंबऱ्या लिहिल्या. त्यापैकी प्रत्येकांतील एक एक कादंबरी अपूर्णच आहे.

यावरून असे दिसून येते की, स. १९०० नंतर हरिभाऊंनी भयंकर दिव्य व मायेचा बाजार या दोनच सामाजिक कादंबऱ्या लिहिल्या. त्यानंतर त्याचें लक्ष ऐतिहासिक कादंबऱ्यांकडेच विशेष असलेले दिसते. दुसऱ्या दहा सालीत प्रायः प्रत्येक वर्षी त्यांनी एक एक ऐतिहासिक कादंबरी लिहिली आहे. त्यांतील सूर्यग्रहण हें कथानकाच्या अनुरोधानें पाहतां वस्तुतः पूर्णच झाले आहे. फक्त माध्यान्ह हीच काय ती कादंबरी अपूर्ण राहिलेली दिसते. म्हणजे दहा वर्षांच्या काळात त्यांनी सात ऐतिहासिक कादंबऱ्या लिहिल्या.

स. १९०० नंतर हरिभाऊंचे सामाजिक कादंबऱ्यांकडाले चित्त कमी काे झाले असा साहाजिकच प्रश्न उद्भवतो. त्याचें निश्चिन उत्तर देणे अर्थातच शक्य नाही. या काळात सुधारणा लोकांच्या काहीशा अंगवळणी पडत चालल्या. अर्थात् सामाजिक चळवळीचा तितका जोर कमी झाले. या परिस्थितीचाही हा परिणाम असेल. पण साधारणतः असे दिसते की, समाजांतील विद्यमान व पुढील दहावीस वर्षांच्या काळातील विचारपरिवर्तन त्यांनी आपल्या १९०० पूर्वीच्या कादंबऱ्यांतच चित्रित केली. या पुढच्याही काळाचा सद्यःस्थिति रेषाटीत बसणें म्हणजे समाजाचे लक्ष त्या काळाकडे वेधून त्यास सद्यःस्थितीकडे दुर्लक्ष करण्यास लावण्याप्रमाणे होणार आहे असा विचार त्यांच्या मनांत आला असावा. म्हणूनच ते ऐतिहासिक कादंबऱ्यांकडे वळले असावेत. ऐतिहासिक कादंबऱ्यांच्यायोगाने समाजास सद्यःस्थितीची व पूर्वस्थितीची तुलना करता येऊन दोहोमधीलही चांगल्या गोष्टींचा मलाफ करता येतो. आजच्या आणि यापुढें पच सिस वर्षांनी होणाऱ्या सद्यःस्थितीचे विवरण केल्यानंतर पूर्वस्थितीचे सिंहावलोकन करणेच त्यांना इष्ट वाटलें असावे.

स. १९१३ सालानंतर हरिभाऊंच्या हतुन फारच थोडी ग्रंथरचना झाली याचे कारण अर्थातच त्यांच्या आवडत्या मुलीच्या मृत्यूने त्यांच्या मनःस्थैर्ष्याचा सर्वस्वी बिघाड झाला हेंच असले पाहिजे.

प्रकरण नववें.

परीक्षेची वेळ.

धामधुमीचा काळ.

हरिभाऊंची करमणूक निघाली त्या वेळचा काळ मोठा धामधुमीचा होता. संमतिवयाच्या कायद्याने त्याच वेळी मतभेदाची धुमश्रुती माजली होती. पंडिता रमाबाईंच्या शारदासदनाने स्त्रीशिक्षणास विरोध करणाऱ्या पक्षास सुधारकांवर मारा करण्यास एक नवीन हत्यार मिळाले ते या वेळीच होय. पंचहौदमिशनमधील चहाप्रकरण उपस्थित होऊन बेचाळिसावर ग्रामण्य घालण्याची चळवळ कित्येक धर्माभिमान्यांनी सुरू केली ती या वेळीच होय. स. १८९१ सालचे स्थानिक वर्तमानपत्राचे त्या वेळेचे अंक पाहिले तर त्यांत बराल तीन बाबींशिवाय दुसरा विषय क्वचितच आलेला दिसेल. हरिभाऊ हे संमतिवयाच्या कायद्यास अनुकूल होते. व त्यांचे चुःते अण्णसाहेब हे प्रति-कूल होते. आनंदाश्रमांतिल तिसऱ्या मजल्यावर या भिलाविरुद्ध जोराची चर्चा चालावयाची तर दुसऱ्या मजल्यावर हरिभाऊंच्या स्नेही मंडळींत, हे भिल पास झालेच पाहिजे, हे मत आग्रहाने प्रतिपादन करण्यांत यावयाचे. चुःतेपुःणे असे एकमेकाविरुद्ध बाजूस होते तरी त्यांच्या प्रेमभावाने यत्किंचित्ही व्यत्यय आला नाहीं हे लक्ष्यांत ठेवण्यासारखे आहे. त्या वेळीं घोःघरच्या वडालघान्या माण-सांनी अशा प्रकारची सहिष्णुता दाखविली असती तर जुन्यानव्यांतिल झगड्या-मुळे पुणे शहरांतिल ज्या कित्येक कुटुंबावर असमाधानाची व धुसफुर्षाची रुग्ण-च्छाया पसरली होती ती नाहीशी होऊन त्यामुळे सर्वांसच सुख लागले असते. फार कशाला, सहिष्णुतेच्या बाबतींत हरिभाऊंचे वडाल अण्णसाहेबांप्रमाणेच असते तर हरिभाऊंचा जीवनक्रम बराने वेगळ्या प्रकारचा झाला असता.

शारदासदन.

संमतिवयाच्या कायद्याप्रमाणेच शारदासदन हाही विषय त्या वेळीं तीव्र मतभेदाचा झाला होता. या सदनाच्या स्थापक पंडिता रमाबाई या मोठ्या कर्तृ-

त्ववान्, करारी व तेजस्वी बाई होत्या. हरिभाऊंना या बाईबद्दल फार आदर वाटे. स्त्रीशिक्षणाच्या कार्यास त्यांच्यासारखी विदुषी स्त्री मिळाली याबद्दल प्रगमनशील समाजास त्या वेळीं एक प्रकारें आनंद वाटला. पण हा आनंद फार वेळ टिकणारा नव्हता. कारण या बाईंनीं त्रिस्ती धर्माची दीक्षा घेतली, असल्यामुळें त्यांच्या स्त्रीशिक्षणविषयक प्रयत्नाकडे समाज साशंक दृष्टीनें पाहूं लागला व त्यामुळें अखेर या बाईंचें जें तेज मालविलें तें कायमचेंच मालविलें. हिंदू धर्मांत राहूनच पंडिताबाईंनी आपलें स्वीकृत कार्य चालविलें असतें तर आज स्त्रीशिक्षणाची स्थिति आढे यापेक्षा किती तरी पट चांगली दिसली असती. बाई मोठ्या बुद्धिवान्, कर्तृत्ववान् व करारी होत्या. यामुळें पुणें शहरातील प्रगमनशील गृहस्थांवर या बाईंचें मोठें वजन असे. पण पुढें त्रिस्तीधर्म प्रसाराकडेच त्यांचें लक्ष अधिक लागून शारदासदनांतील तुळशीचें झाड लाथेनें उडाविण्यापर्यंत त्यांची मजल गेली तेव्हां कित्येक गृहस्थांना त्यांच्या संस्थेशी असलेला आपला संबंध तोडून टाकावा लागला. हरिभाऊंनाही या बाईबद्दल पूज्य बुद्धि वाटे, पण पुढें त्यांच्या आयुष्यक्रमास वरीलप्रमाणे वळण मिळाल्यामुळें त्यांचा बाईंशीं असलेला स्नेह अर्थातच कमी झाला.

चहाप्रकरण.

तिसरी गोष्ट पंचहोद मिशनमधाल चहाप्रकरण. यांतही हरिभाऊ होतेच. ज्या दिवशीं हें चहापान झालें त्या दिवशींच हरिभाऊंचे एक चुलतभाऊ वारल्यामुळें त्यांना या समारंभास हजर राहतां आलें नाहीं. तरी त्यांचें नांव बेचाळिसांत प्रसिद्ध झालेंच. मी हजर नव्हतो असें तूं प्रसिद्ध कर, असें हरिभाऊंच्या वडिलांनीं त्यांना सांगितलें. पण हरिभाऊंनीं तें ऐकलें नाहीं. मी हजर नसलों तरी तेथें हजर रहाण्याचें मीं कबूल केलें होतें, त्याअर्थीं आपण सांगतां त्याप्रमाणें मजकूर मला प्रसिद्ध करतां येत नाहीं असेंच त्यांनीं वडिलाना सांगितलें. वडिलाना असें सडेतोडपणाचें उत्तर देण्याचा हरिभाऊंच्या हयातीत हा येवढाच प्रसंग असला पाहिजे !

प्रथम कुटुंबाचें निधन.

सुधारकाविरुद्ध काहूर उठण्याची पुणें शहरांत अशी जणूं काय पर्वणीच आली, त्याच सुमारास हरिभाऊंचें पहिलें कुटुंब वारलें आणि हरिभाऊंच्या परीक्षेची वेळ आली ! हरिभाऊंचे वय या वेळीं सुमारे अष्टावीस वर्षांचें होते. आज या

वयाचे प्रथम वर शेकडो सांपडतील. पण त्या वेळी लभें लवकर होत असल्यामुळे हें वय चांगले मोठ्या बिजबराचें असें गणलें जाई. हरिभाऊंच्या मातुःश्रीं माघ-मासांतच वारल्या. त्यांच्या प्रथम पत्नीने इहलोकची यात्रा संपविली ती याच महिन्यांत। त्यांची आवडती व एकुलती एक कन्या त्यांना शोकसागरांत लोटून याच महिन्यांत परलोकवासां झाली। याचप्रमाणे त्यांचे वडील व चुलते यांच्या-वरही विधुर ह्येण्याचा प्रसंग त्यांच्या अट्टाविताव्या वर्षांच आला। हें दुःखाचे प्रसंग घडून येण्याचे बाबतीत असा पद्दतशीरपणा कां असावा हे कोडे कोण उकलणार ?

हरिभाऊंचें पहिले लग्न त्यांच्या वयाच्या सोळाव्या वर्षी झालें. त्यांची प्रथम पत्नी ही कै. दामोदर विद्याधर गोखले याची कन्या होय. मधुराबाई ऊर्फ रमा-बाई या फार सालस होत्या. त्यांना तीन अपत्य झालें, पण त्यांपैकीं कोणीही जगलें नाहीं. तिसऱ्या बाळंतपणाच्या वेळेस पहिल्या पांच दिवसांतच त्यांची तळवेत बिघडली औषधोपचार चालू होतेच. पांचव्या दिवशीं डॉक्टर प्रकृति पाहून, आता काहीं घाबरायास नको, म्हणून सांगून गेले आणि दोन तासांतच बाईचें देहावसान झालें। रमाबाई निवर्तल्यावर त्यांचें बालक त्यांच्या पश्चात् दोन महिनेच होतें. या प्रसंगानें हरिभाऊंना फारच दुःख झालें, हे सांगावयास नकोच.

तिघेही विधुर झाले.

याच वेळीं हरिभाऊंच्या दोन जिवलग मित्रांच्याही बायका मरण पावल्या. त्यांपैकी एक तर हरिभाऊंच्या बायकोप्रमाणेंच बाळंतपणांत मरण पावली. तिघेही सुधारक मताचे, तेव्हां अर्थातच आतां पुढें कोणता मार्ग आक्रमावा हा प्रश्न त्यांच्या पुढें आला. घरांतली मंडळी हरिभाऊंच्या जबळ लग्नाच्या गोष्टी काढूं लागली, पण त्यांनीं, मला लग्न करावयाचें नाहीं, असें सांगितलें. हरिभाऊंचा स्वभाव घरांतल्या मंडळींना माझीत होता. तेव्हां हा आतां “ नाहो ” म्हणतो तेव्हां सरोस्तरच लग्न करणार नाहीं असें वाटून सर्वांचीं अंतःकरणे दुःखित झालीं. याप्रमाणें सरासरी वर्ष गेलें तरी हरिभाऊंचा निश्चय काहीं बदलत नाहीं असें पाहतांच घरच्या मंडळींना फार काळजी वाटूं लागली. वस्तुतः आपण सुधारकी मताचे, तेव्हां आपण वास्तविक पुनर्विवाह केला पाहिजे. बरें, तें आपल्या हातून झालें नाहीं आणि आपण जुन्या पद्दतीप्रमाणेंच लग्न केलें तरी घरांतल जुन्या-नव्यांतील सगड्यामुळें आपल्या पहिल्या बायकोस जसा त्रास झाला तसाच

दुसऱ्या बायकोसही होणार, असा विचार मनःत येऊनच त्यांनीं लग्न करावयाचें नाहीं असा निश्चय केला असावा. पण या वेळीं एक विशेष गोष्ट घडून आली. त्याच्या वडिलांच्या मातुःश्रुती याच वेळीं आजारी पडल्या. 'मी लग्न करीन' अशी कबुली तुझ्या तोंडून आल्या! शिवाय मला सुखाने मरण येणार नाहीं' असें हरिभाऊंना जवळ बोलवून आज्ञांनीं सांगितलें. झालें, हरिभाऊंना पाहून फुटला आणि " बाळपणापासून ज्यांनीं आपल्याला अत्यंत प्रेमानें वाढविलें त्यांनीं कोणत्याही गोष्टीचा हट्ट धरून अगदीं चागा करण्याची पाळी आणली तर आपण आपलें मन आवरून त्याच्या इच्छेप्रमाणें करण्याला प्रवृत्त होतो हें अंतर्गूढ प्रेमांमुळेच होय " हे 'मी' चे उद्गार त्यांनीं अन्वर्थक केले ! त्याचे दोन स्नेही हरिभाऊ काय करतात याचीच वाट पहात बसले होते. हरिभाऊंनी अशा रीतीनें मार्ग मोकळा करून दिल्यामुळे त्यांनींही पुनः यथाविधि गृहस्थाश्रमाचा स्वीकार केला !

सुधारकाचें पिल्लें.

यासंबंधांत हें जरूर ध्यानांत ठेले पाहिजे कीं, हरिभाऊंचें मत प्रथम-पासूनच सुधारणा सावकाशांनीं झाली पाहिजे असें होतें. " कोणचीहि गोष्ट सावकाशी सावकाशीने जितकी होईल, तितकी एकदम दाडगाईने होणार नाहीं." (मी, प्र० ६०) असें त्यांनीं आपलें मत स्पष्ट रीतीनें प्रतिपादन केले आहे. त्यांचें दुसरें लग्न होण्यापूर्वीच पाच वर्षे त्यांनी गणपतराव कादंबरीत " ज्या गोष्टी समाजास फार त्याज्य अशा वाटतात त्या बळजबरीने अमलात आणणे हें समाजाच्या हिताला अपायकारक आहे. त्या सावकाश व आपोआप प्रचारात आल्या म्हणजे फार हितावह होत." तरी पण स्वतःच्या वर्तनाचे हरिभाऊ केव्हाही समर्थन करीत नसत. याप्रसंगी थोडें धडाडीचें वर्तन आपल्या हातून होते तर फार चांगलें झालें असतें, असेच त्यांना वाटे. यावेळीं सुधारकात ते प्रमुख गणले गेले नव्हते तरी त्यांची बरीच प्रसिद्धी होती. श्रीधर विठ्ठल दाते हे तर त्यांना " सुधारकाचें पिल्लें " म्हणत ! असो. याप्रमाणें त्यांचा द्वितीय विवाह झाल्या-नंतर येथील एका धर्माभिमानी पत्रात त्याविरुद्ध टीका आलीच. हरिभाऊंचे श्वशुर रा. बळवंतराव चोळकर हे जुन्या मताचे व मोठे स्नानसंध्येशीक असत. त्यांच्या पुजेला पाच तास लागत असत. हरिभाऊ सुधारक मताचे आहेत हें त्यांना ठारुळ होतें. पण ते यासंबंधानें बोलताना प्र० पानसे याजपार्शी

परीक्षेची वेळ.

म्हणाले होते की "आतां जुनें काय राहिलें आहे! आतां आगगाडींत सुद्धां माणसें फराळाचे सार्कें लागली!" धर्माभिमानां पत्रांत "एका बोलक्या सुधारकांनीं बागेत हळूच जाऊन लग्न केलें, आश्चर्य हें की, एका धर्मभोळ्या व चार घटका नाक धरून बसणाऱ्या गृहस्थानें आपली ११ वर्षांची मुलगी त्याला दिली." असा मजकूर प्रसिद्ध झाला होता.

इकडे आड आणि तिकडे विहीर.

हरिभाऊंच्या नवीन पत्नी रमाबाई या त्या वेळेच्या मानाने बऱ्याच शिकल्या होत्या. किंबहुना प्रो. पानसे यांनी मुलीला चांगलें लिहितां वाचतां येतें हें पाहूनच ती पसंत केली होती. लग्न झाल्यानंतर त्यांनी रमाबाईंना कांही पुस्तकें वाचावयास दिली होती. पुस्तकें वाचून झालीं नाहींत तर लग्न परत करूं, असाही त्यांना धाक घातला होता! पण हें असें किती दिवस चालणार! जुन्या पद्धतीचा किंत्ता एकाग्रतेनें गिरावेणाऱ्या दहा माणसांच्या कुटुंबात जिला धाक दासवावयाचा सर्वानाच अधिकार, अशा नवीन मुलीस लिहिणे वाचणे कसें चालवितां येणार!

हरिभाऊंची वस्तुतः आनंदाश्रमात रहाण्याची सोय होती, इतकेंच नव्हे तर तेथेच त्यांनीं सहकुटुंब रहावे अशी महादेव चिमणाजीचा योजनाही होती. पण हरिभाऊंच्या अनिश्चयामुळे म्हणा किंवा भिडस्तपणामुळे म्हणा, त्यांच्या हातून तें झालें नाही. यामुळे "आम्हांला इकडे आड आणि तिकडे विहीर असें झाले आहे. घरच्या माणसाचीं बोलणी टाळायला जांव तर यांची मर्जी जाते, यांचा संभाळावी तर त्यांची जाते" (मां प्र. ५२) असे रमाबाईंनीस होऊन त्यांना बराच त्रास सोसावा लागला असल्यास त्यात काही नवल नाही.

विलक्षण भिडस्तपणा.

हरिभाऊंनी याच वेळी आनंदाश्रमात ससार धाटला असता तर वडिलांचा त्याचेवर वाईटपणा आला असता. पण हरिभाऊ वागले त्या रीतीनें तरी त्यांना वडिलांचा चांगुलपणा कोठें संपादतां आला! हरिभाऊ इतके जपून वागत होते तरी "तो कसा कां वागेना! आमच्या हातचा पार्थिव त्यानें लाथेनें उडवून दिला नाही म्हणजे मिळविली!" असेंच त्याचे वडील म्हणत असत. यांत त्याचा दोषही नव्हता. ते एकधोरणी असल्यामुळे कांही घेवाण देवाण करून तडजोड पाडणें त्यांच्या स्वभावाला अशक्य होतें. हरिभाऊ गाद्याकारांनीं कसेही वागले तरी त्यांचीं मतें नानासाहेबांना पूर्ण माहीत होती. अशा स्थितीत नुसत्या बरकरणीं वागणुकीने त्यांचें समाधान कसें व्हावें! वडिलांच्या एकधोरणीपणाचेंच अनुकरण करून हरिभाऊंनीं आरंभापासूनच आपली वेगळी व्यवस्था ठेवली असती तर तें सर्व दृष्टींनीं श्रेयस्कर झाले असतें. पुढे काही वर्षांनी तरी त्यांना असें करावें लागलेंच. असो. हरिभाऊंसारख्या जनमिळाऊ माणसांच्या हातून यापेक्षां वेगळें वर्तन झालें असतें तरच आश्चर्य होतें.

प्रकरण दहावें.

आनंदाश्रम.

वस्तुसृष्टीतील अद्भुत !

हृग्भिर्भाऊंचे चुलते अण्णासाहेब यांनी आनंदाश्रमावर हरिभाऊंची स्थापना केल्याचें य.पूर्वीच सांगितलें आहे. ही संस्था म्हणजे वस्तुस्थितीतील एक अद्भुत गोष्टच होय. या संस्थेचे स्थापक कै० वा० महादेव चिमणाजी आपटे याचा आयुष्यक्रम पहाता त्यांनी जुन्या पंथाचे वैदिक, शास्त्री, सन्यासी, वगैरेकरिता व जुन्या संस्कृत ग्रंथांच्या प्रकाशनार्थ एक संस्था काढण्यांत आपल्या सर्व द्रव्यांचा विनियोग करावा याबद्दल कोणासही आश्चर्यच वाटे. भाड्यात जी वस्तु प्रथम ठेवावी तिचा वास त्याला लागतो असें जें म्हणतात तें पुष्कळ वेळा मोठ्या विचित्र रीतीने प्रत्ययास येतें; त्यातीलच हे एक उदाहरण असावें. अण्णासाहेब प्रथम सुधारक म्हणून, विशेषतः पुनर्निर्वाहाचें पुरस्कर्ते, म्हणून समाजापुढें आले. त्यांचा पुढील आयुष्यक्रमही जुन्या पंथाला कोणत्याही प्रकारचा पोषक असा नव्हता. त्यांनी आपला द्रव्यनिधि वस्तुतः एकाद्या आधुनिक तऱ्हेने चाललेल्या शिक्षणसंस्थेस किंवा एकाद्या सुधारणाप्रचारकसंस्थेस द्यावयास पाहिजे होता. पण तसें न करितां त्यांनी जुन्या पद्धतीप्रमाणेंच तो वैदिक, शास्त्री, सन्यासी वगैरेच्या सहाय्यार्थच बंचला. याचें कारण, जुन्या संस्कारांचा त्यांच्या प्रथम वर्गांत त्यांच्या मनावर उमटलेला ठसाच असावा असें वाटतें. चतुर्थाश्रम घेण्याचा त्यांचा बेत पूर्वी-पासूनच ठरला होता. आनंदाश्रमाचा सर्च चालण्यास अवश्य असलेली रक्कम जमताच चतुर्थाश्रम घेऊन आश्रमांत रहावयाचें असा त्यांचा संकल्प झाला होता. संस्थेला यदाकदाचित् अधिक पैशाची जरूरी पडली तर चतुर्थाश्रमांतही धाकली करण्याचें त्यांनी ठरविलें होतें ! सरोस्वरच ही त्यांची इच्छा मूर्तस्वरूपांत आली असती तर वस्तुसृष्टींत एका अद्भुताचा प्रयत्न प्रयोग घडलेला लोकांना वयास सांपडला असता !

आपटेघराण्याचा अभिमान.

या आश्रमाच्या दोन उपयुक्त शाखा म्हणजे विद्यार्थीगृह व ग्रंथप्रकाशन या होत. विद्यार्थीगृहांत कोंकणस्थांची, गरीब व होतकरू मुलें विद्याभ्यासाकरिता ठेवून त्यांचें पालनपोषण करावें, असा माधवरावजीचा संकल्प होता. त्याचप्रमाणे अप्रकाशित पण चांगल्या नामांकित संस्कृत ग्रंथांचें या आश्रमाच्या विद्यमानें प्रकाशन व्हावें असाही त्यांचा हेतु होता. आश्रमातील या दोन उपयुक्त शाखा हरिभाऊंनी त्यांच्या इच्छेप्रमाणें त्यांच्या पश्चात् पचवीस वर्षेपर्यंत चालविल्या व इल्लींही त्या तशाच चालूं आहेत. आपल्या आपटे घराण्यातील मुलें मूर्ख निपजूं नयेत, असाही माधवरावजीचा विद्यार्थीगृह काढण्यात एक उद्देश होता. त्या उद्देशानुसार माधवरावजींच्या तिन्ही भावांचे मुलगे आनंदाश्रमांत विद्याभ्यासाकरिता राहून गेले. त्यातील कित्येकांचें थोडें थोडकें शिक्षणही झालें. पण अण्णासाहेबांनी केलेल्या या सोयीचा फायदा घेऊन नावलौकिकस चढलेला असा अद्याप एकही मुलगा निघाला नाहीं ! हा विलक्षण योगायोगच म्हटला पाहिजे.

हरिभाऊंना आनंदाश्रमासारखी संस्था मिळाल्यामुळें त्यांना बरेंचसें स्वास्थ्य आलें. त्यांच्या आयुष्यास निश्चितपणा येण्यास या संस्थेचें सहाय्य झालें. ग्रंथलेखनाच्या कामास स्वस्थपणाची व सुखसोयीची अनुकूलता लागते ती या आश्रमानें त्यांना लाभून दिली. पण ही संस्था चालविणाराने जुन्या पद्धतीनेच राहिलें पाहिजे, असा निर्बंध असल्यामुळे हरिभाऊंना, स्वतःस संमत वाटणाऱ्या प्रगमनशील गोष्टी आचरणांत आणण्याचा मार्ग कायमचाच बंद झाला. जीं मते आपण प्रतिपादीत आलों त्यांचें आचरण होण्याचे कामी अशा रीतीने आपण कायमचा बंधारा घालून घेतला ही गोष्ट हरिभाऊंच्या मनास अर्थांतच जाचक झाली असली पाहिजे. पण वडीलधाऱ्या माणसाचे प्रेमपाश तोडून स्वमताभिमानास अनुरूप असें आचरण करण्यास प्रवृत्त होण्यासारखी धडाडी आणि नियहत्यांच्या अंगी नसल्यामुळे या जाचाचा प्रतिकार त्यांना करितां आला नाहीं.

कर्तव्य कीं श्रद्धा !

हरिभाऊंच्या सद्दवासानें आणि साहचर्यानें ज्या आश्रमाचें नांव अन्वर्थक झालें त्या आश्रमाची व्यवस्था पाहण्याचें काम हरिभाऊंनीं पंचवीस वर्षे केले. येथील निरनिराळ्या प्रकारचे विधि, व्रतवैकल्ये, उत्सव, कथाकीर्तनें, वगैरे सर्वांची व्यवस्था हरिभाऊ अगदीं यथासांग रीतीनें करीत. या सर्व गोष्टी ते

अंगीकृत कर्तव्य म्हणून करीत किंवा अंतःकरणपूर्वक श्रद्धेनें करीत यासंबंधानें एकमत होणें अर्थातच शक्य नाही. तें कसेंहि असलें तरी आपलें ज्यांनीं पितृवत् पालन केले त्या आपल्या चुलत्यांच्या इच्छेप्रमाणें त्यांनीं ही संस्था पंचवीस वर्षे निर्वेध रीतीनें चालविली व ते त्यांच्या ऋणांतून मुक्त झाले. हे त्यांनीं कर्तव्य म्हणूनच केले हे पुढें एका प्रकरणांत डॉ. पॉल ज्युसेन यांचा जो उतारा दिला आहे त्यावरून लक्षांत येईल.

महादेव चिमणार्जीचा दृष्टान्त.

आनंदाश्रमाचें काम सोडून द्यावें असे हरिभाऊंच्या मनांत वरचेवर विचार येत होते. पण तसे करणें हे काही सोपें काम नव्हतें. त्यांच्यावर ती एक मोठी जबाबदारी होती. या संस्थेच्यामुळे आपल्या सामाजिक मताचा सर्वस्वी कोड-मारा होतो असें त्यांना एकीकडून वाटे तर दुसरीकडून ज्यांनीं आपलें पुत्रवत् पालन केले त्यांनीं आपल्या सुप्रन केलेली कामगिरी अर्धवर कशी टाकून द्यावी, अशी त्यांच्या मनांत वरचेवर धडपड चाले. कित्येक वेळां संस्थेचें काम सोडून देणेंच श्रेयस्कर आहे, असाही त्यांचा निश्चय झाल्यासारखा होई. अशाच एका प्रसंगीं “ हें काम सोडूं नये ” असा त्यांना अण्णासाहेबांचा दृष्टान्त झाला. तेव्हापासून या बाबतीत त्यांनीं आपल्या मनाची चलाबिचल होऊं दिली नाही. हरिभाऊंचा स्वप्नावर व दृष्टान्तावर विश्वास होता. अशा गोष्टीवर विश्वास बसणें न बसणें हें सर्वस्वी त्यांचा, जसा ज्याला अनुभव येईल त्यावर अवलंबून असतें. स्वप्न आणि दृष्टान्त हे पुष्कळ वेळां भावी स्थितीचे पूर्वं ज्ञान करून देण्याचे कामी साहाय्यभूत होतात असा आपल्या आयुष्यक्रमात हरिभाऊंना अनुभव आला असला पाहिजे. त्यामुळेच त्यांचा अशा गोष्टीवर पुष्कळ वेळां विश्वास असल्याचें दिसून येत असे. पण लक्ष्यात कोण घेतो, मी, भयंकर दिव्य वगैरे त्यांच्या कादंबऱ्यात पुढील स्थितीचें ज्ञान करून देणारीं स्वप्ने पडल्याचे जे कित्येक ठिकाणीं निर्देश आहेत तेहि हरिभाऊंचा अशा गोष्टीवर विश्वास असल्याचेच द्योतक होत.

ग्रंथप्रकाशन.

आनंदाश्रमांत जुन्या नव्या पंथाचे यती, संन्यासी, शास्त्री वगैरे अनेक प्रकारचे लोक येत. पण हरिभाऊंच्या प्रेमळ व मनमिळाऊ स्वभावामुळे सर्वांचें आदरातिथ्य यथास्थित हेऊन कोणाचेंहि असमाधान होण्यास जागा रहात नसे.

आनंदाश्रमात तैलंगणातील विद्वान् शास्त्री पाडिन पुष्कळ वेळां येत, त्यांच्याशी हरिभाऊ संस्कृतात बोलत. हरिभाऊंचे संस्कृत चांगले असे, त्याचा त्याना अशा वेळी चांगला उपयोग होत असे. विशेषतः त्यांच्या या गुणाचा उपयोग आश्रमाच्या ग्रंथप्रकाशनाच्या शास्त्रसंबंधात उत्कृष्ट झाला. त्यांच्या पंचवीस वर्षांच्या अमदानीत ही शास्त्रा चांगली रंगरूपाला आली. आनंदाश्रमाच्या विद्यमाने प्रकाशित झालेल्या ग्रंथांपैकी "सर्वदर्शनसंग्रह" हा ग्रंथ हरिभाऊंनीच संपादिला होता. आणि त्यानी आपल्या आयुष्यक्रमात जर काहीं संपादन केले असेल तर ते सर्वदर्शनसंग्रह हेंच होय. त्याच्या कादंबऱ्यांतही हाच संग्रह पाहून वाचकांचे मन चकित होऊन जाते।

याति, संन्यासी यांच्या गमती.

आश्रमात निरनिराळ्या ठिकाणचे यती, संन्यासी, उतरावयास येत. त्यांच्या एकेक गमतीदार गोष्टी हरिभाऊंस पहावयास सापडत. एकदा एक स्वामी दोन दिवस आश्रमात जेवले व पुढे जेवावयास बाहेर जाऊ लागले. आपण जेवावयास बाहेर का जाता! असा त्याना प्रश्न केला. तेव्हा त्याना सांगितले की, तुमच्या घरीं गाय व्याली असल्यामुळे तुम्हाला सोयर आहे।

कांही स्वामी पेशास हात लावीत नसत. पैसा घ्यावयाचा असला की तो वस्त्रात बाधून दिलेला घेत असत. कोणी एक स्वामी तोंडात बाण ठेवीत व तो पूजेच्या वेळेस काढून त्याची पूजा करित व पुन्हां पहिल्या जागी नेऊन ठेवीत ! एकदा एक स्वामी आले. त्यांनी पानातील पहिल्याच वाढीचा काला करून झाला व पुन्हा कांहीं एक घेतले नाही. तेव्हा हरिभाऊना फारच वाईट वाटले. स्वामींनी ही पद्धत आधी माहीत असती तर त्यांना चांगले चांगले पदार्थ त्यांनी प्रथमच वाढविले असते. या स्वामींनी कांहीं पैसे घ्यावेत, छाट्या घ्याव्यात किंवा निदान कांहीं संस्कृत ग्रंथ तरी घ्यावेत अशी हरिभाऊंची इच्छा होती. पण त्यांनी यापैकी कशाचाही स्वीकार केला नाही. आनंदाश्रमात येणाऱ्या संन्याशांमध्ये असे निरपेक्ष व निस्पृह गृहस्थ फारच थोडे येत. हे स्वामी जे एकदा गेले त्यानंतर त्यांचे पुन्हा कधीहि दर्शन घडले नाही.

एक स्वामी आले. त्याचीं एकेक वस्तानें फारच कठीण होती. आंघोळ केल्यानंतर शूद्राचें तोंड पहावयाचें नाही, जेवण अंधागत जेवावयाचें, व जेव-

तांगा एकेक घास लोकांनीं त्यांच्या हातात दिला पाहिजे ! असे त्यांचें विचित्र नियम असत. आनंदाश्रमातून या स्वामीना एक दिवसांतच गाशा गुंडाळून निघून जावें लागलें.

एकदा एक पाहुणे आले ते दागदाग पाय आपटीत मालकाचा शोध करूं लागले. त्याबरोबर हरिभाऊंनी पुढें होऊन त्याची विचारपूस केली. तेव्हा ते गृहस्थ, आपल्याला काय पाहिजे, काय नाही याबद्दल हुकूम करण्याच्या आवा-
जानें गुरकावूं लागले. मनुष्यस्वभावाचें निराक्षण करण्यांत पटाईत असलेल्या हरिभाऊंसही त्यांच्या या वृत्तीचें कारण समजेना. या मनुष्याचे डोकें वगैरे फिरलें असेल अशा समजूत होऊन हरिभाऊंनी त्याची सर्व व्यवस्था नीट रीतीनें ठेविली. शेवटी ' आनंदाश्रम ' नावाची पुण्यात एक खानावळ आहे, त्या खाणा-
वळीत आपण आहोंत असें हा गृहस्थ समजत असल्याचें हरिभाऊंच्या लक्षात आलें !

माणसांची रहदारी.

आनंदाश्रमात हरिभाऊंकडे सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत खो दिल्यासारखी एकामागून एक माणसें येत. पण हरिभाऊंना माणसांचें वेड इतकें होते की, स्वतांची कितीहि गैरसोय झाली तरी ते कोणास कधीहि दुखवीत नसत. जो भेटावयास येई त्याच्याशीं शातपणानें बोलून ते त्याचा परामर्श घेत. कोणाच्या अंतरीची कोणतीहि व्यथा असो, ती हरिभाऊंपाशीं निवेदन करण्याकरिता यावयाचें असा पुढें पुढें तर कित्येक लोकांचा अगदीं क्रमच ठरल्यासारखा असे. हरिभाऊ मात्र आपली व्यथा कोणापाशींहि कधीं सांगवयाचे नाहीत. प्राये-
काच्या मागें त्याची स्वतांची भगभग आहेच. आपण आणखी त्यांत भर कशाला घाला, असें ते नेहमीं म्हणत. त्यांच्या वेळेवर मात्र कोणीहि स्वामित्व गाजवावें असा त्यांच्या आर्मी विलक्षण भिडस्तपणा होता.

नाटपेड भानगडी.

हरिभाऊंच्या मागें हा नुसता माणसांच्या रहदारीचा सत्तेमिरा असे असें नसून इतरही अनेक नाटपेड भानगडी असत. पुण्यांत कोणतीहि संस्था निघो, हरिभाऊ पत्रांतील श्रीकाराप्रमाणें त्या संस्थेचे एक सभासद असावयाचेच, एखाद्या संस्थेचे सेक्रेटरी, दुसऱ्या संस्थेचे अध्यक्ष, तिसरीचे उपाध्यक्ष, चवथीचे

नियामक अशाप्रमाणें प्रमुख स्थानावर नेमून घेण्याची मनुष्यास एकदा संवय होत गेली म्हणजे त्या चक्रांत तो कायमचाच अडकला जातो. इतक्या संस्थांचें काम एकाच्या हातून होणें अर्थातच अशक्य असतें, यामुळें पुष्कळ संस्थांची पुरस्कर्ती व प्रमुख म्हणून जीं माणसें गणलीं जातात त्यांची प्रसिद्धी व हातून प्रत्यक्ष होणारें काम हें बहुधा व्यस्त प्रमाणांतच असतें. कोठल्याही संस्था ध्या, त्या सर्वांत शहरांतील प्रमुख व पुढें पुढें असणाऱ्या दहा पाच माणसांपैकी आलटून पालटून एक दोन किंवा तीन असे मभासद असावयाचेच. यापेक्षा एका माणसानें दोन तीन संस्थापेक्षा अधिक संस्थांचे मभासद व्हावयाचें नाहीं असा मभासद होणाऱ्यांनीं किंवा त्यांना मभासद करणारांनीं निर्बंध ठेविल्यास तो सरोखरच उभयपक्षीहि हितावह होईल. शेंकडें संस्थांशी मनुष्यानें संबंध ठेवला तरी अखेर एक दोन संस्थांच फार तर त्यास आपल्या कर्तृत्वाचा ठसा उमठविणें शक्य असतें. हरिभाऊंचेच उदाहरण पाहिलें तर अनेक संस्थांशीं कोणत्याना कोणत्या स्वरूपांत त्याच संबंध असला तरी त्यांच्या नावाचें साहचर्य ज्या संस्थेशीं जोडले जाईल अशी फक्त एकच संस्था निघेल. आणि ती नूतन मराठी विद्यालय हीच होय. अनेक संस्थांत धावाधाव करण्यापेक्षा एक दोन संस्थातच स्थिरतेनें व एकतानतेनें काम करणें परिणामी अधिक श्रेयस्कर ठरतें. हें तत्त्व समाजांत प्रमुख गणलेल्या व्यक्तींनीं लक्षांत ठेवल्यास त्यापासून सर्वस्वी हितच होईल.

प्रकरण अकरावें.

आणखी दोन संस्था.

नूतन मराठी विद्यालय.

आनंदाश्रमाप्रमाणेच हरिभाऊंचा सुमारे ३०-३५ वर्षे संबंध होता अशा दुसऱ्या एका संस्थेचा येथे निर्देश करणे अवश्य आहे. किंबहुना तो निर्देश करण्याचे चुकल्यास, हरिभाऊंनी आपल्या आयुष्यक्रमांत केलेला एक अत्यंत महत्त्वाचा कार्यभाग नमूद न केल्यासारखे होईल. ती संस्था म्हणजे नूतन मराठी विद्यालय ही होय. शास्त्रीबुवांनी स्थापन केलेल्या न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये लाइफ मेंबर म्हणून काम करण्याची हरिभाऊंची फार इच्छा होती. पण ते पदवीधर नसल्यामुळे व पदवीधराशिवाय कोणासही लाइफ मेंबर घ्यावयाचे नाही, असा सोसायटीचा निर्बंध असल्यामुळे त्यांचा ही इच्छा सफळ होणे शक्य झाले नाही. तरी पण स्वस्थ न बसतां त्यांनी आपली ही मनीषा शेवटास नेण्याची दुसरीच एक रंधि साधली. सन १८८३ साली शास्त्रीबुवांचे स्मरण म्हणून एक शाळा येथे सुरू करण्याचा बूट निघाला. या कार्यास ट्रेनिंग कॉलेजमधून पास झालेले २१३ गृहस्थ तयार झाले. गेल्या ता. १२ फेब्रुवारी रोजी परलोकवासी झालेले रा. रुष्णाजी बल्लाळ डोंगरे हे यापैकीच होत. या शाळेचा अव्वलपासून अखेरपर्यंत इतिहास माहीत असलेले शाळेतल्या शिक्षकांपैकी, हे एकच गृहस्थ होते. यांना संस्था स्थापन करण्याच्यावेळीं हरिभाऊंच्याच सल्लामसलतीचा विशेष फायदा झाला. या संस्थेचीं हरिभाऊंचा, एक आस्थेवाईक प्रमुख कार्यकर्ते म्हणून, अव्याहत संबंध होता. हरिभाऊंचा उत्साह, कर्तृत्वशक्ति व शिक्षणलालसा ह्या तिन्ही गुणांचा जर कोठें विशेष उपयोग झाला असेल तर तो या संस्थेसंबंधांतच होय. डी. ई. सोसायटीने त्यांना लाइफ मेंबर म्हणून घेतले असतें तर त्यांना फार तर प्रो. आपटे म्हणून प्रसिद्धी मिळविता आली असती. पण या संस्थेचीं त्यांचा अगदी आरंभापासून संबंध जडल्यामुळे त्यांना एक वेगळी संस्था निर्माण

करण्यात प्रमुखपणा घेतां आला. अगदीं तान्यापंतोजी शाळेपासून पूर्ण कॉलेज-पर्यंत चढत गेल्याचें या संस्थेसारखें इलाख्यातील शिक्षणाच्या इतिहासात, दुसरें उदाहरण सांपडणार नाहीं. ही संस्था हरिभाऊंच्या वैचित्र्यमय आयुष्यातील खरोखरच एक संस्मरणीय गोष्ट होय.

संस्थेचा विकास.

ही संस्था प्रथम मोरोपादादांच्या वाड्यांत सुरू झाली. एक दोन वर्षांतच या शाळेस इंग्रजी तान इयत्ताचे वर्ग जोडण्यांत आले. सन १८९० साले इंग्रजी ५ इयत्तापर्यंत मजल गेली आणि १८९५ सालीं या शाळेचें हायस्कूल झालें. यानंतर वीस वर्षांनीं कॉलेजचे पहिले दोन वर्ग निघाले व पुढें चार वर्षांत हें फर्स्ट ग्रेड कॉलेज झालें. नूतन मराठी शाळेच्या अंकुरातून न्यू पूना कॉलेजचा वृक्ष तयार झाला; त्याचें श्रेय या शाळेच्या स्वार्थत्यागी चालका-प्रमाणेंच हरिभाऊंनाही देणें जरूर आहे.

शिक्षकाचें काम.

शाळेला इंग्रजी वर्ग जोडण्यांत आले तेव्हापासूनच हरिभाऊ आठवड्यातून काही तास शाळेंत शिकवूं लागले. हा त्यांचा क्रम पुढे १०।१२ वर्षे चालूच होता. शिकविण्याबद्दल त्यांनीं वेतन वगैरे काहीं घेतलें नाहीं हे सागावयास नकोच. हरिभाऊंच्या शिकवण्यावर विद्यार्थ्यांचें साहजिकच प्रेम असे. एक दोन वर्षे तर त्यांनी सायन्स हा विषय सातव्या इयत्तेस शिकविला, तेव्हा तो विशेष मनोरंजक केल्याबद्दल त्यांनी विद्यार्थ्यांकडून वहावा मिळविली. हरिभाऊंना इतर पुष्कळ व्याप असत, पण या संस्थेच्या कामास ते नेहमी अप्रस्थान देत. या संस्थेसंबंधानें पूर्वव्यात आपण ठरविलेले मनोरथ आपल्या हयातीत सिद्धीला गेलेले पाहून त्यांना परमावधीचा आनंद होत असे !

मुलांना उपदेश.

शाळेंतील मुलांकरिता दरसाल एक उपदेशात्मक व्याख्यान द्यावयाचें हा त्यांचा क्रम कर्मांत कमी २० वर्षे चालला होता. संस्थेच्या उत्कर्षाकरिता जे जे म्हणून करणें जरूर असे ते तें मोठ्या औत्सुक्यानें व तत्परतेनें ते करीत. कॉलेज निघाल्यानंतर त्यांच्या लायबरीकरिता त्यांनी आपला सुमारे पाच हजार रुपये किंमतीचा पुस्तकसंग्रह त्यास बक्षीस दिला. अशा रीतीनें शिक्षणसंस्था

व लेखनव्यवसाय या दोन्ही मार्गांनी हरिभाऊंनी तरुण पिढीस उपकृत केले आहे.

ऑनररी पदव्या.

हरिभाऊंना युनिव्हर्सिटीची पदवी संपादन करता आली नाही, पण युनिव्हर्सिटीच्या परीक्षांना ते परीक्षक झाले. सीनेटच्या फेलोच्या जागी त्याची योजना झाली. उच्च शिक्षणातील परीक्षाना विद्यार्थी पाठविणारी एक संस्थाही त्यांच्या प्रमुखत्वानें अगदी अल्पारंभामधून विकास पावली. त्यांनी लिहिलेले कित्येक ग्रंथही उच्च परीक्षांच्या अभ्यासाकरिता नेमण्यांत आले. त्यांना याहून अधिक पदवी ती कोणती मिळावयाची राहिली होती ? अशा गृहस्थांना युनिव्हर्सिटीकडून त्यांच्या गुणानुरूप ऑनररी पदव्या देणे किती अवश्य आहे हे हरिभाऊंच्या उदाहरणावरून विशेष रीतीने लक्षांत येते. अशा पदव्या दिव्याने त्या घेणाराच मोठेपणा वाढतो अशातला भाग नसून त्यांवरून युनिव्हर्सिटीस सारी गुणग्राहकता आहे हे मात्र सिद्ध होईल.

पुणें शहर म्युनिसिपालिटी.

हरिभाऊंच्या आयुष्यक्रमाशी सलग असलेली तिसरी संस्था म्हणजे पुणें शहर म्युनिसिपालिटी ही होय. हरिभाऊ म्युनिसिपालिटीचे सुमारे २० वर्षे समासद होते व तीन वर्षे अध्यक्ष होते. हरिभाऊंची शांतवृत्ति व मनामिळाऊ स्वभाव असल्यामुळे म्युनिसिपालिटीतही त्यांना कांही माणसांचा आत्मपरिवार करिता आला. ते म्युनिसिपालिटीत होते तोपर्यंत त्यांची अशी एक स्वतंत्र संघटना होती आणि त्या संघटनेच्या सामर्थ्यावर त्यांना बरीच महत्त्वाची कामे करिता आली. कित्येक वर्षे तर हरिभाऊ म्हणजे पुण्याची म्युनिसिपालिटी अशीच स्थिति झाली होती.

अबकारी कमिटी.

पुणें जिल्हाकरिता प्रथम अबकारी कमिटी नेमली तेव्हा ते म्युनिसिपालिटीतर्फे तीत समासद असून लोकपक्षाची बाजू कमिटीपुढे मांडण्याचे काम त्यांनी अनेक वेळां चांगल्या तऱ्हेने केलेले आहे. त्या वेळी त्यांच्या सटपटीने कांही गुत्ते बंद होणे, कांहींचे स्थलांतर होणे, गुत्ते उघडे राहण्याची वेळ कमी होणे अशा कित्येक श्रेयस्कर सुधारणाही झाल्या आहेत.

म्युनिसिपालिटीच्या स्कूल बाडोचे चेअरमन असता त्यांनी पुणें येथील अजबज्ञान्यांत शिक्षण या विषयावर शिक्षकांपुढे व्याख्याने दिली, तीं फारच महत्त्वाची व अभ्यापनाचे काम करणारीना अत्यंत उपयुक्त अशी होती.

म्युनिसिपालिटीसारख्या बारभाईचे संस्थेत एका व्यक्तीला आपल्या कामाचा विशेष ठसा उमटविणे अर्थात् कठीण असते. तरी पण म्युनिसिपालिटीत विशेष ष्ठकळीने काम केल्याबद्दल ज्या गृहस्थांची प्रशंसा होईल त्यांत हरिभाऊंची गणना झाल्याशिवाय राहणार नाही.

म्युनिसिपालिटीत शिरले नसते तर !

म्युनिसिपालिटीत हरिभाऊ शिरले नसते तर फार बरे झाले असते, असे यांच्या कित्येक मित्रांचे म्हणणे आहे. म्युनिसिपालिटीसंबंधात त्यांचा बराच वेळ वाया गेला हा गोष्ट सोटी नाही. आणि इतका वेळ त्यांना आपल्या लेखन-व्यवसायाला देता आला असता तर महाराष्ट्रमंदिराची शोभा अधिकच वाढली प्रसंगी हेही निर्विवाद आहे. प्रत्यक्ष हरिभाऊंनाही आपण म्युनिसिपालिटीच्या गमगोत शिरलो हे फार वाईट केले असे कित्येक वेळा वाटत होते.

अमुक झाले असते म्हणजे तमुक घडले असते, किंवा अमुक झाले नसत म्हणजे तमुक टळले असते हा काथ्याकूट केव्हाही निरर्थकच असतो आणि यातलाच हाही आहे. एक तासांत पांच पाने लिहिली म्हणजे वीस तासांत शंभर पाने होतील असा लेखनव्यवसायासंबंधात तंतोतंत प्रेरणिकाने श्लेष करणे केव्हाही शहाणपणाचे होणार नाही. जमिनीला पांच रुपयांचे सत घातले म्हणजे दहा रुपयांचे पिक येते, येवढ्यावरून ५०० रुपयांचे सत घातले म्हणजे १००० रुपयांचे पिक येईल असा अंदाज धरून जमिनीतून पिक काढणारा जसा पश्चात्तापात पडेल, त्याप्रमाणेच दर दिवसास लेखनाची एक दोन तास सरासरी पडल्यावर हरिभाऊंनी जर अठरा कादंबऱ्या केल्या तर संबंध दिवस त्यांना याच उद्योगाला मिळाला असता तर त्यांचे हातून बारा पट काम झाले असते असे म्हणणे हेही वेडेपणाचे होईल !

झाले हे काम पुष्कळ झाले.

हरिभाऊंच्या हातून झाले हे काम काही थोडे झाले नाही. सहा सामाजिक व सात ऐतिहासिक अशा एकंदर तेरा पूर्ण कादंबऱ्या त्यांनी लिहिल्या व तीन सामाजिक व दोन ऐतिहासिक अशा ५ कादंबऱ्या अपूर्ण लिहिल्या. याशिवाय पांच सहा नाटकें, दहावीस उत्कृष्ट निबंध व शे दोनशे स्फुट गोष्टी इतकी ग्रंथ-रचना त्यांनी केली. वस्तुतः एका माणसाचे ह्यातीत येवढी ग्रंथोत्पत्ति झाली

ती कांहीं कमी नाहीं. म्युनिसिपालिटीत गेल्यानंतरच्या चवदा वर्षांत हरि भाऊंनीं दहा कादंबऱ्या लिहिल्या. १९१३ नंतर मात्र त्यांचा व्यवसाय खुंटल्या सारखाच झाला. आणि त्याचे कारण त्यांच्या प्राणापेक्षाही प्रिय असलेल्या कन्येचा अत्यंत शोकजनक मृत्यु होय. हरिभाऊ आपल्या वयाच्या ५६ व्या वर्षी निवर्तले. तरी पण त्यांच्या आयुष्यातील शेवटची ६ वर्षे ग्रंथोत्पत्तिसंबंधांत प्रायः व्यर्थच गेलीं. त्यांच्या हातून सरा लेसन-व्यवसाय १८९० पासून १९१३ पर्यंत म्हणजे तेवीस वर्षेच झाला. यांत पडिल्या पंचविशीतला व्यवसाय अर्थातच धरलेला नाहीं. कारण मागील एका प्रकरणांत त्यासंबंधानें सविस्तर माहिती दिली आहे. या सर्व गोष्टींचा विचार करिता हरिभाऊंच्या हातून अधिक ग्रंथोत्पत्ति झाली नाहीं याबद्दल निष्कारण दुःख करीत न बसता पन्नास वर्षांच्या हयातींत कोणाही विख्यात ग्रंथकारास भूषणीभूत होईल इतकी ग्रंथरचना त्यांच्या हातून झाली याबद्दल आनंद मानणेंच अधिक सयुक्तिक होईल, असें वाटेंत.

आनंदाश्रम, नुतन मराठी विद्यालय, व म्युनिसिपालिटी यांशिवायही त्यांचा अनेक संस्थांशी थोडा फार संबंध असे. पुणें येथील सेंट जॉन अंब्यूलन्स कमिटीचे ते सभासद होते त्याचप्रमाणे फीमेल हायस्कूलच्या कौन्सिलचेही ते सभासद होते. डेक्कन सभा, डिस्ट्रिक्ट काँग्रेस कमिटी, भाढारकर इन्स्टिट्यूट वगैरे संस्थांशीही त्यांचा अत्यंत निकट संबंध होता. सात वर्षापूर्वी दिल्ली येथें धर्मादाय देणग्या संबंधानें विचार करण्याकरिता जी परिषद भरली होती तीत मुंबई इलाख्यातर्फे ते सभासद होते. पंचवीस वर्षापूर्वी प्लेगच्या कहरांत पुणे शहरी त्यांनीं केलेली कामगिरी सुप्रसिद्धच आहे. स. १९१८ मधील इन्फ्ल्युएंसा च्या सार्थांत इन्फ्ल्युएंसा हॉस्पिटल निघालें तें त्यांच्या प्रमुखत्वानेंच होय. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे पुण्यांत नांव घेण्यासारखी अशी संस्था किंवा चळवळ सांपडणें कठीण पडेल की तिच्याशी हरिभाऊंचा प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष-रीतीनें संबंध नव्हता. पुण्यातच काय पणें संबंध महाराष्ट्रात असा बहुविध आयुष्यक्रम काचितच सापडेल.

प्रकरण बारावें.

आवडत्या कन्येचा वियोग.

मुलांवरील प्रेम.

हरि माऊंना लहान मुलांची फार आवड होती. त्यांचा दिवसांतील कांही काळ मुलांच्या संगतीत गेला नाही असे क्वचितच घडले असेल. दिसण्यांत तरतरित आणि बाळसेदार असें कोणाचेंही मूल घेऊन खेळवावेंसे वाटतें. असें मूल मनुष्य साहजिकच उचलून घेतो. पण हरिमाऊंची मुलांच्या कामांत अशी आवडानिवड नसे. मूल मग ते कसलेंही असो, त्यांना प्रिय असावयाचें. अगदी जरत्करू झालेले, अंगाला सुरकुत्या पडलेल्या, स्वतःच्या आयुष्यास जणू काय कंटाळलेच आहे असा आंबट चेहरा केलेले, सदा किरकिर करणारे असें, 'पण लक्ष्यांत कोण घेतो?' मधील दुर्गीच्या मुलाप्रमाणेंही एखादें मूल असलें तरी हरिमाऊ त्याला प्रेमानें कडेवर घेत. त्यांचें बालवाःसल्य पाहून भोंवतालच्या माणसांना सरोसरच मोठें आश्चर्य वाटे ! हरिमाऊ कोणाच्या घरांत गेले कीं, आधीं त्यांची दृष्टि तेथील चिल्यापिल्याकडे किंवा बाळगोपाळांकडे जावयाची ! मुलांना त्यांच्या या प्रेमाची मनोमय साक्ष पटूनच की क.य, जीं मुलें आपल्या आईबापांशिवाय किंवा सहवासातील माणसांशिवाय इतरांचें वारेंही लागूं यावयाची नाहीत तीं मुलें हरिमाऊंकडे आनंदानें जात. तशांतूनही एखादें मूल त्यांच्याकडे जाण्यास नाराज दिसले की, त्यांचें मन सरोसरच खट्ट होत असे. मुलांच्या निष्कपट सहवासांत त्यांना जितका रम्यपणा वाटे तितका तो इतर बाबतीत क्वचितच वाटत असे.

हरिमाऊ ज्या ठिकाणीं जात त्या ठिकाणची मुलें ते येण्याची वाटच पहात बसलेली असावयाचीं. मुलांचें मनोगत, त्यांची भाषा, त्यांच्या हालचाली वगैरेंचें हरिमाऊ फारच कौतुकानें निरीक्षण करीत, म्हणूनच मुलेंही त्यांच्याशीं इतका लागडपणा करीत असावीं.

हरिभाऊंचे बालस्नेही.

हरिभाऊंचा आवाज ऐकला की, घांतील मुलें त्यांच्या भोंवती जमलीच म्हणून समजावें. मुलांची त्याची एकदां गंठ पडली की, ते त्यांच्याशी संभाषण करण्यांत गर्क होऊन जावयाचे ! मुलांशी काय बोलत बसतां, असे जवळच्या कोणी माणसानीं विचारलें की, “ मुलांशी लाडवाळपणाने बोलण्यांत काय गममत आहे हें तुम्हांला काय माहिती ! ” असें हरिभाऊ म्हणत. मुलांचे मनोधर्म, सभोवतारच्या सृष्टीसंबंधानें त्यांच्या कल्पना, पाहिलें तसें करावें आणि ऐकले तसें बोलवें ही त्यांची वृत्ति, बहीणभावंडाचे एकमेकावरील प्रेम, वडील माणसाच्या वागणुकीचा व बोलण्याचालण्याचा मुलांच्यावर होणारा परिणाम वगैरेचें त्यांनी आपल्या कादंबऱ्यातून जे मनोहर वर्णन दिलें आहे त्याची सिद्धता, मुलांशी वास्तव्यपूर्वक सडवास करूनच, ते नेहमी करीत असावेत असें वाटतें. हरिभाऊंनी या आपल्या वृत्तीनें कित्येक बालस्नेही केले होते. फिळन येताना रातलें कोणी भेटलें की त्यास ते घरीही आणावयाचे व त्याच्याशी घटका दोन घटका बोलून, त्यास काही फराळाचें देऊन परत पाठवावयाचें. एखादे वेळी लहर लागली की, एखाद्या मुलावर लहानशी कविता करून ती त्यालाच वाचावयाला द्यावयाचे व कविता वाचून तो हंसू लागला की आपण स्वःस्वी त्याच्याजडे प्रसन्न मुद्रें पहात बसावयाचे ! मुलाना चित्रें किंवा पुस्तकें बक्षिस देण्याचीही त्यांची पद्धत असे. लहर लागली तर एखाद्या मुलाला “ कायरे, आम्हाला जेवायला कधी बोलावणार ! ” असाही प्रश्न करावयाचे आणि त्यानें बोलावले तर खरीखरच जेवून द्यावयाचें ! घरच्या मंडळीनी त्याचें स्वागत केलें तर त्यांना म्हणावयाचें की आज आम्ही तुमचे पाहुणे नाही, आम्ही मुलाचे पाहुणे आहों ! पुष्कळ वेळा असा ते गमतीत काळ घालवावयाचे. कोणाच्या येथे उतरायला गेले आणि तेथील मुलाना साऊ द्यावयाचा असला तर हरिभाऊ सहसा रोख पैसे केव्हांही द्यावयाचे नाहींत. चित्र, पुस्तकें, फळफळावळ किंवा असें व काही तरी जिन्नस विकत घेऊन द्यावयाचे. गेस पैसे दिले की, ते वडील माणसाच्या हाती जाऊन सचें होतात, व मुलें कोरडी ती कोरडाच राहतात याकरितांच ते असा मार्गस्वीकारीत.

मुलांवर अधिक प्रेम.

मुलांच्यापेक्षां त्यांचें मुलांवर अधिक प्रेम असे. आपल्या स्नेहाच्या मुलींना ते कित्येक वेळां बरोबर हिंडावयासही घेऊन जात. एखादी हुषार मुलगां

दिसली की " ही मुलगी आम्हाला या " असे तिच्या आईबापांजवळ म्हणत. आपली पुस्तके मुलींना वाचावयास देऊन त्यांतला सारांश त्यांना विचारीत. मुलीने सारांश चांगला सांगितला म्हणजे त्यांना अतिशय कौतुक वाटे. या त्यांच्या प्रेमळपणामुळे त्यांच्या कित्येक मित्रकन्या त्यांच्याशी फारच लडिवाळपणाने वागत आणि यापासून हरिभाऊंना जो आनंद होई तो दुसऱ्या कशांनेही होत नसे ! ते सहज वाटेने गेले तरी " काय हरिभाऊ कसे काय आहे ! " असा कित्येक मुलें त्यांना प्रश्न करीत व हरिभाऊही त्यास स्मित करून उत्तर देत ! सारांश, हरिभाऊ हे मुलाचे अत्यंत जिवलग स्नेही असत.

माझ्या बहिणीची मुलगी आहे.

त्याच्या या बालवात्सल्याच्या किती तरी गोष्टी सांगता येतात. एकदा त्याच्या येथे एक स्वयंपाकाची बाई होती. तिची पाच सात वर्षांची मुलगी हरिभाऊंच्या नेहमी जवळ जवळ असे. जेवणालासुद्धा त्याच्याजवळ बसे. संध्याकाळी माडीवर मंडळी जमली की ही मुलगी हरिभाऊंच्या जवळ जाऊन बसावयाची. कोणी झाली जा म्हटले तरी ती काही तेथून हलावयाची नाही ! तेव्हा मंडळीपैकी एका वृद्ध गृहस्थानी हरिभाऊंना विचारले, " ही आपल्या पहिल्या कुटुंबाची मुलगी वाटते ! " तेव्हा हरिभाऊ म्हणाले, " कुटुंबाची नाही, ही आमच्या एका बहिणीची मुलगी आहे ! " हरिभाऊंचे हे विश्वमणिनांब सरोसरच प्रशसनीयच होते. त्यांच्याकरिता बंधुप्रेमाने हळहळणाऱ्या अशा किती तरी भगिनी दासविता येतील !

आपल्याला धार्जिणे नाही.

हरिभाऊंचे बालकप्रेम असे विलक्षण होतें तरी त्यांना स्वतःचा पुष्कळ दिवस अपत्य नव्हें. त्याच्या प्रथम पत्नीस तीन मुले झाली. पण त्यापैकी एकही जगलें नाही. त्याची पहिली बायको बाळंतपणातच मेळी, यामुळे आपल्याला मूल न होईल तरच बरे, कारण बायकाना बाळंतपणाचा हा मोठा धोका असतो, आणि त्यातून आपल्याला तर हे मुलींच धार्जिणे नाही असे त्यांना वाटत असे. हरिभाऊ साधारणतः मोठे धीराचे असत, कोणताही प्रसंग आला तर ते साधारण उगमगावयाचे नाहीत. पण एखाद्या गोष्टीचा त्यांना एकदां धसका बसला की तो कायमचाच रहात असे. पहिल्या बायकोचा त्यांनी कोठे काढून मोठी तसबीर तयार करविली आणि ती थोडक्याच दिवसांनी

वारली. फोटो आपल्याला धार्जिणा नाही असें जें तेव्हापासून त्यांच्या मनानें एकदां घेतलें तें काही अखेरपर्यंत सुटलें नाही. त्यानंतर फोटोला बसावयाचें म्हणजे त्यांच्या अगदीं जिवावर येई !

मुलीचा जन्म.

हरिभाऊंचा द्वितीय विवाह साल्यानंतर दहा वर्षांनी त्यांना मुलगी झाली. तेव्हापासूनच त्यांना काळजी वाटूं लागली. आपल्याला अपत्य लाभत नाही, त्यात काही तरी संकटें येतात असें त्यांना एकसारखें वाटे. आणि भित्वापाठीं ब्रह्मराक्षस म्हणतात त्याप्रमाणें त्यांना ही मुलगी झाली तोंच त्यांच्या कुटुंबाची नळबेत धिघडली ! इतकी की, ती विकोपाला जाऊन काही मलते सलतें होतें कीं काय, अशीही काळजी वाटूं लागली. सुदैवानं तसे काही न होतां रमावहिनी त्यांतून निभावल्या. पण आईच्या प्रकृतीचा मुलीच्या प्रकृतीवर मात्र अनिष्ट परिणाम झाला !

हा पाहिलात का पेशंट !

मुलीची पहिली दोन तीन वर्षे तर आजारातच गेली. हरिभाऊंसारखा उपाय करणारा नसता तर ती मुलगी या आजारातच जावयाची. पण तिच्या दुःस्वप्याशीं सगडण्याचाच तिच्या आईबापांनी निश्चय केल्यामुळें ती आणखी काही वर्षे जगली. मुलीला भगेंद्रासारखा रोग झालेला होता. त्यावर दोनदा ऑपरेशन केलें, तरी जखम भरून येईना. तेव्हां कर्नल बर्क—त्या वेळचे सिव्हिल सर्जन—यांनी सांगितलें की, हा मुलगा फार दिवस जगणार नाही. जगलीच तर लंगडी-लुळी होईल, व मेदूर परिणाम होऊन वेडी होईल ! पण तिची जखम अखेर घरच्याच टाणाटोणा औषधाने बरी होऊन ती या दुःस्वप्यांतून पार पडली. पुढें काही दिवसांनीं एका पार्टीचे वेळी हरिभाऊंची व कर्नल बर्क यांची गांठ पडली. मुलगी हरिभाऊंच्या बरोबरच होती. तिला दाखवून हरिभाऊ कर्नल बर्क यांना म्हणाले, “ हा पाहिला का तुमचा पेशंट ! ” आपलीं सर्व भविष्ये सोटीं ठरविणारा हा पेशंट पाहून कर्नल बर्क अर्थातच आश्चर्यचकित झाले .

एकदम चालूं लागली !

मुलगी दुःस्वप्यांतून उठली हें पाहून तिच्या आईबापांना अर्थातच आनंद झाला. तिला संभाळण्याकरितां नागूबाई नांवाची एक बाई ठेवली होती. या बाईनें ताईची फारच चांगली सेवा केली. त्या बाईला हरिभाऊ सहज म्हणाले,

“ नागूबाई, तुम्ही ताईला चालवायला शिकवा, म्हणजे तुम्हांला एक मोठे लुगडे देईन. ” या वेळीं नागूबाई मुलीचा हात धरून हळूहळू चालत होती. हरिभाऊचे हे शब्द ऐकताच ती मुलीला म्हणाली, “ चालू लाग बाई लवकर, मला लुगडे मिळावयाचें आहे. ” असें म्हणून नागूबाईने तिचा हात एकदम सोडून दिला आणि ताई सरोस्वरच चालू लागली ! आणि नागूनाईना लुगडे मिळाले ! पुढें आईबापांना शोकसागरांत लोटून जावयाचें होतें म्हणूनच की काय ताईने आपल्या अल्पवयातच चाकित करून सोडण्यासारखे असे अनेक चमत्कार केले.

मुलीचा सुस्वभाव.

ताई (शाताचाई) रूपानें सामान्यच होती. पण तिचे नाकडोळे मोठे तरतरांत होते. तिचा वर्ण काळा होता, पण अंतःकरण पांढरे शुभ्र होतें. ती मोठी मोक्षत्रया मनाची व जगन्मित्र असे. हरिभाऊंकडे कोणीही आलें तरी त्याच्याशी इचें पांच मिनिटांत जमावयाचें ! तिचा तोंडाची टकळी एकसारखी चालू असे. कर्मयोगात चंद्रशेखराची बहिण चंद्री इचा जो स्वभाव वर्णन केला आहे तो ताईला तंतोतंत लागूं पडतो ! किंबहुना आपल्या मुलीचेंच चरित्र चंद्रीच्या मिषानें हरिभाऊंनी लिहिलें असावे अशी तें वर्णन वाचून सात्री झाल्या-शिवाय रहात नाही.

लिहिण्यांत सव्यसाची !

ताई फार हुषार होती. तिच्यात बापाची अस्थिरता असल्यामुळें प्रथम तिचें लिहिण्यावाचण्याकडे चित्त नसे. पण पुढे तिला लिहिण्यावाचण्याचा इतका नाद लागला की, इसाबनीतीसारखें पुस्तक ती तासचे तास घडाघडा वाचीत बसे. ती अक्षर तर इतकें बळणदार काढूं लागली की, हरिभाऊंकडे येणाऱ्या जाणाऱ्या गृहस्थांचा तो कौतुकाचा विषय होऊन राहिला ! आणि त्यांतही मुलीची गंमत अशी होती की, ती उजव्या व डाव्या दोनही हातांनी सारखेंच बळणदार अक्षर काढी !

अंतःकरणाची सदयता.

ताई अंतःकरणानेही फार दयाळू असे. पहारेवाल्याने भिक्षेकऱ्यांस “ कांहीं मिळत नाही ” म्हटलें की, ही त्याला “ घरातून आणतें, उभा रहा, जाऊं नकोस. ” असें म्हणून सरोस्वरच भिक्षा घाली व “ आई त्याला जेवायला नको का ग,

आपण भिक्षा वाढली नाही तर त्याला जेवायला कसे मिळेल ! ” असे म्हणे. मुलें म्हणजे फोनोमाफासारखी असतात असे चंद्राला अनुलक्षून हरिभाऊंनी जे वर्णन केले आहे ते ताईला बरोबर लागू पडत होतें.

देखत बोलण्याची सोय नाही.

मोठी माणसें घरांत अनेक गोष्टी बोलतात. शेजारी मुलें असली तरी त्याचें त्यांना कांही वाटत नाही. पण यापैकी कांही मुलें अशी दुषार व चाणाक्ष असतात की, मोठ्या माणसाच्या बोलण्यातील बेचक मजकूर लक्ष्यात ठेवून ती पुढे केव्हा तरी, अजाणत का होईना, अगदी विलक्षण परिस्थितीत बोलून दाखवितात ! कित्येक वेळा अशा प्रसंगां आईबापांना या मुलाच्या देखत आपण बोललों कशाला, असें होऊन जाते. अशाच मुलांपैकीं ताई होती.

अस्थिर वृत्ति.

मुलांची अस्थिरता मात्र दुयेहूब हरिभाऊंसारखी होती. ती एका जाग्यावर स्वस्थ म्हणून कधी बसावयाची नाही. पुस्तक घेऊन वाचीत असली तरी आता या जाग्यावर, तर क्षणाभरानें दुसरीकडे, अशा सारख्या खेपा घालीत असावयाची. तात्या बाहेर निघाले की, सर्व सोडून एकदम त्यांच्याच मार्गे लागायची. हरिभाऊ तिला बहुधा बरोबर बाहेर घेऊन जात. ती फार अचपळ असे. बाहेर नेली तर तिचा सारखा हात धरून ठेवावा लागे. हात सुटला की, कोगीकडे जाईल याचा काहीं मरंवसा नाही. मुंबईत ती अशी एकदा चुकलीही होती !

ताई तूं कोठें आहेस !

हरिभाऊंना आधी मुलाची फार आवड. त्यातही ताई एकुलती एक. अत्यंत बोलकी व चाणाक्ष. मग त्यांनी तिला जीव की प्राण करावें यात आन्वर्थ ते काय ! ताई तूं कोठें आहेस ! असा हरिभाऊंनी प्रश्न केला की मुलीनें हरिभाऊंच्या हृदयास हात लावून “ येथे ” म्हणून सागावें ! ताई मागेल ती वस्तु तिला मिळावयाची. मागेल तें पुस्तक, मागेल ती सेळणी, लागतील तितके कपडे, सर्व वस्तूंची रेलचल उडून गेलेली ! दहा मुलाना पुरेल इतका संसार एकट्यां ताईचा !

बालकादिन.

ताई अमुक होईल, ताई तमुक होईल असे तिच्यासंबंधानें हरिभाऊंचे हजारों मनोरथ चालावयाचे. आईबापाना तिला कोठें ठेवूं आणि कोठें न ठेवूं

असें होऊन जात असे. शहरातील आपले सर्व बालमित्र आपल्या येथें एकत्र जमवून त्यांचा ताईशीं स्नेह जमवून देण्याकरितां हरिभाऊंनी बालकदिन समारंभ केला. सर्व मुलामुलींचा भोजनसमारंभ चाललेला पाहून हरिभाऊंच्या डोळ्यांतून प्रेमाश्रु चालले होते ! पण हे प्रेमाश्रु अखेरचेच ठरले. यानंतर थोडक्याच दिवसांत ताई आपल्या आईबापांना टाकून परलोकीं गेली !

मुलीनें हृद्रोग लावला !

या प्रसंगाने हरिभाऊंच्या मनाला फार मोठा धक्का बसला. त्यांची शरीर प्रकृति मूळची चांगली निकोप. त्यांचें शरीरही साधारण गुटगुटित. अंगांत कोट, डोक्याला एक लहानसा रुमाल, डोळ्याला चष्मा व अंगावर उपरणें नाही अशी ती त्यांची साधारण मध्यम उंचीची मूर्ति अनेक वर्षे एकसारखी कायम होती. पन्नाशीचा सुमार आलेला, तरी हरिभाऊ साधारण तरुणच दिसत. पण या मुलीच्या मृत्यूनें, तिच्या हृद्रोगानें त्यांचें शरीर थोडक्याच दिवसांत पार पोखरून निघालें ! त्यांच्या डोळ्यातील पाणी पार नाहीसें झालें ! अंबा, केळे, चहा, कढी वगैरे मुलीला आवडत्या अशा सर्व वस्तूंचा त्यांनी त्याग केला. पण वस्तुतः इहलोकाच्या कोणत्याच वस्तूनें त्यांना आनंद व्हेईनासा झाला. मुलीमुळे जें जग त्यांना उपवनाप्रमाणें वाटत हेते तेंच तिच्या देहावसानानंतर जीर्णारण्याप्रमाणे वाटूं लागलें ! फार काय, पण “ या विश्वाला उत्पन्न करणारा जर कोणो असेल, तर तो सद्य अंतःकरणाचा परमेश्वर नसून पक्का निर्दय व कठोर असा राक्षसच असला पाहिजे ” असेही कन्यावियोगाच्या वेतागात त्यांच्या तोंडून उद्गार निघण्यास चुकले नाहींत ! अशा स्थितीत आपण अमुक कादंबऱ्या लिहूं आणि तमुक कथानकें संपवूं वगैरे त्यांच्या मनोरथाचे किल्ले पार ढासळून पडावे यांत आश्चर्य तें काय ! हरिभाऊ आपल्या मुलीच्या पश्चात् सहा वर्षे हयात होते, पण त्यांच्या मुलीबरोबरच त्यांच्या ग्रंथकर्तृत्वाची प्रायः समाप्ति झाली !

प्रकरण तेरावें.

मित्रपरिवार.

कांहीं निवडक मित्र.

हरिभाऊचा स्वभाव प्रेमळ व विनोदी असल्यामुळे त्यांचा मित्रांचा परिवार फार मोठा होता. त्यांच्या स्नेहाची यादी करावयाची म्हणजे एक लहानसें पुस्तकच होईल ! थोडक्यांत सागावयाचें म्हणजे महाराष्ट्र, वऱ्हाड व मध्यप्रात यातील सुबुद्ध व प्रमुख लोकांत हरिभाऊंचा स्नेही किंवा परिचित नव्हता असा मनुष्य क्वचितच सापडेल. तरी पण, त्यांच्या विशेष घरोब्याचे स्नेही म्हटले म्हणजे प्रो. ना. स. पानसे, प्रो. राजवाडे, प्रो. भानू, रा. रामचंद्र मोरेश्वर साने, श्री. काशि. ताई कानिटकर, प्रि. वि. ग. आपटे, रा. ब. ग. रु. साठे, रा. वासुदेवराव जोशी, रा. ब. अंजनगावकर, नगरचे रा. रुष्णराव वाघळे, रा. ना. म. समर्थ, ग्वालद्वेरेचे रा. ब्र. रावजी जनार्दन भिडे, डॉ. यशवंत गोविंद आपटे, रा. वासुदेव गोविंद आपटे, इंदूरचे रा. दामोदर विनायक कीर्तने, डॉ. ताबे, रावसाहेब वि. अ. पटवर्धन, रा. दि. ह. वाकनीस, रा. अ. ग. वांगीकर, रा. हरि सिताराम द्वाक्षित, रा. ब. म. के. कुमठेकर, रा. ब. विष्णु मोरेश्वर महाजनी, नागपूरचे रा. मोरोपंत दीक्षित, रा. वि. स. पटवर्धन, रा. ल. र. गोखले इत्यादि होत. हरिभाऊंच्या परलोकस्थ मित्रांत नमूद करण्यासारखे म्हटले म्हणजे महादेव दिनकर जोशी, रामरुष्ण भिकाजी कुलकर्णी, वामन विष्णु लेले, रु. वि. सोहनी, प्रो. वासुदेवराव केळकर, नारायणराव फाटक, विनायक महादेव पंडित, हरि महादेव भडकमकर, विनायक नारायण आपटे, चिंतामण नारायण आपटे, वामनराव रानडे, गोविंदराव कानिटकर, शं. मो. रानडे, रु. प. गाडगीळ, नारायण बापुजी कानिटकर, रुष्णाजी बल्लाळ डोंगरे इत्यादि होत. पुणें शहरांत श्युनि-सिपालिटेशी व इतर अनेक संस्थांशी हरिभाऊंचा प्रमुखत्वानें संबंध आल्यामुळे वकील, व्यापारी, शेट सावकार, वगैरे सर्व वर्गांत त्यांचे मित्र असत आणि कोणचेंहि महत्वाचें काम आलें कीं हे मित्र हरिभाऊंच्या सल्ल्याचा फायदा

घेण्यास कधीहि चुकत नसत. कोणा कांहीं कामाकरितां आल्यास हरिभाऊहि त्याच्या उपयोगी पडण्यास सदैव तत्पर असत.

सर्व वर्गातील स्नेही.

हरिभाऊंच्या स्वभावांन अन्वोन्यविरोधी गुणांची छटा दिसत होती, त्या-प्रमाणेंच त्यांच्या मित्रमंडळींतही अनेक वर्णांच्या, वर्गांच्या व वयाच्या गृहस्थाचा भरणा असे. सामाजिक, राजकीय वगैरे बाबतींत कोणत्याही प्रकारची समानता नाही अशा गृहस्थांशीहि हरिभाऊंची निर्व्याज व अरुत्रिम मैत्री असे. याचें ठळक उदाहरण म्हणजे चित्रशाळेचे मालक रा. रा. वासुदेवराव जोशी यांचें होय. हरिभाऊ व वासुदेवराव हे सार्वजनिक बाबतींत अगदी विरुद्ध असत, तरी उभयतांचा साजगी प्रेमसंबंध ४० वर्षेपर्यंत अस्खलित रीतीनें चालू होता. हरिभाऊ आणि वासुकाका यांची गांठ पडली नाही, असा एखादा दिवस सापडला तर क्वचितच सापडेल, इतकी त्यांची निकट मैत्री होती. हरिभाऊंनी आपली 'सूर्योदय' ही कादंबरी त्यांना अर्पण केली होती. पण चित्रशाळेनच ती छापली असल्यामुळे, अर्पणपत्रिकेवरोल आपलें नांव काढून, "मतवैचित्र्यामुळे, किंबहुना मतविरोधानेहि पसतीस वर्षांत ज्याच्या व माझ्या स्नेहात अणुभर सुद्धा अंतर पडलें नाही अशा माझे मित्रास हें पुस्तक अर्पण केलें आहे" हा आशयाचा मोघमच मजकूर वासुकाकांनी शिल्लक ठेविला !

नागरिककर्तव्य.

१९१८ च्या मार्च महिन्यांत कै. टिळक व त्यांचे कितीक सहकारी हे डेप्यु-टेशनवर विलायतेस जावयास निघाले. त्यावेळीस पुणें येथें सांडवानी मॅन्शनमध्ये उद्यानोपाहाराचा व पानसुपारीचा समारंभ झाला. वस्तुतः कै. टिळक व हरिभाऊ यांचें सामाजिक काय व राजकीय काय या दोन्ही बाबतींत भिन्न गोत्र होतें. तरीहि एका प्रमुख नागरिकाच्या सत्कारसमारंभाच्या वेळीं हजर राहणें हें नागरिक म्हणून आपलें कर्तव्य आहे, ही जाणीव बाळगूनच हरिभाऊ या समारंभास हजर राहिले. टिळकांचा प्रवास निर्विघ्न होऊन हाती घेतलेल्या कामी त्यांना यश येवो, अशी इच्छा प्रदर्शित करताना त्यावेळीं हरिभाऊ म्हणाले, "गुरुवयं टिळक, आपण ज्या कार्याला जात आहां त्या कार्यांत आपणास पूर्ण यश मिळो, अशी सर्वांच्या वतीनें मी परमेश्वराची प्रार्थना करितों. आपल्याला पूर्ण यश मिळो, असें म्हणण्यांत नातवाच्या डोक्यावर छत्रचामरें पाहण्याचा वर

मागणाच्या अंध व वृद्ध बाह्यणाचेंच मीं अनुकरण केलें आहे. पूर्ण यश मिळो म्हणण्यांत आयुरारोग्य व सामर्थ्य हीं आलीच; याबद्दल निराळी प्रार्थना नको."

आयुष्यक्रमावर वजन.

वरील मित्रांच्या यादीपैकी हरिभाऊंच्या आयुष्यावर ज्यांचा विशेष परिणाम झाला असे फारच थोडे होते. यांत कै. गोविंदराव कानिटकर व श्री. काशीताई कानिटकर या दंपत्याचा प्रामुख्याने उल्लेख केला पाहिजे. गोविंदराव फारच प्रेमळ गृहस्थ असत. वादविवादान मोकळ्या मनाने बोलणारा व मोकळ्या मनाने बोलून घेणारा त्याच्यासारखा दुसरा गृहस्थ क्वचितच सापडेल. त्यांचा विद्याव्यासंग बऱ्यापैकी असून लेखक म्हणूनही त्यांचा लौकिक होता. त्यांच्या पत्नी श्री. काशीताई यानीही बहुधा स्वावलंबी प्रयत्नाने शिक्षण संपादन करून विदुषी स्त्रियांत स्थान मिळविलें. जुन्या नव्यानील चांगल्या गोष्टींचे प्रमाणशोर संमिश्रण आपल्या वर्तनरूपात दाखवून समाजाच्या आदरास पात्र होणाऱ्या स्त्रियांत काशीताईना प्रमुख स्थान दिले पाहिजे. या दंपत्याचा आणि हरिभाऊंचा ३५ वर्षे अव्याहत स्नेह होता. हरिभाऊंनी काशीताईना आपल्या वडोल बहिणीप्रमाणे मानिले होते, आणि काशीताईही हरिभाऊंना आपल्या सख्या बंधुप्रमाणे लेखांत.

कै. शंकर मोरो रानडे व रा. ब.वि. मो. महाजनी यांच्या योगानेच हरिभाऊंना लेखनकियेची स्फूर्ति मिळाली याबद्दलचा उल्लेख पूर्वी आलाच आहे. कै. रु. प. गाडगीळ हेही हरिभाऊंचे हायस्कूलमध्ये शिक्षक होते. त्यांच्या विद्याव्यासंगाबद्दल व विशेषतः उत्कृष्ट इंग्रजी लिहिण्याच्या हातोटीबद्दल हरिभाऊंना अतिशय आदर वाटे.

कै. माधवराव जोशी.

हरिभाऊंच्या आयुष्याच्या पूर्वभागाशी विशेष संलग्न असलेले असे दुसरे दोन गृहस्थ म्हटले म्हणजे कै. माधवराव जोशी व हारि मझदेव पंडित हे होत. रा. माधवराव जोशी हे मोठे विचारी गृहस्थ असून त्यांनाही वाचनाचा नाद असे. ते इंग्रजी चांगले लिहीत असत. सुधारकाच्या इंग्रजी कालमात त्यांनी लिहिलेले कित्येक लेख प्रसिद्ध झालेले आहेत. यांचा व हरिभाऊंचा अतिशय स्नेह असे. १८९७ साली माधवरावांना प्लेग झाला त्या वेळेस अगदीं अक्षरपर्यंत हरिभाऊंनाच त्यांची शुभ्रणा केली. माधवरावजींच्या निवृत्तीनंतर त्यांच्या पत्नी पार्वती-

चाई जोशी यांचाही हरिभाऊंनी उत्कृष्ट परामर्ष घेतला. पार्वतीबाईंना त्यांनीं आपली बहीण मानली होती व अखेरपर्यंत पार्वतीबाईंशी प्रेमळ भावाप्रमाणेच त्यांचें वनन असे.

हरिभाऊंच्या हातून दुसऱ्याच्या उपयोगी पडल्याची वरीलप्रमाणे अनेक उदाहरणे सागतां येतील.

कै. ह. म. पंडित.

कै. हरि महादेव पंडित हेही हरिभाऊंचे एक निकट स्नेही असत. हे हरिभाऊंपेक्षा दहा वर्षांनी मोठे होते. हरिभाऊ नागपुरला कॉमिंसकरितां जात, त्या निमित्तानें याची व त्याची ओळख झाली. पंडितही हरिभाऊंप्रमाणेच विद्याव्यसनी असल्यामुळे पुढें त्यांचा चांगला स्नेह जमला. सामाजिक बाबतीत या गृहस्थाशी त्यांची नेहमी चर्चा होई. स्वतःचे विचार हरिभाऊंच्या ज्या कादंबरीत विशेष प्रतिबिंबित झालेले दिसतात ती 'मी' कादंबरी त्यांनीं पंडितानाच अर्पण केली आहे.

गोपाळराव गोखले

आता हरिभाऊंच्या जिवलग मित्रांपैकी ज्याचा विशेष रीतीनें निर्देश केला पाहिजे असे गृहस्थ म्हटले म्हणजे कै. गोपाळराव गोखले हे होत. गोपाळरावाच्या वट्टल हरिभाऊंना फारच प्रेम व आदर वाटत असे. ते हरिभाऊंच्यापेक्षा दोन वर्षांनी लहान होते, तरी हरिभाऊ वडील भावाप्रमाणे त्यांना मान देत. गोपाळराव हे स्वभावानें जरा तापट असत. त्यांच्या मनात एखादी गोष्ट करावयाची नसली म्हणजे तेथें सहसा कोणाची भीड चालावयाची नाही, असा त्याचा स्वभाव असे. पण यास हरिभाऊ मात्र अपवाद असत. हरिभाऊंचें सांगणें गोपाळरावांनी मोडले असें बहुधा कधीही होत नसे. गोपाळराव व हरिभाऊ हे एकमेकांचें विश्रामस्थान असत. गोपाळरावांचा पुण्यास मुक्काम असला म्हणजे हरिभाऊंची व त्यांची भेट झाली नाही असा दिवस क्वचितच जात असे. हरिभाऊंचा व त्यांचा स्नेह प्रथम १८८७मध्ये झाला. दोघांच्याहि उज्ज्वल आयुष्यक्रमाचा तो केवळ प्रारंभ होता. त्या वेळीं गोपाळरावांनीं हरिभाऊंना सहज प्रश्न केला की, "हरिभाऊ, पुढें आपल्या आयुष्यक्रमात तुम्हीं काय व्हावें असें तुम्हाला वाटतें ?" हरिभाऊंनी गोपाळरावांनाही तोच प्रश्न केला. "तुम्हीं आधीं सांगा, तुम्ही आधी सांगा" अशात काहीं वेळ गेल्यानंतर गोपाळराव म्हणाले,

“कॅबिनेट मिनिस्टर होऊन आपल्या देशाची कामगिरी करावी अशी माझी आकांक्षा आहे.” हरिभाऊंना गोपाळरावांचा हा निश्चय ऐकून फारच आश्चर्य वाटलें. पण गोपाळरावांच्या मृत्यूनंतर त्यांनी वरील प्रसंगाचा निर्देश केला त्यावेळीं “गोपाळरावांनीं सरोस्वरच स्वतःस कॅबिनेट मिनिस्टरचा दर्जा प्राप्त करून घेतला” असे त्यांच्या तोंडून कौतुकानें उद्गार निघाले. गोपाळरावांनीं वरीलप्रमाणें आपली इच्छा सांगितल्यानंतर हरिभाऊंनींही “समाजास सन्मार्गदर्शक असा विख्यात कादंबरीकार व्हर्षे अशीच माझी इच्छा आहे.” असें सांगितलें दोघेही केवळ इच्छा करून राहिले नाहींत, तर दोघांनींही आपल्या बुद्धिमत्तेचा व आपणांस आलेल्या संधीचा योग्य उपयोग करून घेऊन तरुणपणींच ठरलेलें आपापलें ध्येय कसे हस्तगत करून घेतले हें कोणाम सांगायलास नकोच

कादंबऱ्या अधिक काळ जिवंत राहतील.

हरिभाऊ १९०९ सालीं मुंबई कायदे कौन्सिलच्या निवडणुकीकरिता उभे राहिले होते. ते निवडून येतील असें अगदीं अखेरपर्यंत वाटत होते. पण अगदीं आयत्या वेळीं काही विशिष्ट कारणामुळे परिस्थितीत एकदम पालट झाला व हरिभाऊ निवडून आले नाहींत. कौन्सिलकरिता ते उभे राहिले ते गोपाळरावांच्या आग्रहामुळेच होत. हरिभाऊ निवडून आले नाहींत, यामुळे गोपाळरावांना अर्थातच फार वाईट वाटलें व त्यांनीं हरिभाऊंना मित्र या नात्यानें समाधानार्थें एक पत्र लिहिलें. त्यांत “तुम्ही निवडून आला नाहीं ही गोष्ट वाईट झाली. पण ती तुम्हास मनास लावून घेण्याचें काहीं कारण नाहीं. अजूनच्या कौन्सिलमधील कामापेक्षाही तुमच्या कादंबऱ्या अधिक काळ जिवंत राहतील.” इत्यादि आशयाचा मजकूर होता. हरिभाऊंच्या कादंबऱ्यासंबंधानें गोपाळरावसारख्यांनाही किती आदर वाटे हें यावरून दिसून येतें.

गोपाळरावांच्या देहावसानापूर्वीं दोन तीन दिवसच हरिभाऊ त्यांच्याशी बोलत बसले असतां गोपाळरावांनीं हरिभाऊंस विचारलें. “तुम्हांला आजपर्यंत कोणाच्या मृत्यूनें विशेष दुःख झालें ?” तेव्हां, हरिभाऊ म्हणाले, “माझ्या मुलीच्या मरणानें.” गोपाळराव म्हणाले, “एखाद्या स्नेहाचें नांव सांगा” हरिभाऊंनीं अर्थातच माधवराव जोशांचे नांव घेतलें. गोपाळरावांच्या या प्रश्नाचा रोख हरिभाऊंनीं आधींच ओळखला होता. आपला मृत्यु

दररोज जबळजवळ येत आहे ही गोपाळरावांना पूर्ण जाणीव होती. आणि आपल्या मरणाने हरिभाऊंना अतिशय दुःख होईल हा विचार येऊनच त्यांनी वरील प्रश्न केला होता. यानंतर तीनच दिवसांनी हरिभाऊंवर तो दुःखद प्रसंग आला !

ता. १९ फेब्रुवारी ।

ता. १९ फेब्रुवारी १९१५ रोजी रात्री आठ वाजता गोपाळरावांची तब्येत अधिक बिघडली असा निरोप कळताच हरिभाऊ व मी असे टांग्यांत सर्व्हेट्स ऑफ इंडिया सोसायटीत गेलो. त्या वेळेस गोपाळराव अत्यवस्थ होते. तरी पण ते चांगले शुद्धीत होते. हरिभाऊंना पाहताच त्यांना समाधान झाले. अंधरुणावरून मला आरामखुर्चीवर बसवा, असे गोपाळरावांनी सांगितल्यावरून दोन तीन माणसांनी त्यांना धरून खुर्चीवर बसाविले. त्यानंतर पाचच मिनिटांत त्यांचे प्राणोत्क्रमण झाले! शेवटी वर बोट करून ब मान हालवून "हरिभाऊ जाता आतां" असे म्हणून गोपाळरावांनी त्यांना नमस्कार केला व डोळे मिटले. तो प्रसंग फारच हृदयद्रावक होता. आणि जेव्हा जेव्हा त्याची आठवण होई तेव्हा तेव्हा हरिभाऊंचे हृदय दुःखाने भरून येत असे.

हरिभाऊंची मुलगीही त्यापूर्वी दोनच वर्षे ता. १९ फेब्रुवारी रोजीच निवतली. अर्थात् त्या दिवशी त्यांना एक प्रकारची अस्वस्थता येत असे. तेव्हा हा दिवस म्हणजे त्यांना दोन प्रिय माणसांच्या वियोगाचा दिवस असे. मुंबईस ते जलोदराने आजारी पडले तेव्हा ता. १९ फेब्रुवारी या दिवशी गोपाळरावांची चवथी निधनतिथि पडली. हरिभाऊंना संबंध रात्रभर शोप आली नाही. याच दिवशी आपली दोन प्रिय माणसे आपणास सोडून गेली, आपणही याच दिवशी इहलोक सोडून जातो की काय, असे त्यांना एकसारखे वाटत होते. त्यानंतर हरिभाऊंचा इहलोकीचा लागामाधा बाराच दिवस राहिला होता ! यानंतर सातच दिवसांनी हरिभाऊ लिमये यांच्या आकास्मिक मृत्यूची बातमी ऐकून त्यांना पराकाष्ठेचे दुःख झाले.

ओपनिंग सेरिमनी मी करीन.

हरिभाऊ लिमये यांच्या मृत्यूपूर्वी दोन तीनच महिने प्रेतें नेण्याच्या पद्धती-संबंधांत कांहीं सुधारणा होणे जरूर आहे, अशाबद्दल मडळीत बोलणे निघाले. प्रेतें नेण्याकरिता एखादी छंदर गाडी करावी, अशी हरिभाऊंना सूचना केली.

ती, हरिभाऊ लिमये यानाही पसंत पडली. यावर हरिभाऊ आपटे, हरिभाऊ लिमये यांना म्हणाले, “ हरिभाऊ, तुम्ही भिऊं नका. मी तुमच्यापेक्षा बडोळ आहे. या गाडीचा ओपनिंग सेरिमनी मीच करीन. ” हें त्यांचें बोलणें झाल्यावर दोघेही हरिभाऊ चार महिन्यांच्या आनच पाच दिवसांच्या अंतरानें परलोकवामी झाले !

युरोपियन मित्र.

युरोपियन लोकातही हरिभाऊंची मित्रमंडळी बरीच असत. सर जेम्स दुघोले, सर क्लाड हिल, नामदार कारमायकेल, मि. माउंटफर्ड, ना. कीटिंग, ना. किंकेड, मि. रॉबर्टसन, मि. स्विफ्ट वगैरे अनेक गृहस्थांशी त्याचा चांगला परिचय असे. ना. किंकेड आणि ना. कीटिंग यांच्याशी तर त्यांचा विशेष स्नेह असे.

एकदां कीटिंग यांचा जुन्नरास मुक्काम असताना त्याच्या निर्मंत्रणावरून हरिभाऊ त्यांचे ८ दिवसपर्यंत पाहुणे होते. हरिभाऊ हे शाकाहारी व जेवणाखाण्यांत जुन्या पद्धतीचे आहेत, ही गोष्ट मि. कीटिंग याना माहित असल्यामुळे त्यानीं हरिभाऊंकरिता तशीं मुद्दाम तजवीज ठेविली होती.

हरिभाऊ मोठे विद्याव्यासंगी व बहुश्रुत असत, यामुळेच त्यांच्याशी परिचय करून घेण्याची युरोपियन लोक इच्छा बाळगीत. हरिभाऊंचा जर्मनजुमला नव्हता, सावसाबकारी नव्हती, किंवा सरकारातून त्यांना कांही इनाम जहागीर मिळवावयाची नव्हती. अर्थात ते होऊन कधी कोणाच्या भेटीस गेले नाहीं. युरोपियन गृहस्थांनीं भेटीची इच्छा केली तरच ते त्यांच्याकडे जात. एरव्ही जात नसत. तरी हरिभाऊंच्या शेवटच्या दहा बारा वर्षांत त्यांच्याशी परिचय करून घेतला नाहीं असा कलेक्टर्स, कमिशनर्स व कौन्सिलर्स यांच्यामध्ये क्वचितच गृहस्थ सांपडेल, अशी स्थिति आली होती. लॉर्ड विलिंग्डन हेही त्यांना मोठ्या आदरानें व प्रेमाने वागवीत.

साहेब शुद्धीवर आले.

युरोपियन अधिकाऱ्यांमध्ये एखाद्या तिस्मारखाशी गांठ पडली तर हरिभाऊ त्याची तेथल्या तेथेच संभाषना करण्यास कमी करीत नसत. एकदां एका युरोपियन अम्मलदाराने त्यांना चिठ्ठी पाठवून आपल्या भेटाला बोलाविलें होतें. पण साहेबांची काय लहूर फिरली कोणास ठाऊक, हरिभाऊंनी आपल्या नांवाचें काडें पाठविलें तेव्हां, ‘आतां मला वेळ नाही,’ असा साहेबांनीं आंतून निरोप

पाठविला. 'चिह्नीं भेटावयास बोलावून भेटण्यास वेळ नाही असे सांगणे शिष्टाचारास धरून नाही' हे गोष्ट हरिभाऊंनी साहेबांच्या निदर्शनास आणली, तेव्हा साहेब बाहेर आले व "आम्हाला काम अतिशय असतं, फुरसत मुळीच नसते, अशा कुशाग्रकीच्या गोष्टी सांगू लागले." हरिभाऊंनी साहेबांच्या तोंडून हे शब्द ऐकताच नाबडतोब उत्तर केले की, "आम्ही गिकामे लोक आहोत, अशीच आपली समजूत असेल तर ती साफ चुकीची आहे मला आपल्यापेक्षाही अधिक कामे आहेत. आपली चिह्नी आली म्हणूनच मी आपल्या भेटीस आलो. पुन्हा मात्र आपल्या चिह्नीचा मान ठेवण्याचें मला कारण उरले नाही हें चांगलेंच झालें." या उत्तराने सोहब ठिकाणावर आले व त्यांनी झाल्या प्रकाराबद्दल हरिभाऊंची माफी मागितली.

युरोपियन लोकांशी सार्वजनिक बाबीसंबंधीन बोलण्याचा प्रसंग आला तर आपले मत स्पष्टपणे सांगण्यास ते केव्हाही कचरत नसत. कै. टिळक हे मंडाले-हून सुटून आले, त्यावेळी त्यांच्या घराशेजारी पोलीसपहारा ठेवण्यांत येऊन त्यांच्या भेटीला जाणाऱ्यावर टेढळणी ठेवली जात असे. या वेळी हरिभाऊ त्यांना भेटावयास गेले होते. त्यांचे नाव पोलीसकडून वरती कळविण्यात आले ही गोष्ट त्यांना समजल्याबरोबर ते कै. टिळक याना आणखीही दोन वेळा भेटावयास गेले. यानंतर "सरकारी पेन्शनर व सरकारातून पदव्या मिळालेले लोक यांनी कोणत्याही रीतीने टिळकाशी संबंध ठेवू नये, तसा ते ठेवतील तर सरकारकडून त्यांचे योग्य रीतीने पारिपत्य होईल" असे ता. ६ जुलै १९१४ रोजी शिक्षणसत्ताच्या डायरेक्टराच्या सहीने एक साजगी सर्क्युलर निघाले. याच सुमारास हरिभाऊंचे एका कौन्सिलरशी भाषण झालें. त्यात या सर्क्युलरचा निर्देश वरून त्यांनी त्या युरोपियन अम्मलदारांला स्पष्ट सांगितले कां "तुमचे हें सर्क्युलर अत्यंत हास्यास्पद व अन्यायाचे आहे. मला सरकारने केसर-ई हिंदूचा चाद दिला म्हणून मी आपले व्यक्तिविषयक स्वातंत्र्य आणि मझ्या हालचाली या सरकारच्या केव्हाही स्वाधीन करणार नाही ! माझ्या स्वातंत्र्याची चादी उडत असेल तर मी तो चाद परत करीन व इतरही पदवीधारांना तसें करावयास सांगेन."

हरिभाऊंच्या या बोलण्याचा त्या युरोपियन अधिकार्यावर काय परिणाम झाला हें सांगता येत नाही. पण पुढें या सर्क्युलरची अम्मलबजावणी मात्र झाली नाही.

टिळकाच्या दारासमोरील पोलीसाचा पहारा उठविण्यासंबंधांत त्या वेळी ज्यांनी विशेष सटपट केली त्यांत हरिभाऊ प्रमुख होते हेही लक्षात ठेवण्यासारखे आहे. राजकीय मतभेदांमुळे, नागरिक कनध्यास आपण पराङ्मुख होतां कामा नये असें हरिभाऊंचे मन होतें. आणि ते त्याप्रमाणे कसे वागत याचा वरील हकीकत हा उत्कृष्ट पुरावा होय.

प्रकरण चवदावें.

राजकीय, सामाजिक व धार्मिक मते.

—:—

रा. सा. रानड्यांचे अनुयायी.

हरिभाऊंनी वेळोवेळी जी व्याख्याने दिली, जे लेख लिहिले व इतर ज्या चळवळी केल्या, त्यांवरून त्यांची राजकीय, सामाजिक व धार्मिक मते काय होती याचे सविस्तर विवेचन करण्याचे कारण नाही. पुण्यातील दोन पक्षांना तीव्र स्वरूप गेल्या चवदा वर्षांतच आले असले तरी हे पक्ष रावसाहेब रानडे यांच्या वेळेपासूनच अस्तित्वात असून त्यांचे पहिले दृश्य स्वरूप म्हणजे डेक्कन संभेची स्थापना हे होय. त्यापूर्वीहि १८९१ मध्ये संमतिवयाच्या बिलाच्या वेळी आणि १८९५ साली पुणे येथे राष्ट्रीय सभा भरली त्यावेळी या पक्षभेदाची मजल बरीच पुढे गेलेली दिसून आली. रावसाहेब रानडे यांचे त्यावेळेपासून जे एकनिष्ठ अनुयायी आहेत त्यांचीच हरिभाऊ हे प्रमुख होते. गेल्या पंचवीस वर्षांत रावसाहेब रानडे यांनी घालून दिलेल्या मार्गांनी ज्या अनेक चळवळी चालू आहेत त्यांशी हरिभाऊंचा निकट संबंध असे. टिळकांना उद्यानोपाहार व पानसुपारी झाल्याचा पूर्वी निर्देश केला आहे त्यावेळी भाषण करताना, हरिभाऊंनी आपल्या मतांचे दिग्दर्शन थोडक्यात पुढे दिल्याप्रमाणे केले होते. त्यावेळी ते म्हणाले “न्यू इंग्लिश स्कूल व फर्ग्युसन कॉलेज या संस्था उघडल्या त्या दिवशी ज्यांनी आपली नावे त्या संस्थांच्या पटांत नोंदविली त्या विद्यार्थ्यांपैकींच मी एक होतो, परंतु शिक्षणाची इतिश्री झाल्यानंतर व्यवहारविचाराला सुरवात झाल्यावर मी के. रानडे यांच्या शाळेंत शिरलो. व तेथे के. गोखले यांच्या स्नेहाची जोड मिळाल्याकारणाने माझी मते त्याच शिकवणीत बनली गेली व अद्यापिहि ती तशीच आहेत. ” स्वराज्य चालविण्यास हिंदी लोक पात्र असून स्वराज्य-दानविरुद्ध जे कित्येकांकडून आक्षेप घेण्यांत येतात ते कसे निरर्थक आहेत हे त्यांनी रा. रा. ल. ब. भोपटकर यांच्या “स्वराज्याची मीमांसा” या पुस्तकास लिहिलेल्या छोट्या प्रस्तावनेत मार्मिक व स्पष्ट रीतीने दर्शविले आहे. “करभार

देणारांच्या हातीच कारभार पाहिजे " हेंच सूत्र त्यांनी त्या ठिकाणी आपल्या भोजस्वी लेखणीने विशद करून सांगितलें आहे. हरिभाऊंच्या राजकीय विचाराची अगदी अलीकडील स्पष्टोक्ति याच प्रस्तावनेत पहावयास सांपडते.

रानड्यांचे अनुयायी.

हरिभाऊ हे डेक्कन सभेचे कित्येक वर्षे सेक्रेटरी होते. डिस्ट्रिक्ट काँग्रेस कमिटी-चेही ते एक प्रमुख सभासद होते. पुण्यास १९१५ साली पंधरावी प्रांतिक परिषद भरली त्या वेळेस स्वागत कमिटीच्या चेअरमनच्या जागी त्यांची योजना झाली होती. राष्ट्रीय सभेचे ते कट्टे भक्त होते. राष्ट्रीय सभेच्या निम्मेटून अधिक अधिवेशनांना ते हजर राहिले होते. काँग्रेसला स्त्रियांनी हजर रहावें याबद्दल दुसऱ्या काँग्रेसच्या वेळीच त्यांनी स्त्रियांना उद्देशून एक विनंतिपत्र काढलें होतें. ज्ञान मिळण्याची सर्व साधनें स्त्रियांना उपलब्ध असावीत याबद्दल त्यांना आपल्या आयुष्यक्रमाच्या आरंभापासूनच कशी मनापासून कळकळ वाटत होती, हें याबद्दल दिसून येईल. रानडे-पक्षाचें प्रथमपासूनच निदर्शन करणाऱ्या ज्ञानप्रकाश पत्राशी संपादक या नात्यानें सातआठ वर्षे त्यांचा संबंध होता. पूर्वी ज्ञानप्रकाश आंग्लो-मराठी असतांना इंग्रजी बाजूचें संपादकत्व हरिभाऊंकडेच कित्येक दिवस होतं. ज्ञानप्रकाश दैनिक करण्यास ज्याची आस्था विशेष कारण झाली, त्यांतच हरिभाऊंचा प्रामुख्याने उल्लेख करणें भाग आहे. आरंभी दैनिक ज्ञानप्रकाशाचे संपादकत्वही त्यांच्याकडेच होतें.

मतानें प्रगमनशील.

हरिभाऊंच्या सामाजिक कादंबऱ्यांचा प्रतिपाद्य विषय पाहिला म्हणजे त्यांची सामाजिक मतें कोणत्या प्रकारची होती हें वेगळें सांगावयास नकोच. समाजसुधारणेचे ते निस्सीम चहाते होते. संमतिवचाच्या कायद्यापासून तों पटेलबिलाच्या काळापर्यंत ज्या ज्या सामाजिक चळवळी झाल्या त्यांना हरिभाऊंची अंतःकरणपूर्वक अनुकूलता होती. १९१९ च्या जानेवारीत म्हणजे हरिभाऊंच्या मृत्युपूर्वी दोनच महिने, त्यांचे इंदूर येथे पटेलबिलावर सर्वस्वी अनुकूल असें भाषण झालें होतें. आनंदाश्रमासारख्या जुन्या पंथाच्या संस्थेचें चालकत्व त्यांच्याकडे अगदीं तरुण वयांत आल्यामुळें त्यांना कार्यसुधारक होतां आलें नाहीं. शिवाय त्यांच्यासारख्या मनमिळाऊ व स्वमताभिमानापेक्षाही बडील

माणसांच्या मनाला न दुखाविणें हें अधिक महत्त्वाचें कर्तव्य समजणाऱ्या माणसा-
च्या आयुष्यक्रम गेला यापेक्षा वेगळा गेला असता तरच आश्चर्य होतें. मनानें
ते अत्यंत प्रगमनशील होते, तरी पुराणमताभिमानाची त्यांच्यावर अगदीं अखेर
पर्यंत छाप होती त्यांचा पेहेराव व आचरण यांतही जुन्या पंथाचीच शाक स्पष्ट
दिसून येत असे, त्यांचेही हेच कारण असावें.

दृष्टिकोण बदलण्याचें कार्य.

कर्तें सुधारक म्हणून त्यांना केव्हाहि लौकिक संपादिताने न आला तरी
समाजसुधारणेस ज्या शक्ति साहाय्यभूत झाल्या त्यात त्यांच्या कादंबऱ्यांस
बरोच बरोच स्थान घेईल. कारण समाजाचा दृष्टिकोण बदलून तो सुधारणाभि-
मुख करण्याचें कार्य त्यांच्या कादंबऱ्यांनी जसे केले तसे गेल्या चाळीस वर्षांत
दुसऱ्या कोणीही केले नाही. सुधारणेसंबंधानें इतर जे जे प्रयत्न झाले त्यात
हरिभाऊंसारखा टिकाऊ प्रयत्न दुसरा कोणाचाही झाला नसेल. स्वता ते
कर्तृत्ववान् सुधारक नसले तरी तसे सुधारक निर्माण करण्याइतकी प्रतिभा व
लेखनशक्ति त्यांना लाभली होती. तिचा त्यांनीं उत्कृष्ट उपयोग करून समाज-
सुधारणेचें जे बीज समाजात मोठ्या शिताफीने रुजविलें, त्यास अंकुर येऊन
त्याचा मोठा वृक्ष झाल्याशिवाय केव्हाही रहाणार नाही. आजचीच तरुण पिढी
घेतली तर ज्या मनोधारणेनें हरिभाऊंनीं आपल्या कादंबऱ्या लिहिल्या तीच
मनोधारणा स्वीकारून सामाजिक सुधारणेस ही पिढी अंतःकरणपूर्वक मान्यता
दर्शवति असल्याचे दिसून येतें.

ही पद्धति पथ्यावरच पडली.

हरिभाऊ पुनर्विवाहित असते, त्यांच्या डोक्यावर केंस असते, नेकटाय्,
कॉलर, बूट, पाटलोन, वगैरे युरोपिअन् पेहेराव त्यांच्या आंगावर असता तर
त्यांचे ग्रंथ त्यांच्या समकालीन तरुण पिढीस इतके प्रिय झाले असते किंवा
नाहीं याची शंकाच आहे. जुन्या समाजात बाळघोष गणलेले असे जे वळण
त्यांच्यानें दिसून येत असे त्यामुळे समाजास ते आतस्वकीय असल्याप्रमाणेंच
वाटत. सामाजिक बाबतीत त्यांच्या कादंबऱ्यांना आज जें आतवाक्याप्रमाणें
महत्त्व आलें आहे तें, अशी स्थिति नसती तर, कदाचित् आलेंही नसतें.
अर्थात् ज्या पद्धतीने त्यांनीं आयुष्यक्रम घालविला ती पद्धत कार्यनिर्वाहाच्या
दृष्टीनें एक प्रकारें श्रेयस्करच ठरली.

विरुद्ध मतांची धडपड.

धार्मिक बाबतीत हरिभाऊंची सरोवर काय स्थिति होती हें निश्चित सांगणे त्यांच्या अगदीं निकटवर्ती मित्रांसही कठीण पडेल. ते आनंदाश्रमानील हृदयकव्य, विधि बगैरे यथासाग करीत, देवदर्शनहो घेत, सोमवार व शनिप्रदोष अशा-सारखे उपवासही करीत ! त्यांना अपचनाची व्यथा असल्यामुळे आठवड्यातून एक दिवस उपवास करण्याबद्दल डॉक्टरांनीं सांगितलें होतें. त्या दिवशी सोमवार असल्यामुळे तेव्हांपासून पुढे दर सोमवारी ते उपवास करीत असत. त्यांच्या सोमवारच्या उपासाची मीमांसा अशा तऱ्हेने लावितां आली तरी त्यांनी शनि-प्रदोष मात्र आपल्या वडिलांच्या सांगण्यावरूनच धरिला होता. त्याचप्रमाणें घरांत काही सत्यनारायणासारखे कोणाचे नवस फेडावयाचे असले तर तेही ते फेडीत असत. नेहमी बोलण्यात चालण्यांत मात्र, ते नास्तिक नसले तरी अज्ञेयवादी असले पाहिजेत, असें त्यांच्याशा संभाषण करणाराना वाटे. मूळची त्यांची परंपरागत आस्तिक्य बुद्धि व मिलच्या वाचनाने मनावर झालेला संस्कार यांच्यामध्ये चाळूं असलेली धडपड त्यांच्यामध्ये शोबटपर्यंत टिकली असें दिसतें.

एक उदाहरण

विद्यार्थीदर्शन असताना ते पंचहौद मिशनमध्ये फादर रेव्हिंग्टन यांच्याकडे फ्रेंच व जर्मन शिकवावयास जात. एके दिवशी फादर रेव्हिंग्टन हे कांही कामात गुंतले होते. तेव्हां हरिभाऊ बाहेरच एका मिशनरीशी बोलत बसले. त्याचें बोलणे अर्थातच धर्मासंबंधानें निघालें. मिशनरी गृहस्थानें हिंदू धर्मावर तारोरा झाडण्यास सुरवात केली. हरिभाऊंनी यावेळेस नास्तिक पक्षाची वाजू घेतल्या-मुळे मिशनऱ्याचें अर्थातच गाडें खुंटलें. पण दुसऱ्या दिवशी याचा चमत्कारिक परिणाम झाला. आपल्याकडे शिकवावयास येतो हा गृहस्थ नास्तिक आहे असें या मिशनऱ्यानें फादर रेव्हिंग्टन यांना सांगितले. त्याबरोबर हरिभाऊंना तेथें शिकवावयास जाण्याची बंदी होणार असा सुमार दिमू लागला. तेव्हां- हरिभाऊ फादर रेव्हिंग्टन यांना म्हणले, “मी नास्तिक वाजू घेतली ती केवळ मिशनरी गृहस्थाला अडविण्याकरितां घेतली. त्याने हिंदू धर्मीला शिष्या व्हावयाच्या आणि मी ख्रिस्ती धर्माची विटंबना करावयाची, असा प्रकार चाळूं गहिळा असता तर प्रकरण भलत्या थरावर गेले असतें. हा परिणाम टाळण्याकरितांच मी ही शकल काढली. ’ या खुलाशानें हरिभाऊंना अर्थातच फादर रेव्हिंग्टन यांच्या

सान्निध्यार्थ पूर्ववत् प्रवेश मिळू लागला. हरिभाऊंनी ही वेळ अशा रीतीनें मारून नेली तरां हा प्रसंग, मिलच्या वाचनानें त्यांच्या मनावर जो परिणाम केला, त्याचाच द्योतक होता असें म्हणावयास हरकत नाही.

“ धर्म हा एक विकार आहे, विचार नाही, तो श्रद्धामूल आहे.... परमेश्वर मुळींच नाही. यदाकदाचित् असला तरी तो आता सृष्टीशी संघट्ट नाही, त्यानें कोणाची प्रार्थना ऐकणें सभवनीय नाही. आपल्याला जे नीतियुक्त म्हणून वाटेल तें करित रहावें. लोक हाच परमेश्वर. त्याच्या हितासाठीं सृष्टी हीच परमेश्वरी सेवा ज्याचे आपल्याला ज्ञान नाही, ज्याने कधीं आपलें अस्तित्व जगाच्या अनुभवास आणून दिले नाही, असा एसादा सर्वव्यापीपुरुष कल्पावयाचा, आणि त्याच्यावर भार टाकून आपले व्यवहार चालवावयाचे म्हणजेच दौर्बल्य”.

चंद्रशेखराची ही जी स्थिति हरिभाऊंनी आपल्या कर्मयोगांत वर्णन केली आहे तीच त्यांच्या तरुण वयात त्याची स्वतांची असली पाहिजे हे उघड आहे. फरक इतकाच की, चंद्रशेखराच्या शिक्षणात धर्मविषयक शिक्षणाचा भाग अगदी सुद्धा आला नव्हता. त्याने आपल्या वडिलांपासून जे काय ग्रहण केलें होते ते जुन्या धर्मविषयक आचारांच्या कुचेष्टे रच होते. हरिभाऊंना बालवयात वडिलांपासूनच जुन्या पंथाचे संस्कार झाले होते त्यामुळें चंद्रशेखराप्रमाणें त्यांच्या मनांत विचार येत अमले तरी ते काय-च मूळ घडून रहाणें शक्य नव्हतें. या विचारानी त्याची आस्तिक्य बुद्धि हेळकावे सात असली तरी बालवयांत घडलेल्या संस्कारांचे पाश तुटून जाण्याइतके या विचारांचे प्राबल्य त्यांच्या वर बसलें नसावे असें साधारणतः म्हणण्यास हरकत नाही. यापूर्वी शिष्य-जनविलापांत त्यांनीं शास्त्रीबुवांच्या आगच्या अनेक गुणांबद्दल प्रशंसा केली त्यांत त्यांच्या आस्तिक्यबुद्धीचाहा त्यांनी अंतर्भाव केला आहे. ‘संत सखुबाई’ व ‘सती पिंगला’ या त्यांच्या नाटकांवरूनही त्यांची आस्तिक्य बुद्धिच निदर्शनास येते. एकाकडे मिल, स्पेन्सरसारखे हरिभाऊ बोलत, तर दुसरीकडे कुळधर्म-कुळाचार्यांत आस्तिक्य बुद्धीनें पडत असलेले दिसून येत. तेव्हां हें कोडें उकलावें कसे हा मोठाच प्रश्न आहे त्याच्या आयुष्यांत घडलेला एक प्रसंग खालीं दिला आहे. त्यावरून या प्रश्नास कांहींसें समर्पक उत्तर मिळेल असें वाटतें.

सन १८९३ साली विख्यात जर्मन पंडित डॉ. पॉल डायसन (कॅल युनिव्हर्सिटीमधील प्रोफेसर) हे हिंदुस्थानात आले होते, तेव्हा त्यांचा पुणे येथे-ह्या एक दोन दिवस मुक्काम होता. हरिभाऊंनी या साहेबांच्या सहवासात राहून त्यांना येथील सर्व प्रसिद्ध स्थळे दाखविली. त्यावेळी या उभयतांमध्ये धर्मसंबंधाच्याही गोष्टी निघाल्या. या जर्मन प्रोफेसरांनी आपल्या हिंदुस्थानातील आठ-बणी म्हणून एक पुस्तक त्याचवेळी प्रसिद्ध केले. त्यांत हरिभाऊंशी झालेल्या संभाषणावरून त्यांच्या धर्ममतांबद्दल आपल्या मनावर कोणता ठसा उमटला, याचें वर्णन डॉ. पॉल डायसन यांनी सालीलप्रमाणें दिलें आहे:—

“Apte, a highly cultured and learned man, professed of course no religion but the Vedanta, but like Telang in Bombay, declared he was obliged to adhere to the worship of the gods on account of his family. All the images of the gods he looked upon as incarnations of the Atman, but he always took care not to confuse a mind that had not been able to rise to the idealism of this stand-point. I had the conviction here that those who think in India take the free standpoint in matters of religious doctrine as the thinkers of Europe, but out of consideration for their families still adhere to the worship of the gods, in the same way that we still hold fast to the ceremonies of a Church marriage, baptism and burial, though free from all superstitious ideas.”

विचारास जें पटेल तेंच ग्राह्य मानणारा व धर्माचार व धर्मविधि यांवर विश्वास नसलेला असा युरोप संडात जो सुधारकांचा सांप्रदाय निघालेला आहे त्यातही, केवळ कुटुंबांतील माणसांच्या समजुतीकरितां प्रार्थनामंदिरांत जाऊन डोळे मिटणारे व विवाहविधि, बाप्तिस्मा, अंत्यविधि वगैरेंस चिकटून रहाणारे पुष्कळ सांपडतात. त्याप्रमाणेंच हिंदुस्थानातील सुधारक पंथाचें वर्तन आहे, ही गोष्ट डॉ. पॉल यांच्या निदर्शनास आली व तीच त्यांनीं वरील उतान्यात व्यक्त केली आहे. मासा धर्म वेदान्ताचा आहे, पण कुटुंबांतील माणसांकरितां मला देवदेवतापूजन करावें

लागते असेच आपल्याजवळ हरिभाऊंनी सांगितल्याचें डॉ. पॉल वरील उताऱ्यांत म्हणतात. यावरून हरिभाऊंची धर्ममते कशा प्रकारची असली पाहिले जाचें साधारण अनुमान काढता येण्यासारखें आहे. थोडक्यांत सांगायचे म्हणजे आज प्रायः घरोघरच्या माणसांची धर्माबद्दल जी विचार प्रवृत्ति आहे तीच हरिभाऊंची होती. हरिभाऊंसारख्या विशिष्ट परिस्थितीतील माणसाना विचार आणि आचार यांत मेळ राखणें कसे कठिण पडतें याचीही कल्पना स्वानुभवाने पुष्कळाना येण्यासारखी आहे. " I have purchased family peace at the cost of my reputation. " हे कै. का. त्रिं. तेलंग यांचे उद्गार त्यांच्याच परिस्थितीत असलेल्या हरिभाऊंसारख्यांनाही ततोतंत लागू पडण्यासारखे आहेत.

जुन्या-नव्याच्या झगड्यांत धडाडीने पुढें जाण्याची धमक ज्यांना दाखविता आली नाही त्यांना लौकिकाची हानि पत्करूनही कुटुंबांत समाधान नांदाविता आले असतें तर एका दृष्टीने त्यांचे अभिनंदन करता आले असतें. पण वस्तुस्थिति पुष्कळ ठिकाणी यद्दून भिन्न होती. सामाजिक सुधारणेसंबंधात ज्यांनी तेलंगांप्रमाणें वर्तन ठेवेलें त्यांना लौकिकाची हानि पदरांत घेऊनही घरच्या माणसांचा वाईटपणा टाळता आला नाही ! हा परिणाम पाहिला म्हणजे त्यांचें वर्तन कोणत्याही दृष्टीने अभिनंदनीय न ठरतां अनुकंपनीयच ठरतें. हरिभाऊंच्या काळांत अशी उदाहरणे कांही थोडीथोडकी होती असे नाही. फार काय पण प्रगतीचें आगर म्हणून प्रसिद्धि पावलेल्या युरोपसंघांतही अशा उदाहरणाची रेलचेल कशी दिसते हे वरील उताऱ्यावरून लक्षांत येतें.

प्रकरण पंधरावें.

आयुष्याची अखेर !

प्रकृति थकत चालली.

हरिभाऊंच्या उज्ज्वल आयुष्यक्रमाचा प्रारंभ कशा गीतीने झाला, त्यांच्या पुढील मोठेपणाची चिन्हे त्यांच्या बालवयातच कशी दिसू लागली, ते आपल्या प्रेमळ स्वभावाने महाराष्ट्राला कसे प्रिय झाले, इतर सार्वजनिक उपयुक्ततेचे अनेक व्यवसाय करून त्यांना उत्कृष्ट ग्रंथ कसे निर्माण करता आले, त्यांचा विद्याव्यासंग वयोमानाप्रमाणे वृद्धिंगतच कसा होत गेला, आपल्या ग्रंथात समाजाच्या दुष्ट चालीरीतींवर त्यांनी आघात केला असताही समाजाचे त्यांच्यावरील प्रेम अबाधित कसे राहिले वगैरे बाबींचे आतापर्यंत थोडक्यांत निदर्शन केले. आवडल्या शांताचाईच्या मृत्यूने हरिभाऊंच्या सर्व आशा, सर्व हेतु, सर्व मनोरथ धरणीकंपाचा धक्का बसल्याप्रमाणे कसे एकदम ढासळून पडले यांचेही वर्णन पूर्वी येऊन गेलेच आहे. मुलीच्या मृत्यूनंतर हरिभाऊंचे इहलोकचे वास्तव्य केवळ शरीरमात्रेकरून होते. त्यांचे मन, त्यांचा मेंदु, त्याची प्रतिभा वगैरे सर्व मुलीच्या मृत्यूबरोबर लुप्तप्राय होऊन गेली ! कोणत्याही गोष्टीला काय, मर्यादा असावी लागते. प्रेम झाले तरी तेही मर्यादेतच पाहिजे. पण जगास शहाणे करण्याच्या हरिभाऊंनाही आपल्या मुलीचढलचे प्रेम आवाक्यांत ठेवतां आले नाही ! प्रेमवाशाचा प्रभाव असा बळत्तर आहे ! "ताई तू कोठे आहेस !" असा हरिभाऊंनी प्रश्न केल्याबरोबर, मुलगी, त्यांच्या हृदयावर हात ठेवून "येथे" असे उत्तर द्यावयाची. आणि मुलीच्या मृत्यूनंतर अखेर तेंच सरे ठरले ! त्यांचे हृदय तेव्हापासून सरोसरच शून्यवत् झाले आणि त्यांची मूळची सशक्त व निकोप प्रकृति इळू इळू ढासळू लागली. अमुक करीन, तमुक करीन अशी ते तोंडाने इच्छा मात्र व्यक्त करीत, पण अंगात उत्साह न राहिल्यामुळे त्यांच्या हातून उद्योग व्हेईनासा झाला व मुलीच्या मरणानंतरच्या सहा वर्षांत पूर्ण अशा दोनच कादंबऱ्या त्यांच्या हातून झाल्या !

हृदयविकार.

तीस वर्षापूर्वी म्हणजे सन १८८८ मध्ये ते मुंबईस असता : त्यांना इन्फ्लुएन्झा झाला त्या वेळेपासूनच त्यांना हृदयाचा विकार जडला होता. केव्हा केव्हा तर त्यांच्या हृदयाची जागा कढत होऊन हृदय इतक्या वेगाने हलू लागे की, वर हात ठेवला असताही ही स्थिति लक्षात येई. मुलीच्या धसक्याने तर त्यांचा हा रोग विशेषच बळावल्यासारखा झाला. आणि आज काय ताप झाला, उद्या अपचनाचा विकार झाला, परवा छातीत बाध बसला अशा अनेक उपाधीनी त्यांचा पाठपुरावा चालविला. जे हरिभाऊ पन्नाशी उलटेलोपर्यंत अगदी तरुण माणसाप्रमाणे दिसत, त्याच हरिभाऊंवर जरेची छाया क्षपाट्याने पसरू लागली.

आर्गतुक भगभग.

त्याच काळांत आणखी एका अनाहूत कार्याची निष्कारण भगभग त्यांच्या-मागे लागली. बंगलमध्ये एका रेल्वेच्या फाट्याची परवानगी मिळवून त्या-प्रीत्यर्थ विवक्षित भाडवलाचे शेअर, त्यांवर काहीं कमिशन घेऊन, जम-वाषयाचे अशी एक योजना एका गृहस्थाने हरिभाऊंकडे आणली. हरिभाऊंनी मोठमोठ्या लोकांस चिठ्ठ्या चपाट्या देऊन त्याजकडून शेअर घेण्याबद्दल आपले वजन सचौवयाचे व या गृहस्थानी अंगमेहनत करून योजनेची पूर्वतयारी होण्यास लागेल तो खर्च करावयाचा, असे ठरले. पण या कामात दोन मुख्य अडचणी होत्या, त्या हरिभाऊंच्या लक्षांत आल्या नाहींत. पहिली अडचण स्वतः-च्या फायद्याकरिता लोकांकडे तोंड वेगाडण्याची हरिभाऊंस संवय नव्हती व तसे त्यांचे शीलही नव्हते. हाच धंदा त्यांना करावयाचा असता तर त्यांनी आपल्या कादंबऱ्या राजेरजवाड्यांना अर्पण करून अमूक द्रव्याची प्राप्ति करून घेतली असती. या कामास ते स्वभावतःच नालायक होते, ही गोष्ट या बाबतीत पद्मोपकी दृष्टेत्वर्तीस आली. एखाद्या श्रीमान् माणसाकडे किंवा संस्थानिकाकडे त्यांनी रेल्वेसाठी जाबे आणि तेथे फक्त रेल्वेचीच गोष्ट न काढता श्रीमंतांचा निरोप घ्यावा असे किंत्येक प्रसंग घडले ! हातून काम तर होईना आणि शिरावर जबाबदारी तर घेतलेली असा त्यांचा दोहीकडून कोंडमारा झाला. या बाबतीत दुसरी अडचण अशी होती की, याच सुमारास सरकारने वॉरलोनचे शेंकडा पांच सहा टक्याचे वॉरबॉंड काढले. अशा स्थितीत तितक्याच टक्यांचे रेल्वेचे शेअर कोण

चेतो ! मिळून चोहोंकडूनही प्रतिकूल स्थिति असता हरिभाऊंना या कामात पडण्याची बुद्धि झाली, आणि त्यांच्या मार्गे हा दुसरा एक नसता हृद्दोग लागला !

ज्या कामात आपण पडून ये त्यांत पडलों, ते साधत नाही तर सोडून यावे हेंही त्यांच्यानें होईना. आणि अखेर पाच चार वर्षे याच व्यग्रतेत त्यांना निष्कारण घालवावीं लागलीं. आधीच हृद्दोगानें पोखरलेलें त्यांचे शरीर या काळजीमुळे जास्तीच निःशक्त झालें. सतरा कामांची धावाधाव याबरोबर चालूच होती. त्यांत इन्फ्लुएन्झा हास्पिटल काढण्याची दगदग तर त्यांना फारच जाणवली आणि सन १९१८ च्या आक्टोबरमध्ये त्यांच्या एका डोक्याची पापणी झाली पडून डोक्याच्या पक्षघातासारखा त्यांना विकार झाला. यांतून बरे झाल्याबरोबर डिसेंबरच्या सुरुवातीसच वरील रेल्वेचे शेअर जमविण्याकरिता ते कलकत्त्याकडे फिरावयास गेले. तेथून परत येताना ते इंदुरास उतरले व त्या ठिकाणीं जलोदराची भावना झाल्याचें त्यांना डॉक्टरनी सांगितलें. शेवटीं हा रेल्वेचा व्यापच त्यांना पुरून उगणार असा योगायोग होता व तोच अखेर झरा झाला !

आशा जागच्या जागीं राहिल्या !

रेल्वेचे शेअर जमविण्याकरितां त्यांनीं ही जी सफर केली ती यशस्वी होण्याची स्पष्ट चिन्हें दिसत होती. विशेषतः, इंदुरास असतां हें काम पूर्ण झाल्यासारखेंच होतें. आणि जलोदरानें मार्गांत अवचित गाठून त्यांना मृत्यूच्या स्वाधीन केलें नसतें तर हेंही घेतलेलें काम यशस्वी झालेलें पहाण्याचा योग त्यांना सास असता, हरिभाऊंनीं प्रचंड लेखनव्यवसाय केला. पण विसूळ वाङ्मयाची संपादनार्थ उत्पत्ति करणाऱ्या कित्येक माणसांनीं जें द्रव्य संपादलें तितकेंहि द्रव्य हरिभाऊंना आपल्या अविनाशी वाङ्मयानें जोडता आलें नाहीं. याचें कारण अर्थांतच त्यांचा अनियमितपणा होय. अमुक पुस्तक समाप्त होऊन प्रसिद्ध होते केव्हां अशी वाचकांनीं प्रतीक्षा करीत बसावें आणि हरिभाऊंनीं शेवटची एकदोन प्रकरणें लिहिण्यास प्रसंगीं वर्षानुवर्षे लावल्यामुळे त्यांच्या त्या प्रतीक्षेचा हिरमोड व्हावा असें होत असे. रेल्वेचें काम जुळून आल्यास वार्धक्यांत पैशाची ददात मिटून आपल्याला निश्चितपणें आपला व्यवसाय चालवितां येईल अशीही त्यांची या कामांत पडण्याची एक दृष्टि असावी. ती सफल होण्याचाही सुमार दिसूं

लागला होता. पण वर सांगितल्यामुळे एका असाध्य रोगाने त्यांच्यावर अचानक स्नायु टाकल्यामुळे त्यांच्या सर्व आशांची उमारत एकदम कोरून पडली !

या स्थितितेच ते औषधोपचाराकरिता मुंबईस आले. त्या वेळी मतदान-कमिटीचे साक्षी घेण्याचे काम तेथे चालू होते. हरिभाऊंच्या हातापायास सूज आली असता व त्याची प्रकृति अगदी क्षीण झाली असताही ते या कमिटीपुढे साक्षीकरिता गेले होते. पहिल्या दिवशीची अपूर्ण राहिलेली साक्ष पूर्ण करण्याकरिता दुसऱ्या दिवशीही ते कमिटीपुढे जाणार होते. पण डॉक्टरांनी प्रतिबंध केल्यामुळे त्यांचा निरुपाय झाला. जलोदरासारख्या असाध्य रोगाच्या तावडीत आपण सापडलो असे होत ही जाणीव असताही त्यांनी याप्रमाणे आपल्या कर्तव्यात चूक न होऊं देण्याची खबरदारी घ्यावी हे पाहून त्यांच्याबद्दल कोणासही कौतुक वाटल्यावाचून रहाणार नाही. डॉ० नानासाहेब देशमुख, डॉ० भाजेकर, डॉ० मडकमकर प्रभृति मुंबईच्या नामांकित डॉक्टरांनी त्यांची प्रकृति पाहिली व त्यांना बरे करण्याकरिता सर्वांनी आपली कसोशां केली. पण जेथे रोगच असाध्य तेथे मानवी प्रयत्नाची काय मात्रा चालणार !

स्थिरता कायम असे.

आपली इहलोकची वस्ती आटपत आली ही गोष्ट हरिभाऊंसारख्या चाणाक्ष माणसास, विशेषतः आपल्या कादंबऱ्यातून मृत्यूचे व त्यापूर्वीच्या स्थितीचे प्रसंग हुबेहुब डोळ्यांपुढे उभे करणाऱ्या त्यांच्यासारख्या कादंबरीकारास लोकांनी सागाबयास पाहिजे होती असे नाही. भेटीला येणारे जाणारे गृहस्थ तर त्यांना उलट धरिच देत होते. पण त्यांत काही तथ्य नव्हते हे हरिभाऊ पूर्ण जाणून होते. तरी त्यांची शांति केव्हाही ढळली नाही. आपसंबंधी माणसे भोवताली असत, त्यांना निष्कारण भीति वाटू नये किंवा ती घाबरू नयेत याबद्दलच उलट ते खबरदारी घेत ! समाचा राला येणाऱ्या माणसांची सकाळपासून सायंकाळपर्यंत एकसारखी गर्दी उडून जात असे. कोणी काही समाधानाच्या गोष्टी सांगत, कोणी काही उपाय सुचवीत, कोणी अमक्या ठिकाणी या रोगावर हमखास उपाय होतो म्हणून सांगत, तर कोणी हरिभाऊंच्या स्थितीकडे पाहून सचिंत व स्तब्ध असे बसत. तरी हरिभाऊंच्या मनाची स्थिरता कायमच असे !

ग्रंथ हेच खरे आत्मेष्ट.

अशा प्रकारें सुमारे दीड दोन महिने त्यांनी मृत्युशय्येवर काढले. अशा प्रसंगीही जर कोणाच्या सानिध्याने त्यांना विशेष आनंद झाला असेल तर तो पुस्तकांच्या सानिध्यानेच होय. आसन्न स्थितीत असलेला मनुष्य आसःइष्टांपैकींच मला अमक्याला भेटावयाच, मला तमक्याला भेटावयाचें अशी इच्छा प्रदर्शित करून त्यांना पत्रे पाठवावयास किंवा तारा करावयास सांगतो. पण हरिभाऊंचे खरे आसःइष्ट त्यांचे आवडते ग्रंथच होते. त्यांनाच ते आपल्या भेटीस प्रेमानें बोलवात, आणि त्यांच्याच दर्शनांत सुख मानात ! “प्राणव्यसनींही ” त्याचें हें विद्येचें व्यसन असंड राहिलें हें पाहून समोर उभ्या असलेल्या मृत्युसही विस्मय बाटल्यावाचून राहिला नसेल ! नवीन पुस्तकें आणून वाचण्यासारखी त्याची स्थिति नव्हती. तरी पुस्तकें आणण्याचा त्याचा लोभ अगदी अखेरपयत सुटला नाही. एखाद्या पुस्तकाची पानेच फाड, एखाद्यास पुष्टिपत्र घा.४, एखाद्यावरून नुसताच हात फिरीव किंवा एखाद्यास प्रिय अपत्याप्रमाणें पोटाशी कवटाळून धर असा त्यांचा एकसारखा क्रम चाललेला असावयाचा ! आपल्या प्राणापेक्षाही प्रिय अशा आपल्या मुलाच्या तोंडावरून हात फिरविण्यात वत्सल पित्याला जें सुख वाटतें तेंच सुख पुस्तकावरून हान फिरविण्यात हरिभाऊंना वाटे !

१। गेदाळकर हे यासंबंधानें लिहिताना म्हणतातः—मी एकदा त्यांना विचारलें, “तुम्हांला या पुस्तकाकडे नुसतें पहात बसण्यात काय मौज वाटते ? ” तेव्हा ते प्रेमार्द्र स्वरानें म्हणाले, “मला हे जे शेंकडे व्यवहारी लोक भेटावयास येतात त्यांच्यामुळें जो त्रास होतो, तो या माझ्या आसःइष्टाकडे पाहून पार नष्ट होतो. माझे हे अत्यंत जिवलग ज्ञेही आहेत. आणि साप्रतच्या माझ्या स्थितीत याचा नुसता सहवासही मला फार सुखाचा वाटतो ! ”

मृत्युशय्येवरील वाग्विहार.

इकडे रोगावर उपाय चाललेच होत. दुसण्याला कधी चढ व्हावा, कधी उतार दिशावा, असा आशे-निराशेचा मगडाः चालू होता. तरी हरिभाऊंची शांत वृत्ति मात्र अचल होती. अपूर्ण कदंब-न्याचीं अवशिष्ट कथानकें त्यांच्या एकसारखीं डोक्यात घोळत होती. ही आतां आपल्या हातून पूर्ण होणार नाहीत असें एकीकडे त्यांच्या मनास वाटून त्यांना अर्थातच दुःख होई ! अशाच स्थितीत त्यांनीः

जाईल रात्र, मग होइल ती सकाळ,
होऊन रव्युदय, पंकजही फुलेल,
ही आस भृंग धरि त्यांतचि कोंडलेला
हा ! हा ! तशांत उपडी गज पद्मिनीला !

हा श्लोक एके दिवशी केला. यावरून आपटे मनोरथ जागच्या जागी ठेवून आपण जाणार, यावरून त्यांच्या मनात कोणताही संशय राहिल! नव्हता असे स्पष्ट दिसून येतें. तरी सुद्धा समाचारास येणाऱ्या माणसांस हरिभाऊंना समाधानाच्या गोष्टी सांगण्याचा केव्हाही प्रसंग येत नसे. उलट हरिभाऊच 'मासें बरे आहे' म्हणून सांगून येणाऱ्या जाणाऱ्या अनेक माणसांशी दुसऱ्याच गोष्टी बोलत. एके दिवशीं सकाळी त्यांचे एक स्नेही त्यांच्याजवळ बसले होते. हे आतां बराच वेळपर्यंत आपली चांगलीं करमणूक करतील, असें हरिभाऊंना वाटत होतें. इतक्यांत दुसरे एक गृहस्थ येऊन त्या मित्रास घेऊन गेले. ते गेल्यानंतर हरिभाऊंनी एक आर्या लिहून ठेवली. स्नेही आल्याने याची आपल्याला करमणूक होईल अशी आशा आपल्या मनांत उत्पन्न झाली इतक्यांत " आर्थरदर्शनलोलुप शंकर गेला गणूस घेऊन ", असें झाल्यामुळे आपणांस सिन्नता कशी आली हें त्यांनीं या आर्येंत वर्णन केलेलें होतें. मजबरोबर चला, म्हणून मृत्यु हातानें खूण करतो आहे अशा स्थितींत सुद्धा आपले विचार पद्यमय करण्याइतकी स्थिरता त्यांच्या ठिकाणीं दिसावी, यावरून सरस्वतीचे ते एकनिष्ठ भक्त होते हें जसें सिद्ध झालें तसेंच त्यांची मनःशांति एखाद्या विदेही माणसासही भूषणीभूत होण्यासारखी कशी होती हेंही उत्कृष्ट रीतीनें दृष्टोत्पत्तीस आलें !

अखेर ता. ३ मार्च स. १९१९ रोजी ते पुण्यास आले. येता येता गाडीतच त्यांची अत्यवस्थ स्थिति होऊन ते कसे बसे आनंदाश्रमांत येऊन पोहोंचले. दुपारची ऐन एक वाजण्याची वेळ ! प्रकृति अगदीं तुटलेली आणि त्यांत उन्हाच्या वेळीं गाडीची दगदग झालेली ! धर्तीं येऊन पोहोंचतात न पोहोंचतात तोंच त्यांच्या तोंडातून रक्ताच्या गुळण्या येऊं लागल्या. बरोबर डॉ. रेळे आले होते. त्यांनीं योग्य औषधोपचार करून त्यांना थोडीशी स्वस्थता आणली, तरी गुळण्या चालूच होत्या. आतां आपण काहीं तासांचेच सोबती आहोंत हे गोष्ट ध्यानांत आल्या-बरोबर पुढील तीन चार तासांत आपल्या पत्नीसंबंधानें त्यांना जी काय व्यवस्था करावयाची होती ती त्यांनीं मोठ्या शांतपणानें केली !

देहावसान !

ही त्याची शात प्रकृति अगदी निधनकालापर्यंत कायम होती. डॉ. रेळे हे तिहींच्या एक्सप्रेसनें मुंबईस परत गेल्यावर डॉ. शिखरे, डॉ. व्ही. सी. गोखले, व डॉ. एन. एल. रानडे हे हरिभाऊंच्या शुश्रूषेकरितां अगदी अखेरपर्यंत होते, " या जगांत आतां आमचे किती तास उरले आहेत ! " असे त्यांनीं डॉ. शिखरे यांना विचारलें, तेव्हां 'तसें निश्चित करूं सांगता येईल, कदाचित् आपण आणखी काहीं दिवस जगाल.' असे त्यांनी उत्तर दिलें. सर्व प्रेमपाश सोडून इहलोकचा अखेरचा निरोप घेण्याची वेळ संनिध आली असतांही हरिभाऊंनी दाखविलेली ही शांति पाहून डॉ. शिखरे यांनाही त्याच्याबद्दल विशेष आदर वाटला. व तो बाहेर येऊन त्यांनी आपल्या व्यवसायबंधूंजवळ व्यकती केला, आणि त्यानंतर एक तासांनं हरिभाऊंचे देहावसान झाले ! घरांत प्रवेश केल्यापासून सहाच तासांत ते आपल्या परिवारास दुःखांत सोडून परलोकी गेले !

" सर्व इष्टानिष्ट व्यापार करणारा आत्मा आन कायम आहे तोंपर्यंत कोणाचीही माती कोणालाही जड नाही, परंतु एकदा का पिंजऱ्याचें दार उघडून करारी होणाऱ्या सुंदर पाहाराप्रमाणें तो आत्मा अदृश्य झाला म्हणजे मग तें शरीर आईचें असो, बापाचें असो, भावाचें असो, चायकोचें असो किंवा आणखी कोणाचें असो, तें देन ताससुद्धा दृष्टीसमोर ठेवणें मोठ दुःसह होतें." या त्यानीच वर्णिलेल्या वस्तुस्थितीप्रमाणे त्याच्याही स्थूल देहाची व्यवस्था लागली !

तरुण पिढीला अनेक प्रकारे बोधक आणि मार्गदर्शक अशा हरिभाऊंच्या वैचि-
न्यमय चारित्र्याची ही केवळ रूपरेखा दर्शाविली आहे. हरिभाऊंच्या आयुष्यक्रमां-
तील विशेष गुण ह्यातला ह्याणजे त्यांचा जबर विद्याव्यासंग हा होय. विद्वत्संबंधानें
त्यांचा एवढा मोठा अधिकार असताहि त्यांनी आपली विनयशीलता केव्हांही
सोडली नाही. त्यांच्या विनयशील वृत्तीचें थोडक्यांत वर्णन यावयाचें ह्याणजे
त्यांचा सहवास करताना थोर व्यक्तींना ठेंगणें होण्याचें कारण नसे, व लहान
माणसांना उंच व्हावें लागत नसे. स्वताची जाहिरात देणें हें त्यांच्या स्वभावाला,
कधीहि आवडत नसे. प्रेमळपणा हा त्यांच्या अंगच्या सर्व गुणांचा कंठमाणिच
होय. या त्यांच्या गुणामुळे ते सहस्रावधि लोकांचें विश्रामस्थान बनले होते. हरि-
भाऊ हा समास सोडवावयास सांगितलें तर तो कर्मधारयाप्रमाणेंच सोडवावा
लागेल ! त्यांच्याशीं सहवास घडण्याचा सुयोग आलेल्या माणसांना ते आपल्या

मावाप्रमाणेच वाटत. त्यांनी आपल्या सुस्वभावाने, प्रेमरूपणाने, शांतवृत्तीने व प्रभावशील लेखनसामर्थ्याने हजारां माणसांचीं मनें आपल्याकडे आकर्षून घेतली होती. तरुण पिढीला त्यांचा आयुष्यक्रम आदर्शवत् होऊन त्यांच्यामध्ये वर सांगितलेल्या गुणांचें बीजारोपण होवो व हरिभाऊंचे प्रतिभासंपन्न ग्रंथ त्यांच्यां मध्ये लेखनव्यवसायाबद्दल स्फूर्ति उत्पन्न करोत ! " मृत्यु येऊन व्यक्तीचें शरीर पतन पावते. त्याचा आत्मा आणि त्या आत्म्याचे उन्नत विचार वरवरच जातात. कधी त्यापासून अवतारे हे. पार नाही " याच न्यायाने, हरिभाऊंनी आपल्या प्रतिभासामर्थ्याने ज्या विचारांचें बीजारोपण केले आहे, त्या विचारांचा एक-सारखा विकास होत जाऊन ते पूर्णनेच्या मार्गाप्रत जावोत ।

समाप्त.

कै. हरि नारायण आपटे यांनी लिहिलेले ग्रंथ.

ऐतिहासिक कादंबऱ्या. किं० रु० आ० पै.

१. उषःकाल. (नं. १)	२—८—०
२. गड आला पण सिंह गेला. (नं. २)	०—८—०
३. रूपनगरची राजकन्या (नं. ३)	२—०—०
४. चंद्रमुक्त (नं. ४)	१—८—०
५. वज्राघात. (नं. ५)	२—४—०
६. सूर्योदय (नं. ६)	२—४—०
७. केवळ स्वराज्यासाठी ! (नं. ७)	२—४—०
८. सूर्यग्रहण (नं. ८)	२—४—०

सामाजिक कादंबऱ्या.

१. आजकालच्या गोष्टी [मधली स्थिति] (नं. १)	२—०—०
२. पण लक्ष्यांत कोण घेतो ! ... (नं. २) ...	२—८—०
३. मी. (नं. ६) ...	२—८—०
४. यशवंतराव खरे (नं. ७) ...	१—८—०
५. गणपतराव (अपूर्णा) (नं. ९) ...	१—४—०

नाटकें व प्रहसनें.

१. संगीत संत सखुबाई.	१—०—०
२. संगीत पिंगला नाटक.	१—०—०
३. भासकवीच्या नाटककथा	०—१२—०

गोष्टी.

१. स्फुट गोष्टी, भाग १, २, ३, ४. प्रत्येकीं ...	०—८—०
२. कसे दिवस गेले !! (पुणच्या कऱ्हातील एक गोष्ट)	०—२—०

सालील पुस्तकें संपलेलीं आहेत. लवकरच छापून तयार झेलील.

१. भयंकर दिव्य ! (नं. ३)	२. जग हें असें आहे ! (नं. ४)
३. मायेचा बाजार. (नं. ५)	चाणाक्षपणावा कळस. (नं. ८)

ता. ११३१९२२.

मॅनेजर, आर्यभूषण प्रेस, पुणे सिटी.

संग्राह्य व वाचनीय पुस्तकें.

- १ सार्धवाग्भट डॉक्टर गर्देकरुत रु. आ. पे
मूल श्लोके, भाषांतर, टीपा
व सूची यांसह. ... -- १०-०-०
- २ भारतीय ज्योतिःशास्त्र अ-
थवा भारतीय ज्योतिषाशा
इतिहास (शं. बा. दीक्षित.) ३-४-०
- ३ सरदार परशरामभाऊ पट-
वर्धन यांचे चरित्र व पेशवा
ईतल्लि धामधुर्माचा देसावा. ०-१२-०
- ४ विलायतचा प्रवास भाग
दुसरा (रा. भ. पावगीकरुत.) १-०-०
- ५ पानिपतचा दुर्दैवी मोहरा. १-०-०
- ६ कुवलयपूरची राणा कुमुद्वती १-०-०
- ७ जर्मनीतल्लि लोकाशिक्षण ०-१२-०
- ८ वधुवरपत्रिकासंमेलन आ-
णि कोंकणस्थ व कन्हाडे
यांची गोत्रावळी. ... ०-४-०
- ९ ना. गो. रु. गोखले चरित्र ०-४-०
- १० राष्ट्रीयसमा व तिची वाढ
अध्यक्षांचे तीस फोटोंसह. ०-८-०

- १ श्रीतुकाराममहाराज यांचा
सांप्रदायिक गाथा ... ३-०-०
- २ एकनाथी मागवत ... १-८-०
- ३ जैमिनीअश्वमेध ... १-०-०
- ४ पांडवप्रताप ... १-०-०
- ५ रामविजय ... ०-१२-०
- ६ भक्तिविजय ... ०-१२-०
- ७ हरिविजय ... ०-१०-०
- ८ दासबोध मोठा ... १-०-०
- ९ दासबोध मध्यम ... ०-८-०
- १० दासबोध गुटका (कापडी) १-४-०
- ११ गुरुचरित्र मोठें ... १-४-०
- १२ श्रीगुरुचरित्र धाकटें ... ०-१२-०
- १३ श्रीगुरुचरित्र रे० गुटका १-०-०
- १४ सतलीलामृत ... ०-८-०
- १५ शिवलीलामृत ... ०-६-०
- १६ रुक्मिणीस्वयंवर ... ०-६-०
- १७ श्रीमद्भगवद्गीता ... ०-२-०
- १८ त्रिकालसंध्या ऋग्वेदी ... ०-०-६
- १९ त्रिकालसंध्या हिरण्यकेशी. ०-०-६
- २० श्रीतुकाराम चरित्र ... ०-१२-०
- २१ त्रिसुपर्ण सार्ध ... ०-३-०

ही पुस्तकें पुणें व मुंबई येथील सर्व बुकसेलर्सकडे मिळतील.

मॅनेजर-आर्यभूषण प्रेस, पुणें.

ह. ना. आपटे यांच्या प्रसिद्ध न झालेल्या
कादंबऱ्या

लवकरच छापून तयार होतील.

सामाजिक

ऐतिहासिक

१ आजच. १ मध्यान्ह.

२ कर्मयोग. २ कालकूट.

In the Press

**The Wilson
Philological Lectures**

Delivered in 1915

ON

MARATHI LANGUAGE,

its sources & development.

BY

H. N. APTE.

